

UCHWAŁA LXI/966/18
SEJMIKU WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO

z dnia 24 września 2018 r.

**w sprawie przyjęcia Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami
w Województwie Podkarpackim na lata 2018-2021.**

Na podstawie art. 18 pkt 20 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz.U. 2018 poz. 913 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 1, 3, 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2017 poz. 2187 z późn. zm.)

Sejmik Województwa Podkarpackiego
uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018-2021, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Województwa Podkarpackiego.

§ 3. Uchwała wchodzi z dniem podjęcia i podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego.

Przewodniczący Sejmiku
Województwa
Podkarpackiego

Jerzy Cypriś

Załącznik do Uchwały Nr LXI/966/18
Sejmiku Województwa Podkarpackiego
z dnia 24 września 2018 r.

WOJEWÓDZKI PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM
NA LATA 2018-2021

Rzeszów 2018

Spis treści

I. WPROWADZENIE	5
1. Podstawa opracowania	5
2. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	6
3. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków	13
4. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w kontekście dokumentów programowych województwa podkarpackiego	15
II. CELE PROGRAMU W ŚWIELE USTAWY Z DNIA 23 LIPCA 2003 r. O OCHRONIE ZABYTEKÓW I OPIECIE NAD ZABYTEKAMI	20
III. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO, MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO	21
1. Zabytki nieruchome	22
1.1 Zabytki na Liście dziedzictwa światowego UNESCO	22
1.1.1. Drewniane kościoły	24
1.1.2. Drewniane cerkwie	25
1.2. Zespoły zabytkowe uznane przez Prezydenta RP za Pomniki Historii	26
1.2.1. Leżajsk – zespół klasztoru oo. Bernardynów	27
1.2.2. Łańcut – zespół zamkowo-parkowy	27
1.2.3. Raduż – zespół cerkiewny	28
1.2.4. Krasieczyn – zespół zamkowo-parkowy	29
1.3. Park kulturowy	29
1.4. Zabytki wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego (księga A)	31
1.4.1. Założenia urbanistyczne	34
1.4.2. Architektura sakralna – kościoły rzymskokatolickie	38
1.4.3. Architektura sakralna – cerkwie	41
1.4.4. Architektura sakralna – synagogi	44
1.4.5. Architektura rezydencjonalna	44
1.4.6. Architektura obronna	46
1.4.7. Budowle użyteczności publicznej	49
1.4.8. Budownictwo drewniane	52
1.4.9. Budownictwo przemysłowe	53
1.4.10. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni	54
1.4.11. Cmentarze	55
1.5. Wojewódzka i gminna ewidencja zabytków	58
1.6. Ochrona zabytków w planowaniu przestrzennym	59
1.7. Stan zachowania zabytków nieruchomych	60

2. Zabytki ruchome	63
2.1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków ruchomych (księga B)	63
2.1.1. Zabytki ruchome sakralne	67
2.2. Zabytki ruchome świeckie	83
2.2.1. Architektura rezydencjonalna – wystrój i wyposażenie	83
2.2.2. Budynki użyteczności publicznej – wystrój i wyposażenie	85
2.2.3. Kamienice, wille i domy – wystrój i wyposażenie	86
2.2.4. Pomniki	88
2.3. Muzealia	89
3. Zasoby archeologicznego dziedzictwa kulturowego	94
3.1. Stanowiska archeologiczne	95
3.1.1. Charakterystyka archeologicznych dzieł terenu obecnego województwa podkarpackiego	95
3.2. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków	102
3.3. Zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego oraz działania mającego na celu jego ochronę	103
3.3.1. Problem zagrożeń dla dziedzictwa archeologicznego	103
3.3.2. Formy ochrony dziedzictwa archeologicznego	104
3.3.3. Działania popularyzatorskie i edukacyjne	104
4. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne – różnicowanie regionalne, kultura ludowa	105
IV. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA. ANALIZA MOCNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ SZANS I ZAGROŻEŃ	123
V. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE – PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ I DZIAŁANIA	128
VI. INSTRUMENTY WDRAŻANIA I OCENA WYNIKÓW WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM NA LATA 2018-2021	144
1. Instrumenty wdrażania Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim	144
2. Ocena wyników Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim	145
2.1. Proponowane wskaźniki realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018–2021:	146
VII. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM	147
1. Finanse publiczne – budżet państwa i budżety samorządów terytorialnych	148
1.1. Budżet Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego	148
1.2. Budżet wojewódzkiego konserwatora zabytków	149
1.3. Fundusz Kościelny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji	150
1.4. Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej	150

1.5. Budżet Województwa Podkarpackiego	150
1.6. Budżety samorządów lokalnych	151
1.7. Środki europejskie	151
2. Finanse niepubliczne – źródła prywatne	152
3. Finansowanie działalności naukowej, edukacyjnej i popularyzatorskiej	152
ANEKSY	153

I. WPROWADZENIE

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018-2021 jest kolejną już aktualizacją Programu. Zasadniczo nie zmienił się układ opracowania. Pierwsze rozdziały (I-II) dotyczą ustawowych uwarunkowań formalno-prawnych odnoszących się do ochrony dziedzictwa kulturowego, ustawowych celów Programu oraz analizują najważniejsze dokumenty, strategie, programy – ważne z punktu widzenia ochrony i opieki nad zabytkami – zarówno opracowane na szczeblu centralnym jak i wojewódzkim.

W rozdziale III zaprezentowano zasób zabytków województwa podkarpackiego. Opracowanie jest oparte na ogólnej charakterystyce zasobu zawartej w Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2017; wykorzystuje przede wszystkim dane historyczne dla poszczególnych zespołów zabytkowych i pojedynczych obiektów. Niemniej jednak zostało ono zaktualizowane, po części zmienione, uzupełnione oraz poszerzone w szczególności o charakterystykę zasobu zabytków ruchomych. W ramach modyfikacji Programu dokonanej w niniejszym opracowaniu uwzględniono też nowe kryteria oceny zasobu. Ocena stanu zachowania dziedzictwa dała podstawę do wprowadzenia zmian w analizie SWOT (rozdział IV).

W trakcie prac nad niniejszym Programem – dokonując oceny dotychczasowych działań i osiągnięć w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego oraz oceny obecnego stanu zachowania zasobu zabytkowego – wskazano następnie najważniejsze kierunki działań i działania ujęte w ramach trzech priorytetów (rozdział V). Założenia programowe w niniejszym programie zostały zaktualizowane. Część zadań, umieszczonych w poprzednich Programach została zrealizowana. Pojawiły się nowe wynikające m.in. z kierunków rozwoju polityki regionalnej Województwa Podkarpackiego, jak również z aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa. Analiza problematyki ochrony dziedzictwa w województwie podkarpackim pozwoliła na wskazanie działań ważnych tak ze względu na problematykę ochrony zabytków, jak i działań, które zakładając zachowanie dziedzictwa będą sprzyjać rozwojowi województwa. Część zadań, które uznano za nadal aktualne, pozostawiono bez zmian.

W kolejnym, rozdziale VI – dotyczącym sposobów realizacji i oceny wdrażania Programu – zaproponowano wskaźniki realizacji Programu – adekwatne do zaproponowanych priorytetów i zadań, co w zamiarze swym ma m.in. ułatwić i zobiektywizować wykonywanie sprawozdań z wykonania Programu, które to sprawozdania są ustawowym obowiązkiem samorządu województwa.

Końcowy rozdział VII, poświęcony źródłom finansowania Wojewódzkiego Programu Opieki Nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim uległ zmianom ze względu na wprowadzone zmiany w nazewnictwie i przeznaczeniu niektórych programów, np. programów Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

1. Podstawa opracowania

Podstawę prawną sporządzenia wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami stanowi *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U. z 2017 r., poz. 2187 z późn. zm.), która wprowadziła obowiązek

sporządzania przez samorządy, zarówno wojewódzkie, powiatowe oraz gminne, programów opieki nad zabytkami oraz programów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych.

Zgodnie z art. 87 ust. 1 cytowanej ustawy zarząd województwa jest zobowiązany do sporządzania na okres 4 lat wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (podobne dokumenty winny być przygotowane odpowiednio przez zarząd powiatu oraz odpowiednio wójta, burmistrza lub prezydenta miasta).

Niniejszy Program zostaje opracowany i przyjęty do realizacji na okres 4 lat (2018-2021) i jest to związane z koniecznością realizacji zadania własnego przez samorząd województwa.

Przy jego sporządzaniu brane były pod uwagę następujące akty prawne:

- *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U. z 2017 r., poz. 2187 z późn. zm.),
- *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (Dz.U. z 2017 r., poz. 2096 z późn. zm.),
- *Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* (Dz.U. z 2017 r., poz. 972 z późn. zm.),
- oraz inne ustawy, w których występują uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

krajowe dokumenty programowe:

- *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*,

oraz dokumenty programowe Województwa Podkarpackiego:

- *Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2020* przyjęta uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 26 sierpnia 2013 Nr XXXVII/697/13,
- *Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2020* przyjęty uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 26 kwietnia 2010 Nr XLVI/876/10,
- *Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego*, stanowiący załącznik nr 1 do uchwały Nr XL VIII/522/02 Sejmiku Województwa Podkarpackiego z dnia 30 sierpnia 2002 r. § 1, ust. 1, pkt 1, lit.: a, b, c, d (ogłoszony w „Dzienniku Urzędowym Województwa Podkarpackiego”, nr 64 z dnia 17 października 2002 r.).

2. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Podstawą prawną ochrony zabytków w Polsce jest *ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Dz.U. z 2017 r., poz. 2187 z późn. zm.), która reguluje zasady ochrony i opieki nad zabytkami, definiuje pojęcie zabytku, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków (w tym

administracji rządowej i samorządowej), formy finansowania opieki nad zabytkami, ich ewidencjonowania etc.

Obowiązująca *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* wprowadziła pojęcia ochrony i opieki nad zabytkami:

„Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;

2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;

3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;

4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;

5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;

6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska” (art. 4).

„Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;

2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;

3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;

4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;

5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury” (art. 5).

Ponadto ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. W myśl tejże ustawy, ochronie i opiece podlegają (bez względu na stan zachowania):

„1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

a) krajobrazami kulturowymi,

b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,

c) dziełami architektury i budownictwa,

d) dziełami budownictwa obronnego,

- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
- e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 *ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach* (Dz.U. z 2018 r., poz. 574),
- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej” (art. 6.1).

Ponadto „ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej” (art. 6.2).

Ustawa określa także formy i sposób ochrony zabytków. Formami ochrony zabytków są:

- wpis do rejestru zabytków, który dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków,

Do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku.

Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywieżenia zabytku za granicę.

- uznanie za pomnik historii zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru zabytków lub parku kulturowego o szczególnej wartości dla kultury przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego (po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków),
- utworzenie parku kulturowego w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej; park kulturowy może utworzyć na podstawie uchwały rada gminy po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględniające w szczególności ochronę zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia; innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków; parków kulturowych. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego ustala się również, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Ustawa definiuje obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Do obowiązków samorządu województwa należy w szczególności:

- sporządzanie (na okres 4 lat) wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (art. 87);
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego województwa (art. 18 i 19).

Szczegółowo określone obowiązki samorządu w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których samorząd województwa jest właścicielem lub posiadaczem zawarte są w następujących artykułach: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71, 72).

Jak wspomniano, art. 87 Ustawy określa obowiązek samorządu województwa dotyczący sporządzania i uchwalania wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami:

- program winien być opracowany na okres 4 lat,
- program służy celom określonym w Ustawie (wymienionym w rozdziale II niniejszego opracowania),
- program przyjmuje sejmik województwa, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków,
- program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym,
- z realizacji programu zarząd województwa sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia się sejmikowi województwa,
- sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Wedle *Ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* do zakresu działania samorządu województwa należy wykonywanie zadań publicznych o charakterze wojewódzkim, nie zastrzeżonych ustawami na rzecz organów administracji rządowej (art. 2.2.).

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa stanowi, iż samorząd województwa określa strategię rozwoju województwa, uwzględniając w szczególności pięć głównych celów (art. 11.1). Aż trzy spośród nich odnieść można bezpośrednio do spraw związanych z zabytkami i środowiskiem kulturowym, a to:

- 1) pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców;
- 4) zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń;
- 5) kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego.

Ustawa ta określa też osiem elementów składowych polityki rozwoju województwa prowadzonej przez samorząd wojewódzki (art. 11.2). Wśród nich do interesujących nas kwestii odnosi się zapis:

- 7) wspieranie rozwoju kultury oraz sprawowanie opieki nad dziedzictwem kulturowym i jego racjonalne wykorzystywanie.

Jak stanowi *Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa* (art. 14.1) samorząd województwa wykonuje zadania o charakterze wojewódzkim określone ustawami, w tym m.in. w zakresie:

- 3) kultury i ochrony jej dóbr;
- 7) zagospodarowania przestrzennego.

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa stanowi, iż do wyłącznej właściwości sejmiku województwa należy m.in. „uchwalanie strategii rozwoju województwa” (art. 18, pkt 2). Stanowi ona także, iż do zadań zarządu województwa należy w szczególności m.in. „przygotowywanie projektów strategii rozwoju województwa i innych strategii rozwoju, planu zagospodarowania przestrzennego, regionalnych programów operacyjnych, programów służących realizacji umowy partnerstwa w zakresie polityki spójności oraz ich wykonywanie” (art. 41.2, pkt 4).

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. z 2017 r., poz. 972 z późn. zm.) Określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Według przepisów ustawy „Muzeum jest jednostką organizacyjną nienastawioną na osiąganie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów” (art. 1).

Zgodnie z ustawą muzeum realizuje powyższe cele poprzez:

- „1) gromadzenie zabytków w statutowo określonym zakresie;
- 2) katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych zbiorów;
- 3) przechowywanie gromadzonych zabytków, w warunkach zapewniających im właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo, oraz magazynowanie ich w sposób dostępny do celów naukowych;
- 4) zabezpieczanie i konserwację zbiorów oraz, w miarę możliwości, zabezpieczanie zabytków archeologicznych nieruchomych oraz innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody;
- 5) urządzanie wystaw stałych i czasowych;
- 6) organizowanie badań i ekspedycji naukowych, w tym archeologicznych;
- 7) prowadzenie działalności edukacyjnej;
- 7a) popieranie i prowadzenie działalności artystycznej i upowszechniającej kulturę;
- 8) udostępnianie zbiorów do celów edukacyjnych i naukowych;

9) zapewnianie właściwych warunków zwiedzania oraz korzystania ze zbiorów i zgromadzonych informacji;

10) prowadzenie działalności wydawniczej” (art. 2).

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, znajdują się też w innych obowiązujących ustawach, w tym:

1. *Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym* (Dz.U. z 2017 r. poz. 1073 z późn. zm.).

Ustawa określa: zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

2. *Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane* (Dz.U. z 2017 r., poz. 1332 z późn. zm.).

Ustawa – Prawo budowlane, normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, a w szczególności, m.in. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

3. *Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska* (Dz.U. z 2017 r., poz. 519 z późn. zm.), która mówi m.in. o tym, że ochrona środowiska polega na zachowaniu wartości kulturowych.

4. *Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko* (Dz.U. z 2017 r., poz. 1405 z późn. zm.), która stanowi rozszerzenie *Ustawy Prawo ochrony środowiska*. W przepisach ustawy określono strategiczną ocenę oddziaływania na środowisko i wskazano dokumenty wymagające takiej oceny. Są to m. in. projekty przestrzennego zagospodarowania kraju, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, plany zagospodarowania przestrzennego oraz strategie rozwoju regionalnego, turystyki i wykorzystania terenu. Dokumenty te w zasadniczy sposób odnoszą się do zabytków. W dziale V ustawy dotyczącym oceny oddziaływania na środowisko oraz na obszar Natura 2000 wskazano przedsięwzięcia wymagające takiej oceny oraz omówiono zakres i tryb przygotowania dokumentów: raportu oddziaływania na środowisko, decyzji o środowiskowych uwarunkowaniach, ponownego przeprowadzenie oceny oddziaływania na środowisko oraz oceny oddziaływania przedsięwzięcia na obszar Natura 2000.

5. *Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody* (Dz.U. z 2018 r., poz. 142 z późn. zm.), której przepisy określają m. in. kompetencje dotyczące wycinki i pielęgnacji drzew na terenach objętych prawną ochroną konserwatorską.

6. *Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami* (Dz.U. z 2018 r., poz. 121 z późn. zm.). W rozumieniu ustawy celem publicznym jest m. in.: opieka nad nieruchomościami stanowiącymi zabytki w rozumieniu przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ustawa określa m.in. postępowanie wobec nieruchomości objętych prawną ochroną konserwatorską.

7. *Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej* (Dz.U. z 2017 r., poz. 862 z późn. zm.). Ustawa precyzuje, że działalność kulturalna polega na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1, ust. 1). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawuje państwo i polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opieki nad zabytkami. (art. 1, ust. 2). Mecenat nad działalnością kulturalną sprawują też jednostki samorządu terytorialnego (art. 1, ust. 4). Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną, tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym. Prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9, ust. 1, 2).

3. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków

Do czasu zakończenia prac nad *Wojewódzkim Programem Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018-2021* nie został uchwalony krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim a Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2020

Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004-2020

Ogólne wytyczne do konstruowania programu wojewódzkiego zawiera przyjęta przez Radę Ministrów w dniu 21 września 2004 r. *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013* (w 2005 r. Ministerstwo Kultury przygotowało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*), będąca rządowym dokumentem tworzącym ramy dla nowoczesnego mecenatu państwa w sferze kultury, a przede wszystkim dla nowocześnie pojmowanej polityki kulturalnej państwa, funkcjonującej w warunkach rynkowych, a także dla wspólnoty Polski z Unią Europejską. Strategia została stworzona centralnie dla obszaru całej Polski. Określa spójne działania realizowane w regionach. Stąd celem strategicznym jest działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju kulturalnego regionów w Polsce, a celami częściowymi są m.in. zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków, wzrost efektywności zarządzania sferą kultury itd. Jednym z instrumentów, za pomocą których realizowane są wspomniane cele Strategii jest *Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004-2020”*, który za cel strategiczny przyjął intensyfikację i upowszechnianie dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie kompleksową poprawę stanu zabytków nieruchomych.

Cele częściowe programu to:

- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków,
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne,
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą, w szczególności za pomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego,
- rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego,
- tworzenie warunków dla rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej,
- zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem za granicę.

Cele programu realizowane będą m.in. w ramach następujących priorytetów i działań:

Priorytet 1. Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

Działanie 1.1. Wzmocnienie ośrodków dokumentacji zabytków oraz budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków.

W ramach działania zostaną zaproponowane zmiany instytucjonalne, prawne i funkcjonalne w sferze dokumentacji i ochrony zabytków oraz procesu oferowania zabytków na rynku. Rodzi to konieczność przeprowadzenia szerokich konsultacji ze środowiskami konserwatorskimi, właścicielami zabytków, a także z ewentualnymi partnerami Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wdrażającymi zaproponowany system, a następnie wystąpienie z inicjatywami ustawodawczymi przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Działanie 1.2. Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne.

W ramach działania realizowane będą projekty rewaloryzacji zabytków i ich adaptacji na cele społeczne. Projekty muszą posiadać znaczący wpływ ekonomiczny na rozwój regionalny, w tym szczególnie przyczyniać się do wzrostu dochodów, jak i zwiększać ilość miejsc pracy.

Priorytet 2. Edukacja i administracja na rzecz dziedzictwa kulturowego.

Działanie 2.1. Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego.

W ramach działania przewiduje się zrealizowanie zadań mających na celu podniesienie wykształcenie kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, oraz podniesienie zainteresowania społeczeństwa problematyką ochrony zabytków, jak również powołanie zespołu naukowego zajmującego się badaniami naukowymi w sferze wpływu zachowania i rewaloryzacji dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno-ekonomiczny regionów, w tym szczególnie turystyki. Ponadto planuje się promowanie zachowania dziedzictwa kulturowego wsi poprzez aktywizację społeczności wiejskich, a także ochronę i popularyzację kultury ludowej.

Działanie 2.2. Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice.

Działanie realizowane będzie poprzez wdrożenie Programu „Absent Patrimonium” – sieci informacji wirtualnej o zabytkach wywożonych i zaginionych. Oprócz wytyczonych w NPK „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” priorytetów i założonych działań, zadania wytyczone w dokumencie będą realizowane przez podprogramy, m.in. „Polskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej”, „Promesa Ministra Kultury”.

4. Problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego w kontekście dokumentów programowych województwa podkarpackiego

Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2020 stanowi aktualizację *Strategii rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2020*. W części wstępnej dokonano przeglądu i oceny wszystkich istotnych kierunków dotychczasowych działań, w tym także w obszarze kultury, który oceniono w sposób następujący:

„Zapisy Strategii w obszarze kultury w dużej części były realizowane poprzez wspieranie infrastruktury kulturalnej, tj. inwestycje w obiekty o dużym znaczeniu kulturowym, modernizacja domów kultury i renowacja zabytków. Ponadto województwo wspierało przedsięwzięcia zwiększające dostęp do oferty kulturalnej, takie jak: festiwale, wydawnictwa, digitalizację zbiorów muzealnych i bibliotecznych, działania kultywujące tradycje i tożsamości w regionie oraz edukację artystyczną i kształcenie kadr kultury”.

W zaktualizowanej Strategii zagadnienia dotyczące ochrony dziedzictwa zapisane zostały w działaniu strategicznym „Kapitał ludzki i społeczny”, którego priorytet 2. poświęcono kulturze i dziedzictwu kulturowemu. Cel tego priorytetu to „rozwinęty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu”. Wyznaczono następujące kierunki działań:

- tworzenie warunków dla zapewnienia możliwie równego i powszechnego dostępu do oferty kulturalnej, w tym do kultury wysokiej,
- wzmacnianie wizerunku regionu, w tym Rzeszowa, jako centrum kultury opartego m.in. na wydarzeniach kulturalnych o znaczeniu międzynarodowym oraz budowanie marek m.in. instytucji i imprez kulturalnych,

- ochrona, promocja i zarządzanie dziedzictwem kulturowym regionu.

„Dziedzictwo kulturowe powinno być z jednej strony przedmiotem ochrony i opieki, z drugiej zaś potencjałem, który winien zostać wykorzystany dla rozwoju województwa i budowania kapitału społecznego. Konieczne jest podejmowanie przedsięwzięć, ukierunkowanych zarówno na kompleksową ochronę i zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego (m.in. poprzez zwiększenie funduszy na prace remontowo-konserwatorskie), jak również na jego odpowiednią promocję i wdrażanie nowoczesnego (efektywnego i racjonalnego) modelu zarządzania. Za istotne należy również uznać działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim skierowane do mieszkańców regionu. Przybliżenie walorów materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu, a także podniesienie świadomości ich wartości służyć będzie nie tylko ich zachowaniu i lepszej ochronie, ale także może przyczynić się do wzrostu tożsamości regionalnej i lokalnej mieszkańców.

Zakładane efekty realizowanych działań:

- kształtowanie krajobrazu kulturowego rozumiane jako zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, szczególnie w zakresie poprawy ładu przestrzennego i estetyki otoczenia; ochrona i kształtowanie zabudowy historycznych miast i miasteczek oraz układów ruralistycznych; zapobieganie degradacji i ochrona zasobów dziedzictwa przyrodniczego regionu,
- poprawa stanu zachowania i ochrona obiektów oraz miejsc cennych kulturowo, m.in. poprzez wykorzystanie narzędzi prawa miejscowego a także przeciwdziałanie procesowi ich dewastacji i degradacji,
- utrzymanie wielokulturowego bogactwa, tożsamości lokalnej i regionalnej m.in. poprzez działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, w tym wspieranie folkloru i sztuki ludowej oraz ochronę wartości niematerialnych,
- stworzenie systemu i procedur w celu funkcjonalnego zarządzania kulturą, dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym, z uwzględnieniem rozwoju partnerstwa sektora publicznego, pozarządowego i prywatnego, poprawy funkcjonowania instytucji kultury i ochrony zabytków,
- badanie i dokumentowanie regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz jego upowszechnianie i promocja dla zastosowań użytkowych,
- utworzenie w woj. podkarpackim wyspecjalizowanej instytucji kultury, zajmującej się historią i dziedzictwem Kresów,
- wzmocnienie współpracy transgranicznej i międzynarodowej w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego,
- promocja najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem dostępnych w tym zakresie instrumentów typu kampanie informacyjne regionalne i ogólnopolskie, akcje promocyjne, konferencje, debaty, sympozja, eksperymenty, badania, publikacje”.

Program Rozwoju Kultury w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2020 zawiera zarówno syntetyczną charakterystykę zasobu dziedzictwa kulturowego (zabytków nieruchomych), prezentację działających na terenie województwa muzeów i zgromadzonych w nich zbiorów, z krótkim omówieniem placówek muzealnych, dla których Województwo Podkarpackie jest organizatorem, jak również wyznaczone cele strategiczne, wśród których ochrona dziedzictwa kulturowego zajmuje ważne miejsce. Wyszczególnione też zostały konkretne działania, które są zbieżne z działaniami niniejszego Programu. Są to:

1. Rozpoznanie i dokumentowanie dziedzictwa kulturowego w celu zgromadzenia informacji na temat cennych pozostałości po wielowiekowej i wielokulturowej historii.
2. Inwentaryzacja i ewidencja zabytków kultury materialnej i niematerialnej regionu.
3. Prowadzenie prac badawczo-naukowych związanych z dziedzictwem kulturowym województwa.
4. Popularyzacja wyników badań i wykorzystanie ich w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym oraz w dziedzinach pokrewnych.
5. Rewaloryzacja materialnego dziedzictwa kulturowego województwa, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków ruchomych i nieruchomych wraz z ich zabytkowym otoczeniem, wyposażenia, wystroju i kolekcji oraz układów urbanistycznych, ruralistycznych i zabytkowych zespołów budowlanych i parkowych.
6. Podejmowanie działań na rzecz fizycznej ochrony zabytków przed zagrożeniami.
7. Upowszechnianie wiedzy o znaczeniu i wartości dziedzictwa kulturowego poprzez inicjowanie i realizację programów edukacyjnych, szkoleniowych i promocyjnych.
8. Budzenie wrażliwości społecznej i kształtowanie postaw odpowiedzialności za dziedzictwo kulturowe województwa i jego przekazanie następnym pokoleniom w niezmienionej formie.
9. Ochrona tożsamości kulturowej mieszkańców województwa, poprzez położenie nacisku na tolerancję i pozyskiwanie wiedzy na temat różnorodności narodowo-etniczno-religijnej charakterystycznej dla terenów obecnego województwa podkarpackiego.
10. Aktywizacja społeczności lokalnych, organizacji pozarządowych i jednostek samorządu terytorialnego w zakresie przejmowania zabytków i adaptacji ich na cele kulturalne umożliwiające poszanowanie ich pierwotnego charakteru.
11. Inicjowanie i realizacja projektów dotyczących pozamaterialnej sfery dziedzictwa kulturowego, ze szczególnym uwzględnieniem działań zmierzających do integracji społeczności regionalnej województwa wokół

kultywowania tradycji i popularyzowania odmienności kulturowej województwa.

12. Tworzenie parków kulturowych dla ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla lokalnej tradycji budowlanej i osadniczej.

13. Udostępnianie dziedzictwa kulturowego województwa poprzez realizację projektów mających na celu powstanie infrastruktury umożliwiającej jego prezentację i promocję, w tym tworzenie szlaków tematycznych obejmujących najcenniejsze i najważniejsze miejsca z punktu widzenia wartości historyczno-kulturowej.

W innych celach strategicznych wskazano też szereg działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, w tym m.in. rozwój muzeów, digitalizacja zbiorów, szereg działań promocyjnych, edukacyjnych i dokumentacyjnych odnoszących się nie tylko do szeroko pojętej kultury, lecz również ściśle w odniesieniu do dziedzictwa kulturowego, a także rozwój turystyki w oparciu o obiekty zabytkowe.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego (obecnie trwają prace nad aktualizacją Planu).

Kierunki polityki przestrzennej zawarte w tym Planie zostały powiązane z określonymi w strategii rozwoju województwa polami strategicznymi, priorytetami, celami i kierunkami działań. Wśród nich trzecie pole strategiczne to „Kultura, turystyka i ochrona środowiska”. W ramach tego pola za priorytet przyjęto „Rozwój kultury

i ochronę walorów przyrodniczych i krajobrazowych regionu jako warunek podniesienia konkurencyjności produktu turystycznego”. Za jeden z trzech przyjętych w jego ramach celów strategicznych uznano wzbogacenie istniejących i kreowanie nowych produktów turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym i unikatowych wartościach przyrodniczo-kulturowych. Jednym ze sposobów realizacji tego celu winna być rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, wartości krajobrazowych i przyrodniczych oraz rozwój działalności kulturowej jako podstawy tworzenia produktu turystycznego.

Ważne dla ochrony dziedzictwa kulturowego są przyjęte w Planie zasady, wśród których istotne znaczenie dla ochrony i opieki nad zabytkami mają przede wszystkim:

- ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładu przestrzennego w obrębie dawnych układów urbanistycznych i obszarów proponowanych do ochrony krajobrazu kulturowego,
- przeznaczanie obszarów predysponowanych do ochrony przyrodniczej i krajobrazowej oraz obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe o różnym reżimie ochronnym, oparte o dokładne rozpoznanie zasobów, waloryzację terenu i określenie odporności środowiska na antropopresję,

- tworzenie spójnego systemu ekologicznego poprzez rozwój wieloprzestrzennych obszarów ochrony środowiska naturalnego i kulturowego,
- promocja obszarów koncentracji walorów turystycznych, zespołów i obiektów zabytkowych w celu ich gospodarczego wykorzystania,
- zasada maksymalnej integracji działań na rzecz ochrony środowiska, w szczególności walorów krajobrazowych, przyrody, ochrony bioróżnorodności przyrody i krajobrazu kulturowego w sferze badawczej, społeczno-gospodarczej i ekonomicznej oraz w wojewódzkich programach sektorowych, na obszarach transgranicznych i na obszarach stykowych z sąsiednimi województwami,
- ograniczanie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej oraz różnych form aktywności społecznej i gospodarczej na środowisko naturalne i kulturowe.

W Planie zawarto też ustalenia w zakresie ochrony, kształtowania i racjonalnego wykorzystania krajobrazu kulturowego, w których określono i wymieniono m.in.: obszary szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, obszary rezerwatów kulturowych, obiekty zabytkowe i zespoły obiektów zabytkowych przewidziane do szczególnej ochrony i wykorzystania turystycznego (m.in. jako Pomniki Historii). Wskazano także na historyczne układy urbanistyczne przewidziane do szczególnej ochrony, obiekty i zespoły obiektów wymagające stałej ochrony konserwatorskiej, istniejące i projektowane szlaki kulturowe oraz określono zasady ochrony i zagospodarowania przestrzennego na obszarach szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, jak również zasady ochrony układów urbanistycznych objętych szczególną ochroną. W Planie sformułowano także podstawowe cele i zasady realizacji oraz wyznaczono ogólnie obszar „Programu ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego terenów przygranicznych w zakresie unikatowej architektury drewnianej”.

Wykonana metodą SWOT synteza uwarunkowań wśród mocnych i słabych stron województwa uwzględnia także problemy dotyczące dziedzictwa kulturowego.

Plan wskazuje także na konieczność wykonania studiów programowo-przestrzennych dla: wskazanych stref koncentracji walorów turystycznych, ochrony zabytkowej architektury drewnianej terenów pogranicza, projektowanych parków i rezerwatów kulturowych, projektowanych szlaków kulturowych, stref uzdrowiskowych. Opracowanie ww. studiów określone zostało jako zadanie władz województwa. Uznano także za konieczne sporządzenie przez inne jednostki samorządowe miejscowych planów rewaloryzacji, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego wybranych zabytkowych centrów miast historycznych oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów proponowanych Pomników Historii.

W *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego* zawarto także wykaz działań i zadań, w ujęciu przedmiotowym i podmiotowym

(między innymi w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego), których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych w Planie celów.

II. CELE PROGRAMU W ŚWIECIE USTAWY Z DNIA 23 LIPCA 2003 r. O OCHRONIE ZABYTEKÓW I OPIECIE NAD ZABYTEKAMI

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa, iż opracowanie programu opieki nad zabytkami ma na celu:

1. Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

III. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO, MATERIALNEGO I NIEMATERIALNEGO

Województwo Podkarpackie w stosunku do innych województw posiada jeden z najliczniejszych pod względem ilościowym zasobów materialnego dziedzictwa kulturowego w Polsce. Ten stan stale się zmienia pod wieloma względami: ilościowym (nowe wpisy i nowe skreślenia z rejestru zabytków oraz z wojewódzkich i gminnych ewidencji zabytków), stanu zachowania i nowych ustaleń naukowych. Z tego względu, po czterech latach od ostatnio uchwalonego *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim* istnieje potrzeba weryfikacji zasobu i aktualizacji danych.

Przedłożone opracowanie jest oparte w dużej mierze na ogólnej charakterystyce zasobu zawartej w *Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014-2017*; wykorzystuje przede wszystkim dane historyczne dla poszczególnych zespołów zabytkowych i pojedynczych obiektów¹. Niemniej jednak zostało ono zaktualizowane, po części zmienione, uzupełnione oraz poszerzone w szczególności o charakterystykę zasobu zabytków ruchomych, które w dużym stopniu mają wpływ na walory zabytków nieruchomych i wzbogacają ich wartość, jako elementy wpisane i dostosowane, niejednokrotnie integralnie powiązane z dziełami architektury i budownictwa. Część zasobu ruchomego stanowi także o krajobrazie kulturowym Podkarpacia (kapliczki, krzyże, pomniki)².

¹ Por. *Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014-2017*, Rzeszów 2014 (Dz.U. 2014 poz.445).

² Niniejsze opracowanie ma na celu syntetyczne przedstawienie zasobów materialnego dziedzictwa województwa podkarpackiego, zarówno unikatowych i najcenniejszych obiektów, zjawisk charakterystycznych dla kolejnych faz stylowych i nurtów artystycznych, jak i tych zabytków rzadko spotykanych i mniej cennych będących jednak ważnym komponentem specyfiki krajobrazu kulturowego Podkarpacia, jego historii i sztuki. Autorzy niniejszego opracowania w osobach Ryszarda Kwolka oraz dr Jadwigi Stęchły zdają sobie sprawę, że wymieniane w opracowaniu obiekty to przykłady, stanowiące subiektywny wybór spośród tysięcy pozostałych zabytków.

Zasadniczo podzielono charakterystykę zasobów na dwie części, pierwsza obejmuje zabytki nieruchome, a druga zabytki ruchome.

W części pierwszej omówiono:

1. Zabytki na Liście dziedzictwa światowego UNESCO,
2. Zabytki uznane za Pomniki Historii,
3. Park Kulturowy,
4. Zabytki wpisane do rejestru zabytków nieruchomych (Księga A),
5. Zabytki w wojewódzkich i gminnych ewidencjach zabytków,
6. Zabytki podlegające ochronie na podstawie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

W części drugiej omówiono:

1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków ruchomych (Księga B),
2. Muzealia.

Zarówno Lista dziedzictwa światowego UNESCO, jak i Lista Pomników Historii stanowią istotny wyróżnik, mający informować społeczeństwo o nadzwyczajnych – w skali globu lub kraju – walorach danego zabytkowego obiektu lub zespołu. W ten sposób wyróżniają się one wśród wielu tysięcy zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków czy licznych budowli, których ochronę zapewniają ustalenia zawarte w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

1. Zabytki nieruchome

1.1 Zabytki na Liście dziedzictwa światowego UNESCO

Obiekt dziedzictwa światowego UNESCO oznacza miejsce, które ma dla ludzkości niezwykłą wartość kulturową lub przyrodniczą. Idea utworzenia listy wiązała się z przyjętą w 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury *Konwencją w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*. Po ratyfikowaniu jej przez 20 państw *Konwencja* weszła w życie w 1975 r. Polska ratyfikowała *Konwencję* w 1976 r. Pierwsza lista ogłoszona została w roku 1978. Z Polski na Liście dziedzictwa światowego UNESCO wpisanych jest obecnie 15 miejsc.

W rozumieniu *Konwencji* za dziedzictwo kulturalne uważane są zgodnie z art. 1.:

- zabytki: dzieła architektury, monumentalnej rzeźby lub malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;

- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

W rozumieniu *Konwencji* za dziedzictwo naturalne uważane są zgodnie z art. 2.:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego;
- formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania;
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania naturalnego piękna.

Dziedzictwo światowe przedstawia różnorodność kulturalną i bogactwo natury wszystkich regionów świata. Warunkiem wpisu miejsca na Listę jest spełnienie jednego lub kilku kryteriów stanowiących o jego wyjątkowości w skali światowej.

Dobro powinno:

1. stanowić wybitne dzieło twórczego geniuszu człowieka; lub
2. ukazywać znaczącą wymianę wartości, zachodzącą w danym okresie czasu lub na danym obszarze kulturowym świata w dziedzinie rozwoju architektury lub techniki, sztuk monumentalnych, urbanistyki lub projektowania krajobrazu; lub
3. nieść unikalne lub co najmniej wyjątkowe świadectwo tradycji kulturowej lub cywilizacji wciąż żywej bądź już nieistniejącej; lub
4. być wybitnym przykładem typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości; lub
5. być wybitnym przykładem tradycyjnego osadnictwa, tradycyjnego sposobu użytkowania lądu lub morza, reprezentatywnego dla danej kultury (kultur); lub obrazującym interakcję człowieka ze środowiskiem, szczególnie jeżeli /dane dobro/ stało się podatne na zagrożenia wskutek nieodwracalnych zmian; lub
6. być powiązane w sposób bezpośredni lub materialny z wydarzeniami lub żywymi tradycjami, ideami, wierzeniami, dziełami artystycznymi lub literackimi o wyjątkowym uniwersalnym znaczeniu (Komitet jest zdania, że kryterium to powinno być stosowane na ogół łącznie z innymi kryteriami); lub
7. obejmować najbardziej niezwykle zjawiska przyrodnicze lub obszary o wyjątkowym naturalnym pięknie i znaczeniu estetycznym; lub

8. stanowić wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla głównych etapów historii Ziemi, włączając świadectwa rozwijającego się na niej życia; trwających procesów geologicznych istotnych w tworzeniu rzeźby terenu, bądź form geomorfologicznych lub fizjograficznych o dużym znaczeniu; lub
9. stanowić wyjątkowe przykłady reprezentatywne dla trwających procesów ekologicznych i biologicznych istotnych w ewolucji i rozwoju ekosystemów oraz zespołów zwierzęcych i roślinnych lądowych, słodkowodnych, nadbrzeżnych i morskich; lub
10. obejmować siedliska naturalne najbardziej reprezentatywne i najważniejsze dla ochrony *in situ* różnorodności biologicznej, włączając te, w których występują zagrożone gatunki o wyjątkowej uniwersalnej wartości z punktu widzenia nauki lub ochrony przyrody.

Dobro musi też spełniać dodatkowo warunek integralności (wszystkie dobra) i autentyczności (dobra kulturowe) oraz posiadać efektywny system ochrony i zarządzania. Każde dobro musi mieć określone granice oraz wyznaczone tzw. strefy buforowe. Konieczne jest zatem także zagwarantowanie prawnej ochrony otoczenia zabytku.

Wpis na listę oznacza nie tylko prestiż, ale także zobowiązanie do stałej opieki nad wpisanim na listę dobrem ze strony państwa i społeczności lokalnej, gdyż głównym celem Listy jest zapewnienie właściwej ochrony tych najcenniejszych dóbr.

Miejsca wpisane na Listę wyróżnia najwyższa powszechna wartość. Obecnie w województwie podkarpackim wpisem objętych zostało sześć obiektów zabytkowych, w ramach dwóch wpisów seryjnych:

1. Kościoły drewniane południowej Małopolski wpisane na mocy decyzji z dnia 5 lipca 2003 r. a pośród nich kościoły w Bliznem i Haczowie (obok kościołów z terenu obecnego województwa małopolskiego w Binarowej, Dębnie, Lipnicy Murowanej i Sękowej).
2. Drewniane cerkwie w polskim i ukraińskim regionie Karpat na mocy decyzji z dnia 21 czerwca 2013 r. w ramach wpisu transgranicznego, a pośród nich cerkwie w Chotyńcu, Radrużu, Smolniku i Turzańsku (obok czterech cerkwi z obecnego województwa małopolskiego w Brunarach Wyżnych, Kwiatoniu, Owczarach i Powroźniku oraz ośmiu położonych na terenie Ukrainy w Drohobyczu, Matkowie, Jasinie, Potyliczu, Rohatyniu, Użoku, Werbiażu Niżnym i Żółkwi).

1.1.1. Drewniane kościoły

- Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Michała Archaniola w Haczowie (gm. Haczów, pow. brzozowski) wzniesiony w 4 ćwierci XIV w., gotycki, jednonawowy, z wieżą zwieńczoną izbicą. Strop i ściany wnętrza dekorowane polichromią pochodzącą z ok. poł. XV w. oraz z 1494 r. Ołtarze barokowe z XVII w. Kościół należy do najstarszych i największych kościołów drewnianych w Polsce. Odznacza się malowniczością i monumentalizmem bryły. Jest tym cenniejszy, iż do naszych czasów przetrwał w stanie niemal nie

zmienionym. Zarówno pod względem konstrukcyjnym, jak wystroju malarskiego o bogatym programie ikonograficzno-ideowym oraz wyposażenia na wysokim poziomie artystycznym. Unikatową wartością odznacza się zwłaszcza monumentalna gotycka polichromia figuralna z ok. 1494 r. z przedstawieniami scen ze Starego i Nowego Testamentu, z wizerunkami świętych oraz zachowanymi malowidłami na stropie. Malowidła haczkowskie stanowią największy zespół malarstwa monumentalnego w Polsce.

- Kościół pw. Wszystkich Świętych w Bliznem (gm. Jasienica Rosielna, pow. brzozowski) wzniesiony prawdopodobnie ok. poł. XV w. (pierwsza wzmianka o istnieniu parafii i kościoła pochodzi z 1470 r.), gotycki, jednonawowy z wieżą. Wnętrze dekorowane polichromią z poł. XVI, poł. XVII w. i z ok. 1700 r. Wyposażenie z różnych epok: późnogotyckie, manieryistyczne i barokowe. W bezpośrednim sąsiedztwie kościoła znajdują się unikatowe drewniane zabudowania plebańskie. Kościół należy do najstarszych zabytków drewnianej architektury sakralnej w Polsce. O wyjątkowym znaczeniu kościoła w Bliznem decyduje zarówno doskonale zachowana substancja architektoniczna (m. in. oryginalna XV-wieczna konstrukcja zrębu ścian oraz storczykowej więźby dachowej z ciesielskimi znakami montażowymi), niezwykle bogate wyposażenie ruchome, obejmujące sprzęty powstałe na przestrzeni od XVI do XIX w., jak też unikatowy zespół malowideł ściennych z XV-XVIII w. Do najcenniejszych elementów wystroju i wyposażenia należą m.in. XVI i XVII-wieczne figuralne polichromie oraz figura Madonny z 1 ćw. XVI w.

1.1.2. Drewniane cerkwie

- Cerkiew gr.-kat. pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Chotyńcu (gmina Radymno, pow. jarosławski) wybudowana ok. 1600 r. o konstrukcji zrębowej, przedsionek o konstrukcji ramowej. Świątynia zaliczana do tzw. nowszego typu halickiego. Ściany nawy zdobi figuralno-ornamentalna polichromia pochodząca z 1. poł. XVIII w. Na zrębie wschodnim nawy umieszczono pięciokondygnacyjny ikonostas, pochodzący najprawdopodobniej z 1671 r., częściowo zmodyfikowany w 1756 r. Zachował się też ołtarz boczny z ok. 1700 r. Cerkiew jest jedną z najstarszych drewnianych świątyń obrządku wschodniego w Polsce i reprezentuje rzadki rodzaj cerkwi z galerią wokół kaplicy. Obok cerkwi pozostałości dawnego cmentarza i drewniana dzwonnica.
- Cerkiew gr.-kat. pw. św. Paraskewy w Radrużu (obecnie filia Muzeum Kresów w Lubaczowie, gmina Horyniec-Zdrój, pow. lubaczowski) wzniesiona w 4. ćwierci XVI w. o konstrukcji zrębowej. Reprezentuje starszy wariant cerkwi typu halickiego. Zespół cerkiewny położony na wzniesieniu składa się z cerkwi otoczonej zabytkowym cmentarzem (najstarsze nagrobki z 1682 r.), drewnianej dzwonnicy o konstrukcji słupowo-ramowej, kamiennego muru z dwiema bramami oraz parterowego kamiennego budynku kostnicy. Świątynia ma plan trójdzielno-podłużny i jednokopułową bryłę. Wokół cerkwi wydane soboty wsparte na występujących belkach zrębu i słupkach. Na ścianie ikonostasowej i w sanktuarium polichromia z 1648 r. W 1699 r. zamontowano nowy ikonostas o odrębnej konstrukcji. Jest to jedna z najcenniejszych i najstarszych drewnianych cerkwi w Polsce, a kunszt jej wykonania świadczy,

że wybudowana została przez zawodowych mistrzów doświadczonych w sztuce ciesielstwa późnogotyckiego.

- Cerkiew gr.-kat. pw. św. Michała Archanioła w Smolniku (obecnie kościół filialny rzym.-kat., gmina Lutowska, pow. bieszczadzki) pochodząca z 1791 r. Usytuowana w opuszczonej i rozebranej po 1951 r. wsi. Budowla konstrukcji zrębowej, trójdzielna. Nad sanktuarium, nawą i babińcem jednozałomowe dachy namiotowe. Bryły sanktuarium, nawy i babińca powyżej opasania wyodrębnione, nie powiązane ze sobą. Konstrukcja zrębowa ścian kontynuowana jest w czworobocznych kopułach nawy i sanktuarium oraz kolebkowym sklepieniu babińca. W górnej części ściany ikonostasu zachowana częściowo polichromia z końca XVIII w. z motywami podtrzymywanej przez anioły draperii z medalionami. Elementy pierwotnego wyposażenia cerkwi znajdują się w muzeach we Lwowie, Łańcucie, Sanoku. Znajdujące się we wnętrzu inne obiekty sztuki cerkiewnej – carskie wrota, obrazy pochodzą z różnych świątyń. Świątynia należy do nielicznie zachowanych w pld.-wsch. Polsce cerkwi bojkowskich.
- Cerkiew gr.-kat. pw. św. Michała Archanioła w Turzańsku (obecnie filialna cerkiew prawosławna), wzniesiona w latach 1801-1803, wyróżnia się planem trójdzielnym, wydłużonym; złożona z sanktuarium na rzucie kwadratu zamkniętego od wschodu trójbocznie z dwiema zakrystiami od północy i południa (również zamkniętymi trójbocznie), szerszej nawy na rzucie kwadratu oraz węższego babińca i równego mu szerokością przedsionka. Świątynia charakteryzuje się równą wysokością zrębu ścian wszystkich trzech podstawowych członów świątyni; dachem jednokalenicowym, zwieńczonym okazałymi baniastymi hełmami ze ślepymi latarniami. Wewnątrz posiada niskie zrębowe kopuły. Przegroda ikonostasowa z 1 poł. XIX w. posiada jednorodną, oryginalną i pełną strukturę architektoniczną ramy; ikonostas z ikonami z końca XIX w. Bogata ikonografia malowideł pokrywających ściany i sklepienia nadaje wnętrzu świątyni niepowtarzalny charakter. Jest to jedna z nielicznych zachowanych cerkwi reprezentujących typ wschodniołemkowski. Zespół cerkiewny wraz z dzwonnica, cmentarzem i kamiennym murem wokół stanowi integralny element krajobrazu.

1.2. Zespoły zabytkowe uznane przez Prezydenta RP za Pomniki Historii

Na Liście Pomników Historii umieszcza się miejsca, które ze względu na znaczącą w dziejach kraju historię, wartości kulturowe i religijne, z uwagi na klasę architektury, bogactwo nagromadzonych cennych przedmiotów oraz piękno otaczającego je krajobrazu zasługują na szczególną uwagę i ochronę. Lista Pomników Historii prowadzona jest od roku 1994. Wpisu dokonuje Prezydent Rzeczypospolitej w drodze rozporządzenia, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

W treści prezydenckiego rozporządzenia wyszczególnia się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, określa się precyzyjnie jego granice i zamieszcza schematyczną mapkę obiektu. Obecnie lista obejmuje 91 obiektów

i zespołów obiektów z całej Polski. Z terenu województwa podkarpackiego uznane przez Prezydenta RP za Pomnik Historii zostały cztery zespoły zabytkowe:

1.2.1. Leżajsk – zespół klasztoru oo. Bernardynów

Uznany za pomnik historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 13 kwietnia 2005 r. (Dz. U. 2005 nr 64 poz. 569).

Zespół składa się z:

- kościoła pw. Zwiastowania NMP, wzniesionego w latach 1618-1628,
- klasztoru zbudowanego przed 1637 r., położonego w bezpośrednim sąsiedztwie świątyni, od strony wschodniej,
- obwarowań otaczających zespół, powstałych w dwóch etapach, począwszy od 2. ćw. XVII w. (I etap) i po 1681 roku (II etap), następnie przekształconych w 1. połowie XVIII w.,
- dziedzińców i ogrodów, pochodzących z różnych okresów, przebudowywanych i przekształcanych.

Leżajski kościół oo. Bernardynów jest, zdaniem badaczy architektury polskiej XVII w., najznamienszym dziełem sakralnym muratorów lubelskich młodszej generacji. Charakterystyczne dla dzieł architektonicznych tego środowiska artystycznego formy zachowały się w bazylice leżajskiej przede wszystkim w architekturze zewnętrznej. Budowla ta stanowi ważne ogniwo w rozwoju architektury polskiej. Jest dobrym przykładem przerzutu form artystycznych jaki dokonywał się w XVII w. za pośrednictwem kongregacji bernardynów oraz obrazem przemian w układzie przestrzennym bazylik bernardyńskich budowanych na wschód od Wisły na przełomie 1. i 2. ćwierci XVII w. Zabudowania klasztorne wzniesione na czworobocznym planie z wirydarzem pośrodku oraz pawilonami dostawionymi do naroży stanowią przykład pałacowego schematu klasztoru bernardyńskiego. Kompletnie zachowany obwód obronny, w swojej różnorodnej formie, jest niezwykle interesującym zespołem ukazującym rozwój sztuki obronnej na przestrzeni XVII i pocz. XVIII w. Kościół i klasztor wyróżniają się też wyjątkowo cennym wystrojem i wyposażeniem, na który składają się m.in. ołtarze, prospekt organowy, stalle, dekoracje stiukowe i polichromie, obrazy i rzeźby. Większość tych elementów stanowi wybitne dzieła o dużej wartości artystycznej powstałe w różnych okresach i prezentujące różne style. Istotny jest też fakt, że w Leżajsku niejednokrotnie działali artyści sprowadzani z ważnych ośrodków Polski, których twórczość wywarła inspirujący wpływ na rozwój artystyczny mniejszych ośrodków regionu. Celem ochrony jest zachowanie, ze względu na wartości historyczne, przestrzenne, architektoniczne oraz wartości niematerialne zespołu klasztornego, funkcjonującego nieprzerwanie od 400 lat.

1.2.2. Łańcut – zespół zamkowo-parkowy

Uznany za pomnik historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 25 sierpnia 2005 r. (Dz. U. 2005 nr 167 poz. 1402).

Zespół składa się z:

- zamku – dawnej rezydencji Lubomirskich-Potockich (1629-1641, 2. poł. XVII w., XVIII-XX w.),
- oranżerii (1798-1802),
- dawnych fortyfikacji bastionowych (1629-1641, 2. poł. XVII w.),
- parku wewnętrznego z elementami architektury ogrodowej (m.in. glorieta),
- zameczku romantycznego (ok. 1805, 1807),
- ujeżdżalni (1828-1830),
- storczykami (ok. 1904),
- budynku d. Zarządu Ogrodów Łańcuckich (1899),
- wartowni z bramą główną, portierni, bramy północnej (XIX/XX w.),
- stajni cugowych (1829-1831, przeb. 1892) i Powozowni (1902),
- parku z obiektami architektury ogrodowej (m.in. pawilon Elizin) oraz zespołem rzeźb parkowych.

Zamek w Łańcucie wzniesiony został wraz z otaczającymi go fortyfikacjami w latach 1629-1641 dla Stanisława Lubomirskiego, oparty na schemacie *palazzo in fortezza* jako czteroskrzydłowy z czterema wieżami w narożach, wpisany został w pięciobok bastionowych fortyfikacji typu staroholenderskiego. Za budowniczego zamku uznaje się Macieja Trapolę, a prace przy fortyfikacjach przypisuje się Krzysztofowi Mieroszewskiemu. Zamek i fortyfikacje przebudowane zostały w 2. połowie XVII w. Kolejna przebudowa miała miejsce w czasach Stanisława Lubomirskiego i Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej. W trakcie kilkudziesięcioletniego okresu ich panowania (1745-1816) zamek w Łańcucie stracił swój obronny charakter, stając się rezydencją o charakterze typowo pałacowym otoczoną rozległym krajobrazowym parkiem angielskim, z powstałymi w tym czasie licznymi, typowymi dla tej epoki budowlami ogrodowymi. Na przełomie XIX i XX w., za Romana Potockiego i jego żony Elżbiety z Radziwiłłów Potockiej Łańcucka rezydencja i jej otoczenie uległy wielkiej rozbudowie, przebudowie i modernizacji. Do prac tych angażowane były przede wszystkim firmy i architekci wiedeńscy. Zespół przekształcono w nowoczesną, komfortowo urządzonej rezydencję. Zespół zamkowo-parkowy w Łańcucie, powstały w kilku fazach, jest wyjątkową w skali Polski wielką rezydencją magnacką wyróżniającą się zarówno rozmachem kompozycji przestrzennej, wysoką klasą artystyczną zabytkowych budynków wchodzących w skład zespołu reprezentujących różne style architektoniczne, jak również wyjątkowym wystrojem i wyposażeniem wnętrz oraz unikatowymi zbiorami muzealnymi (kolekcja pojazdów konnych, przedmiotów codziennego użytku, zbiór judaiców, zbiór sztuki cerkiewnej).

1.2.3. Radruż – zespół cerkiewny

Uznany za pomnik historii Rozporządzeniem Prezydenta RP z dnia 22 listopada 2017 r. (Dz. U. 2017 poz. 2253).

Zespół składa się z:

- cerkwi (XVI/XVII w.),
- dzwonnicy (3. ćw. XVIII w.),
- zespołu cmentarzy (cmentarz cerkiewny – XVII w., 2 cmentarze gr.-kat. – XIX w.),
- tzw. domu diaka (2 poł. XIX w.),
- ogrodzenia z bramami (1. poł. XIX w.).

Wpis obejmuje również otoczenie zespołu oraz elementy wyposażenia i malarskiego wystroju cerkwi. Zespół cerkwi pw. św. Paraskewy w Radrużu jako jeden z najcenniejszych przestrzennych założeń cerkiewnych na terenie kraju wpisany jest również na Listę dziedzictwa światowego UNESCO (inf. na temat obiektu powyżej).

1.2.4. Krasiczyn – zespół zamkowo-parkowy

Uznany za pomnik historii Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Krasiczyn – zespół zamkowo-parkowy” (Dz.U. 2018 poz. 988).

Zamek w Krasiczynie jest jednym z najcenniejszych zabytków nowożytnej architektury obronno-rezydencjonalnej w Polsce, wyróżniającym się wysokiej klasy formą architektoniczną z charakterystycznymi basztami i attykowymi zwieńczeniami oraz bogactwem wystroju elewacji. Architektura zamku oraz dekoracje skomponowane zostały w myśl programu ideowego, symbolizującego m.in. „odwieczny porządek społeczny”. Znalazł on odbicie w nazwach i częściowo w formach czterech narożnych baszt: Boskiej, Królewskiej, Papieskiej i Szlacheckiej.

Szczególnymi walorami wyróżnia się baszta Boska z urządzoną w niej kaplicą ocalałą z pożarów i wojen. Baszta ozdobiona jest z zewnątrz wykonanymi w technice sgraffita przedstawieniami postaci świętych na tle arkad, a w jej wnętrzu zachowała się niemal kompletnie XVII-wieczna dekoracja sztukatorska, malarska i oprawa snycerska.

Wyjątkową wartość przedstawia zdobiący elewacje zamku zespół dekoracji sgraffitowych o złożonej tematyce, których powierzchnię oblicza się na ok. 7000 m² (zespół ten jest w znacznym stopniu rekonstruowany). Czyni to z nich największe tego typu dzieło w Polsce i unikatowe w skali europejskiej.

Wielokrotnie niszczone w czasie wojen i najazdów zamek, jest ważnym dokumentem historii Polski. W rezydencji, będącej siedzibą rodów magnackich: Krasickich, Modrzewskich, Tarłów, Potockich i Sapiechów, bywali znakomici goście, w tym polscy królowie: Zygmunt III Waza, Władysław IV, Jan Kazimierz, August II.

1.3. Park kulturowy

Park kulturowy jest jedną z form ochrony zabytków, wprowadzoną na mocy *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*. Celem ustanowienia takiej formy ochrony była potrzeba ochrony krajobrazu, czyli przestrzeni

historycznie ukształtowanej w wyniku działalności człowieka, zawierającej wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze.

Park kulturowy powołuje mocą uchwały rada gminy (lub rady gmin, jeśli obszar parku znajduje się na terenie kilku gmin), po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice i sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, które mają obowiązywać na terenie parku.

Do chwili obecnej na terenie województwa podkarpackiego został utworzony tylko jeden park kulturowy. Jest to „Park Kulturowy Zespołu Staromiejskiego oraz Zespołu Klasztornego OO. Dominikanów w Jarosławiu”, który został utworzony uchwałą Nr 542/XLVIII/09 Rady Miasta Jarosławia z dnia 23 marca 2009 r. (Dz. U. Woj. Podka. 2009.29.809).

Obszary objęte granicami jarosławskiego parku są terenami o szczególnie cennych i unikatowych wartościach kulturowych i krajobrazowych. Czynniki, które w głównej mierze decydują o wyjątkowej randze tych zespołów to bogata historia, tradycje handlowe, ślady wielu kultur, kościoły, synagogi, cerkwie, wyjątkowe lokalne kamienice mieszczańskie, klarowny układ urbanistyczny, miejscami znakomicie zachowane układy fortyfikacji, a także malownicze położenie (walory widokowe).

Utworzenie parku kulturowego w Jarosławiu miało na celu ochronę tych wyjątkowych wartości kulturowych, zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej, układu dróg i panoram widokowych, a także powstrzymanie degradacji tychże obszarów. Dlatego zgodnie z art. 17 ww. ustawy w powołanej uchwale zostały wprowadzone zakazy i ograniczenia dotyczące:

1. prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej i usługowej;
2. zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;
3. umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego;
4. składowania lub magazynowania odpadów.

Narzędziem wspomagającym proces ochrony terenów objętych granicami parku są m.in. Plan ochrony parku oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Sporządzenie w pierwszej kolejności planu ochrony parku, który zatwierdza rada gminy, a następnie miejscowego planu zagospodarowania wynikało z obowiązków, jakie narzuca na gminę utworzenie parku kulturowego.

W specjalnych przypadkach park kulturowy, o szczególnej wartości, może być uznany za pomnik historii lub też jako pomnik historii może być wpisany na Listę światowego dziedzictwa UNESCO.

1.4. Zabytki wpisane do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego (księga A)

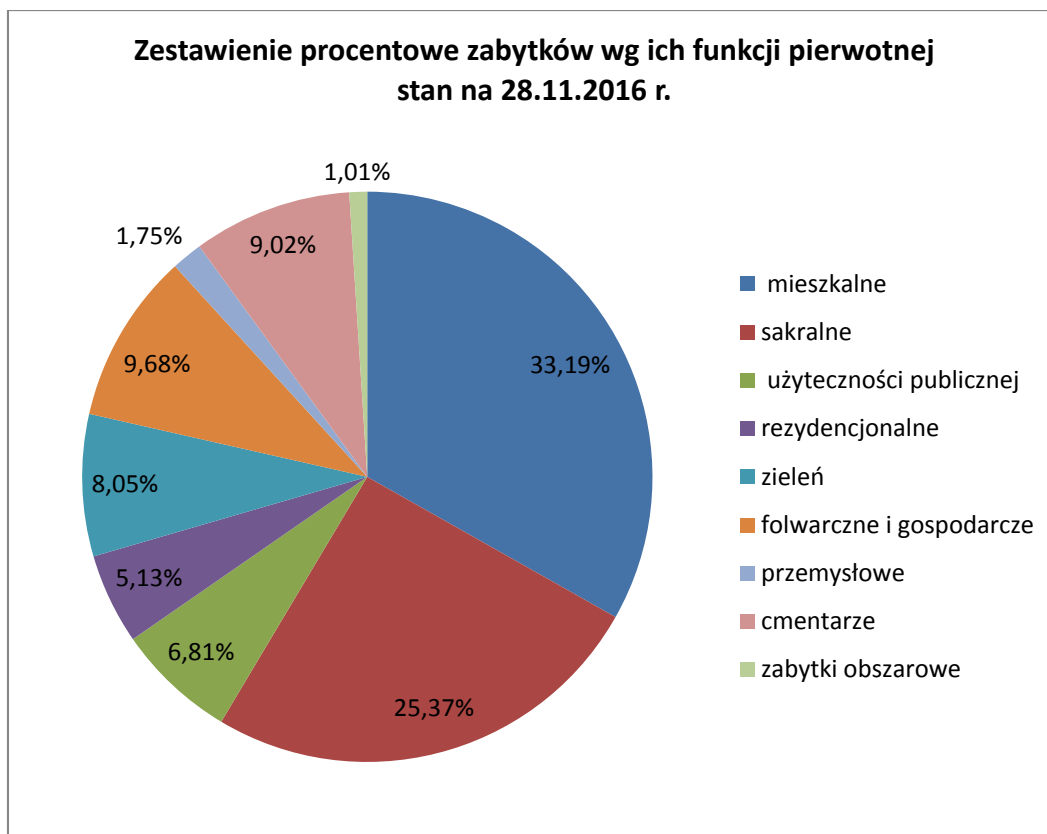
Wpis do rejestru jest podstawową prawną formą ochrony dziedzictwa kulturowego. Rejestr zabytków województwa podkarpackiego stanowi wykaz obiektów uznanych za zabytki na mocy decyzji Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, mającego swą siedzibę w Przemyśle. Podkarpacki WKZ dysponuje dodatkowo trzema delegaturami: w Krośnie, Rzeszowie i Tarnobrzegu. Do rejestru zabytków nieruchomych – księgi A – może wpisać zabytki nieruchome będące

w szczególności: krajobrazami kulturowymi, historycznymi układami urbanistycznymi lub ruralistycznymi, zespołami budowlanymi, dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego, obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi, cmentarzami, parkami, ogrodami

i innymi formami zaprojektowanej zieleni, miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji; a także nazwę geograficzną, historyczną lub tradycyjną obiektu, placu lub jednostki osadniczej. Wpisu dokonuje na wniosek strony – właściciela obiektu lub z urzędu – bez wniosku strony.

Wedle stanu na dzień 28.11.2016 r. na terenie województwa podkarpackiego znajdowało się łącznie 4812 obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych³. Największą grupę zabytków w zestawieniu według ich funkcji pierwotnej stanowiły budynki mieszkalne (1443 obiektów, co stanowi prawie 33,19% zasobu w skali województwa), a następną obiekty sakralne (1103 obiekty, co stanowi blisko 25,37% całego zasobu). Trzy grupy już o wiele mniej liczne to: zabudowania gospodarcze i budynki folwarczne (421 obiektów – ok. 9,68%), cmentarze (392 obiekty – 9,02%) oraz zabytkowa zieleń (350 obiektów – 8,05%). Nieco mniejszy zasób stanowią budynki użyteczności publicznej (296 obiektów – 6,81%) oraz obiekty rezydencjonalne (223 obiekty – 5,13%). Najmniej liczną grupą są budynki przemysłowe (76 obiektów – 1,75%). Ponadto w województwie podkarpackim objęte są ochroną 44 zabytki obszarowe, w tym 23 układy urbanistyczne (określane w decyzjach jako układy urbanistyczne albo zespoły zabytków miasta, których jednym z elementów jest układ urbanistyczny), 20 zespołów zabudowy (zabudowa ulic, placów) oraz 1 zabytek, który można zaklasyfikować jako układ ruralistyczny, co stanowi 1,01%.

³ Dane zebrane w: *Kultura w 2016 r. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury, pod kier. dra P. Łysonia, Warszawa 2017, s. 72 (dalej: *Kultura 2016*).

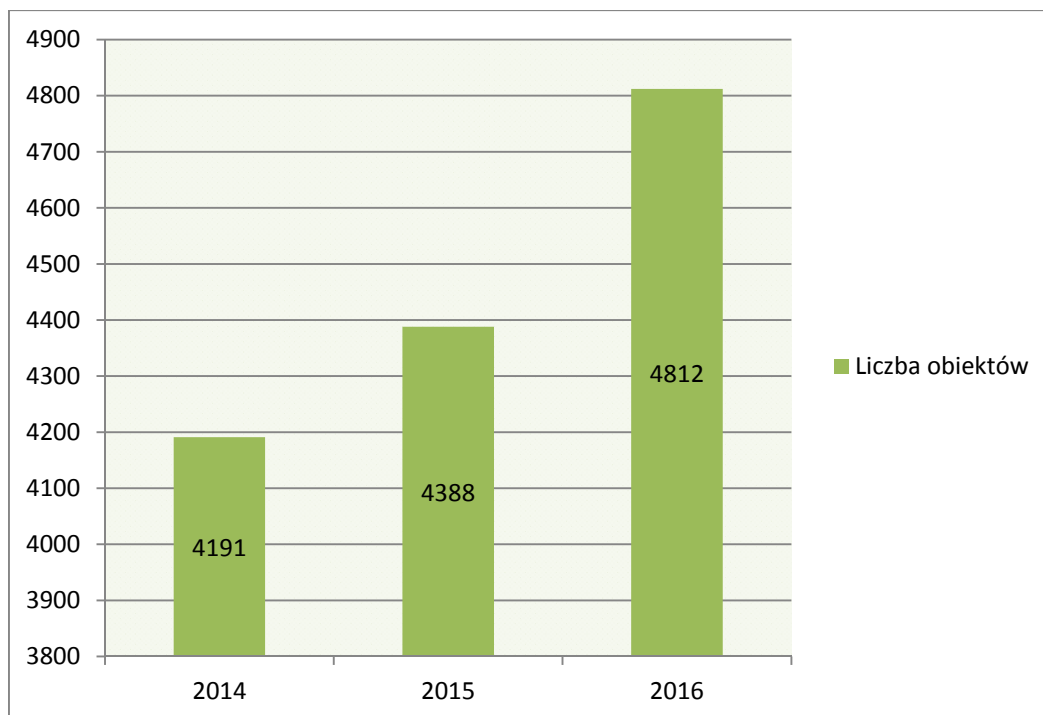
Źródło: dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁴

Najliczniej reprezentowane są układy urbanistyczne, przy czym trzeba zaznaczyć, że w części decyzji (11) przedmiotem ochrony są nie tylko same układy, ale także pojedyncze obiekty, wymieniane najczęściej w dodatkowych załącznikach. Bardzo licznymi (w stosunku do całości zasobu zabytków obszarowych), a specyficznymi wpisami do rejestru są zabudowy ulic i placów Przemysła. Innym, specyficznym zabytkiem są relikty dawnej bojkowskiej wsi Łopienka, wysiedlonej tuż po II wojnie światowej⁵.

Liczba obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa podkarpackiego stale wzrasta. Od roku 2014 do 28.11.2016 r. nastąpił wzrost liczby zabytków objętych prawną ochroną konserwatorską o 621 obiektów.

⁴ Por. przyp. 3.

⁵ Por. *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków w województwie podkarpackim (Księgi rejestru A i C)*, pr. zesp. pod red. dr hab. prof. PW Małgorzaty Rozbickiej, Warszawa 2017, s. 9-10 (w druku).

Liczba obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych w latach 2014-2016 (stan na 28.11.2016 r.).⁶

W skali kraju oraz w stosunku do pozostałych województw stan ilościowy zabytków nieruchomych na terenie Podkarpacia przedstawia poniższa tabela. Z danych wynika, że w skali kraju zabytki nieruchome województwa podkarpackiego stanowiły 6,77 % całego zasobu.

LICZBA ZABYTKÓW NIERUCHOMYCH										
Rejestr zabytków A										
Stan na 28.11.2016 r.										
Nazwa województwa		W tym								
		ogółem	obiekty sakralne	bud. użyt. publ.	obiekty rezyd.	zielen	zabud. folwar. i bud. gosp.	domy mieszkal.	bud. przemysł.	cmentarze
1.	DOLNOŚLĄSKIE	8452	1477	669	775	871	1052	2206	373	340
2.	KUJAWSKO-POMORSKIE	3050	522	189	355	410	492	512	109	163
3.	LUBELSKIE	3831	854	178	281	464	414	544	72	533
4.	LUBUSKIE	4308	547	171	239	205	398	2300	106	78
5.	ŁÓDZKIE	2716	570	159	291	397	221	600	139	154
6.	MAŁOPOLSKIE	5292	1035	343	319	430	518	1462	78	468
7.	MAZOWIECKIE	7210	1072	632	518	976	558	2180	294	400

⁶ Dane zebrane w: *Kultura w 2014 r. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury, pod kier. dra P. Łysonia, Warszawa 2015, s. 67 (dalej: *Kultura 2014*); *Kultura w 2015 r. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury, pod kier. dra P. Łysonia, Warszawa 2016, s. 68 (dalej: *Kultura 2015*); *Kultura w 2016 r. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury, pod kier. dra P. Łysonia, Warszawa 2017, s. 70 (dalej: *Kultura 2016*).

8.	OPOLSKIE	3163	680	157	186	232	287	1057	146	146
9.	PODKARPACKIE	4812	1103	296	223	350	421	1443	76	392
10.	PODLASKIE	2289	529	198	76	119	196	546	76	351
11.	POMORSKIE	3512	534	249	243	306	460	1068	125	165
12.	ŚLĄSKIE	3948	611	352	209	214	399	1618	213	110
13.	ŚWIĘTOKRZYSKI E	1652	450	57	120	230	108	228	72	195
14.	WARMIŃSKO- MAZURSKIE	5923	905	301	315	457	760	2061	222	593
15.	WIELKOPOLSKIE	7182	1144	495	812	1040	1113	1456	269	388
16.	ZACHODNIO- POMORSKIE	3701	887	292	292	758	283	368	132	348
	Razem:	71041	12920	4738	5254	7459	7680	19649	2500	4824
	Stan % zabytków województwa podkarpackiego w skali kraju	6,77	8,54	6,25	4,24	4,69	5,48	7,34	3,04	8,13

Zestawienie oprac. Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁷

1.4.1. Założenia urbanistyczne⁸

Kwestią coraz częściej dostrzeganą przez lokalne samorządy jest porządkowanie przestrzeni rynkowych, będących zazwyczaj najtrwalszym w przestrzeni śladem początków danej miejscowości, a w przypadku miejscowości, które w ciągu dziejów utraciły prawa miejskie – dobitnym znakiem ich niegdyśiejszego znaczenia.

Na terenie województwa podkarpackiego znajduje się kilkadziesiąt miast i miasteczek, których powstanie wiązać można z lokacją średniowieczną, najczęściej z zakładaniem miast na prawie magdeburskim począwszy od poł. XIV w. Spośród miejscowości o układach o średniowiecznej proveniencji na szczególną uwagę – z racji wciąż dobrze czytelnego średniowiecznego rozplanowania – zasługują: Babice, Baranów, Brzostek, Brzozów, Czudec, Dębowiec, Dukla, Dynów, Frysztak, Jaćmierz, Jarosław, Jasło, Jaślica, Kańczuga, Kołaczyce, Krosno, Krzywca, Lesko, Lubaczów, Łańcut, Mielec, Mrzygłód, Nowy Żmigród, Osiek Jasielski, Pilzno, Pruchnik, Przecław, Przemyśl, Przeworsk, Radymno, Rymanów, Rzeszów, Sanok, Sędziszów Małopolski, Strzyżów, Tyczyn, Wielopole Skrzyńskie, Zarszyn i Leżajsk, którego druga lokacja – na obecnym miejscu – nastąpiła dopiero w 1524 r., jednak jego układ ma zdecydowanie średniowieczną proveniencję.

W XVI-XVII w. dochodzi głównie do modernizacji układów miast wcześniejszych, łączących w rezultacie cechy miast średniowiecznych i nowożytnych (np. Jarosław, Przemyśl). Zdarzały się również akcje zakładania nowych dzielnic miast istniejących (np. tzw. Nowe Miasto Lubomirskich w Rzeszowie). Nowe miasta z tego okresu ująć można w dwie zasadnicze grupy: miasta tzw. rezydencjonalne, złożone z pozostających we wzajemnych relacjach przestrzennych, kompozycyjnych i funkcjonalnych rezydencji właścicieli dóbr wraz z całą infrastrukturą towarzyszącą

⁷ Za: *Kultura* 2016, s. 70.

⁸ Poniższa charakterystyka założeń urbanistycznych jak i pozostałych składowych zasobu dziedzictwa materialnego ma na celu zwrócenie uwagi na zespoły, różnego typu obiekty oraz zjawiska najbardziej cenne, ciekawe i charakterystyczne dla województwa podkarpackiego.

(m.in. czytelne do dzisiaj układy miejscowości: Kolbuszowa, Narol, Oleszyce, Sieniawa, Tarnobrzeg, Wielkie Oczy) oraz miasta – ośrodki gospodarcze, pełniące określone funkcje w kluczach prywatnych dóbr ziemskich. Jądrzem tych drugich miast były duże na ogół (większe od średniowiecznych) rynki (w połowie przypadków kwadratowe), często przecięte ulicami o układzie krzyżowym, posiadające w centrum wyróżniające się skalą ratusze. Założenia te nie posiadały placów pomocniczych, a centralnie położone rynki ogniskowały większość funkcji tych miast. Do miast tego typu należą m.in.: Cieszanów, Głogów Małopolski, Krzeszów, Radomyśl Wielki, Rozwadow, Rudnik, Sokołów Małopolski, Ulanów, Zaklików i Żołynia.

Należy tu jeszcze dodać, że część z wymienionych miejscowości nie posiada już praw miejskich (Babice, Czudec, Dębowiec, Jaćmierz, Jaśliska, Krzeszów, Krzywcz, Mrzygłód, Nowy Żmigród, Osiek, Wielkie Oczy, Wielopole Skrzyńskie, Zarszyn, Żołynia) – w większości utraciły je w okresie międzywojennym i tuż po II wojnie światowej. Niektóre, jak np. Kołaczyce, Narol, Pruchnik czy Zaklików odzyskały je dopiero w ostatnich latach.

Spośród innych dawnych miast, które utraciły prawa miejskie, ale ich układ przestrzenny jest jeszcze częściowo czytelny w terenie warto wymienić takie jak: Baligród, Bircza, Błażowa, Dubiecko, Korczyna, Lipsko, Niebylec.

Ważne miejsce wśród przedsięwzięć przestrzennych epoki nowożytnej zajmuje w krajobrazie kulturowym województwa założenie Kalwarii Pałacowskiej, powstałe w XVII w., a w kolejnych stuleciach prze- i rozbudowywane.

Do nielicznych należą już dzisiaj miejscowości, które zachowały swój dawny charakter małomiasteczkowy, którego wyznacznikiem była niska, na ogół drewniana, stypizowana zabudowa skoncentrowana głównie wokół prostokątnego placu rynkowego. W gronie tego typu miejscowości wymienić można przede wszystkim: Babice, Czudec, Dębowiec, Kołaczyce, Jaćmierz, Jaśliska, Mrzygłód, Osiek Jasielski, Pruchnik czy Ulanów. Nierzadko charakter ten pozostaje wciąż czytelny pomimo znaczącej wymiany starej substancji budowlanej (jak np. w Czudcu czy Osieku Jasielskim).

Istotne miejsce w rozwoju przestrzennym omawianego obszaru zajmują kolonie niemieckie, będące wynikiem józefińskiej akcji kolonizacyjnej z końca XVIII w. i początku XIX w., prowadzonej na mocy patentu cesarza Józefa II o kolonizacji rolnej z 17 września 1781 r., opartej na planowym tworzeniu jednostek osadniczych według szczegółowo zaprojektowanych wzorców. Wyróżnić tu można trzy zasadnicze skupiska tego osadnictwa, małe kolonie o zabudowie szeregowej, rozproszone w okolicach Mielca (m. in. Czermin – Hohenbach, Józefów – Josephsdorf, Sarnów – Reichsheim), Kolbuszowej (m. in. Dzikowiec – Wildenthal, Raniżów – Ranischau), Leżajska (m. in. Giedlarowa – Gillershof, Tarnawiec – Dornbach, Wola Żarczycka – Königsberg), Lubaczowa (m. in. Dziewięcierz – Einsingen, Opaka – Felsendorf, Polanka Horyniecka – Deutschbach) a także w okolicach Przemyśla (Nowe Sady – Falkenberg), Ustrzyk Dolnych (m.in. Bandrów – Deutsch Bandrow, Berehy Dolne – Siegenthal, Makowa Kolonia – Hohberg) i Ulanowa (Kurzyńska Mała i Wielka – Rauchersdorf Klein i Gross). Niestety problematyka ta ciągle nie jest jeszcze

wystarczająco przebadana i rozpoznana, a istniejące w terenie relikty tej kolonizacji ulegają coraz większemu zatarciu.

Własną specyfiką wyróżniają się uzdrowiska, których układ przestrzenny był w pierwszym rzędzie konsekwencją uwarunkowań naturalnych – ukształtowania terenu, lokalizacji źródeł wód leczniczych i potoków oraz zalesienia. Dwa największe uzdrowiska województwa: Iwonicz-Zdrój i Rymanów-Zdrój, powstałe i w zasadniczym zrębie rozwinięte w XIX w. i pocz. XX w., usytuowano wśród lasów, w dolinach potoków (odpowiednio: Iwoniczkiego Potoku i Taboru) wyznaczających ich oś wzdlużną, przy której powstała uzdrowskowa zabudowa, początkowo w znakomitej większości drewniana. Istotną pomiędzy nimi różnicą było jedynie stworzenie w Iwoniczu-Zdroju wyraźnego centrum uzdrowska, wyznaczonego przez budowle prywatne założycieli zdroju – Załuskich i główne budowle publiczne wynikające z uzdrowskowej funkcji miejscowości. Trzecie uzdrowsko znajdujące się na terenie województwa, Horyniec-Zdrój, również o XIX-wiecznej genezie, założono także na terenie zalesionym, ale równinnym, jednak poza pałacem i utworzonym przed II wojną światową parkiem w zasadzie trudno w jego przypadku mówić o dawnych jego elementach.

Rozwój i rozbudowa uzdrowsk były (obok kolonii józefińskich) najbardziej czytelnymi, całościowymi koncepcjami przestrzennymi, jakie pojawiły się na omawianym obszarze w XIX w. Do całościowych koncepcji, ale związanych ściśle z funkcją militarną, zaliczyć należy także ogromne przedsięwzięcie, jakim była prowadzona od roku 1854 budowa twierdzy Przemyśl. Na inwestycję tę, kontynuowaną przez długie dziesięciolecia aż do wybuchu I wojny światowej, składały się forty, prochownie, magazyny, koszary, drogi forteczne i inne obiekty wojskowe, pozostające w logicznej relacji względem ogólnej koncepcji osnutej na kanwie dwóch pierścieni – wewnętrznego i zewnętrznego. Inwestycje tego samego rodzaju, jednakże na znacznie mniejszą skalę, objęły również Jarosław i Radymno.

Nie można również zapominać o kilku czynnikach, które wywarły znaczący wpływ na rozwój części miast – budowa linii kolejowych, stacjonowanie licznych oddziałów wojskowych oraz rozwój przemysłu naftowego. Usytuowanie zespołów dworców kolejowych, zespołów koszarowych oraz zakładów przemysłowych miały znaczący wpływ na kierunki rozwoju takich miast jak Jarosław, Jasło, Krosno, Przemyśl czy Rzeszów.

W okresie autonomii władze miast galicyjskich zobligowane były do opracowania, a następnie wdrożenia całościowych projektów regulacji, jednak tylko nieliczne z nich zdobyły się na taki wysiłek, nie zawsze zresztą realizując założenia przyjętego planu. Najczęściej plany takie powstawały po klęskach pożarów, przy czym bardziej niż w układ urbanistyczny ingerowały one w wymianę substancji budowlanej miast i miasteczek (z drewnianej na murowaną). Przykładami takich opracowań dla miejscowości z omawianego terenu mogą być plany regulacyjne Dynowa (1904), Sokołowa Młp. (po 1904 r.), Leżajska (1906-1907). Plan regulacji nie wymuszony wypadkami losowymi otrzymał natomiast m.in. Przemyśl (1891).

Zaznaczyć jednak należy, iż wiele było inicjatyw o mniejszej skali, nie determinujących wyglądu całych miast, a jedynie pewnych ich fragmentów. Do

ciekawszych przedsięwzięć tego typu zaliczyć można m.in. założenie bulwarów nad Sanem w Przemyśle, wprowadzenie korespondującej z otoczeniem zabudowy willowej w miejscu ogrodów pałacowych w sąsiedztwie zamku w Rzeszowie, budowę i aranżację dróg dojazdowych do dworców kolejowych (np. ul. Lewakowskiego w Krośnie), aranżację nowego centrum Jasła wokół (nieistniejącego już w pierwotnej formie) gmachu sądu (rejon parku miejskiego). Warto też podkreślić ogromną popularność, jaką u schyłku XIX i na początku XX w. zaczęła cieszyć się kameralna zabudowa willowa, tworząca w miastach większe lub mniejsze (w zależności od możliwości parcelacyjnych i inwestycyjnych) enklawy. Przykłady takiej zabudowy znajdujemy m.in. w Jarosławiu, Krośnie, Łańcucie, Mielcu i Przemyśle, na mniejszą zaś skalę w Dębicy, Jasle, Leżajsku, Rzeszowie czy Strzyżowie.

Na szczególną uwagę zasługują w tym kontekście osiedla robotnicze. Te występujące na terenie województwa reprezentują różne typy rozplanowania i wzniesione zostały dla różnego rodzaju odbiorców. Mamy zatem osiedla lub zespoły budynków mieszkalnych zbudowane dla pracowników kolei (Jasło, Zagórz), cegielni (Szówsko – obecnie w granicach Jarosławia) czy kadr kierowniczych rafinerii (Jedlicze). Inny charakter miały późniejsze osiedla, wznoszone w okresie międzywojennym i tuż po II wojnie światowej. Poszczególne budynki wyróżniały się dużą skalą, brakiem lub silną redukcją detalu, wprowadzeniem dodatkowych, pozamieszkalnych funkcji (infrastruktury towarzyszącej), a także sporym rozmachem całych założeń (Zagórz-Zasław – osiedle dla pracowników fabryki celulozy).

Przedsięwzięć urbanistycznych o dużej skali nie brakło także w okresie międzywojennym. Powstały wówczas m.in. ogólne plany zabudowania dla Mielca, Rzeszowa i Stalowej Woli, zaprojektowane i zrealizowane w drugiej połowie lat 30. XX w. w ramach inwestycji związanych z Centralnym Okręgiem Przemysłowym. Warto też zwrócić uwagę na opracowany z dużym rozmachem przez Romana Felińskiego wcześniejszy, bo pochodzący z drugiej połowy lat 20. XX w., projekt rozwoju przestrzennego Krosna.

Równocześnie powstawały też założenia o mniejszej skali. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują osiedla mieszkaniowe, budowane przede wszystkim w ramach inwestycji związanych z Centralnym Okręgiem Przemysłowym, stanowiące na naszym terenie pokaźną ilościowo grupę. Wymienić tu należy osiedla w (Nowej) Dębie (przy Wytwórni Amunicji nr 3), Krajowicach pod Jasłem (zrealizowane częściowo, przy Państwowej Wytwórni Amunicji), Mielcu (przy PZL-WP nr 2), Pustkowie (przy Nowej Wytwórni Spółki Akcyjnej „Lignoza”), Pustyni koło Dębicy (zrealizowane częściowo, przy Walcowni Metali Kolorowych), Rzeszowie (przy PZL-WSS nr 2 i Fabryce H. Cegielskiego) i (Nowej) Sarzynie (przy Wytwórni Nitrozwiązków Organicznych „Nitroza”). Inwestycje związane z COP-em stanowiły też czynnik miastotwórczy. Konsekwencją rozwoju Nowej Dęby i Nowej Sarzyny było przyznanie tym osiedlom praw miejskich (1961 i 1973). Na uwagę zasługuje tu zwłaszcza Stalowa Wola, która – jako ośrodek miejski – powstawała od podstaw na gruntach wsi Pławo począwszy od 1938 r. w związku z opracowanym przez Eugeniusza Kwiatkowskiego programem budowy tzw. Zakładów Południowych. Przed wybuchem wojny powstały tu zakłady i osiedla przyfabryczne nazwane Stalowa Wola, a już w 1945 r. miejscowość otrzymała prawa miejskie.

Nie bez konsekwencji pozostał w urbanistyce naszych miast okres okupacji hitlerowskiej. Oznaczał on z jednej strony wstrzymanie lub zahamowanie wielu inwestycji (m.in. związanych z COP), z drugiej zaś wzmożenie działań, które były adekwatne do zamierzeń okupanta. Szczególnie wyrazistym przykładem było tu „udrożnienie” komunikacyjne Rzeszowa, przeprowadzone bez liczenia się z zastaną, nierzadko cenną historycznie zabudową. Okupanci na własną modłę przerabiali też rynki oraz ważniejsze ulice i place miast, wprowadzając odpowiadającą ich gustom, bardzo oszczędną małą architekturę i likwidując zbędne ich zdaniem ozdoby pokrywające sąsiadujące z tymi przestrzeniami budowle. Dochodziło wreszcie do barbarzyńskich, planowych zniszczeń, których najlepszym przykładem jest los zrównanego z ziemią Jasła.

Z założeń socrealistycznych warto wymienić m.in. pochodzącą z l. 50-60 XX w. zabudowę Stalowej Woli, będącą twórczym nawiązaniem do realizacji COP-owskich w tym mieście; osiedle mieszkalne z zapleczem handlowo-usługowym i kulturalnym

w Rzeszowie oraz osiedle mieszkalne w Jasle.

1.4.2. Architektura sakralna – kościoły rzymskokatolickie

W zasobie obiektów zabytkowych województwa podkarpackiego naczelne miejsce zajmują budowle sakralne. Reprezentują one wszystkie epoki historyczne obejmujące dzieje państwowości polskiej, będąc przy tym świadectwem wielokulturowości tego obszaru i wielowyznaniowych tradycji jego mieszkańców.

a. Kościoły murowane

Najstarszymi przykładami architektury sakralnej na terenie województwa podkarpackiego, istotnymi do wymienienia w niniejszym kontekście, są **rotundy w Przemyślu**: pod katedrą łacińską oraz wchodząca w skład palatium na Górze Zamkowej. Ich odnalezienie było swego czasu znaczącym odkryciem archeologicznym.

Znacznie bardziej bogato prezentuje się zasób **świątyń gotyckich**, wśród których do najwybitniejszych przykładów należą (pomijając obiekty znacząco przekształcone w późniejszych wiekach): katedra łacińska w Przemyślu (prezbiterium), kościoły parafialne w Bieździedzy, Jasle, Krośnie, Lesku, Miechocinie (ob. Tarnobrzegu-Miechocinie), Pilźnie, Połomii, Przeworsku (Bożogrobców), Rzeszowie i Strzyżowie oraz kościoły klasztorne: franciszkanów w Krośnie i bernardynów w Przeworsku (wraz z częścią klasztoru).

Jeszcze liczniejszy jest zasób zabytkowej **architektury sakralnej epoki nowożytnej**. Niejednokrotnie kościoły i zespoły kościelne tej epoki wyróżniają się ciekawymi rozwiązaniami architektonicznymi, choć w grupie tej występują też obiekty skromne, wznoszone często w niewielkich miejscowościach i związane na ogół z prywatnym mecenatem szlachty. Na uwagę zasługują tu kościoły parafialne w: Babicach, Bielinach, Boguchwale, Brzozowie, Czerminie, Czudcu, Dukli, Dynowie, Hoczwi, Hyżnem, Krasnem, Łące, Mielcu, Nowotańcu, Radymnie, Rudolowicach, Rymanowie, Sędziszowie Małopolskim, Tyrawie Wołoskiej, Uhercach Mineralnych, Zagórzcu i Zaklikowie oraz kościoły klasztorne w: Borku Starym (dominikanów), Dukli (bernardynów), Jarosławiu (d. jezuitów – ob. farny, benedyktynek, dominikanów,

reformatów), Kalwarii Paclawskiej (franciszkanów), Krośnie (kapucynów), Leżajsku (bernardynów), Przemyślu (benedyktynów, franciszkanów, karmelitów, jezuitów, reformatów), Rozwadowie (ob. Stalowej Woli) (kapucynów), Rzeszowie (bernardynów i d. pijarów), Sędziszowie Młp. (kapucynów), Sieniawie (dominikanów), Starej Wsi (popauliński, ob. jezuicki), Tarnobrzegu (dominikanów), Tuligłowach (d. bożogrobców), Wielkich Oczach (dominikanów) i Zagórz (karmelitów – ob. w stanie ruiny). Cennym barokowym obiektem sakralnym jest też kaplica pw. św. Huberta w Miłocinie z połowy XVIII w.

Grupę wartościową pod względem klasy artystycznej, stanowią **kościół XIX-wieczne**. Wyróżniają się tu stypizowane tzw. kościoły józeffińskie, powstające w 1. połowie XIX w. (np. kościoły parafialne w Brzostku, Czarnej, Dzikowcu, Przewrotnem i Wesołej). W 3. ćw. XIX w. budownictwo sakralne uległo silnej intensyfikacji. Z dużej liczby powstałych wówczas świątyń warto wspomnieć kościoły parafialne w Bachórze, Dydni, Głogowie Małopolskim, Kosienicach, Padwi Narodowej, Sanoku, Zarzeczu, Zręcinie i Żołyni. Świadectwami szczególnie zintensyfikowanych działań inwestycyjnych w zakresie budownictwa sakralnego są bardzo liczne kościoły pochodzące z przełomu XIX i XX w. i początku XX w., wznoszone zwłaszcza w południowej części dzisiejszego województwa podkarpackiego, wzbogaconej dzięki eksploatacji złóż ropy naftowej. W wielu przypadkach ich projektantami byli najwybitniejsi z architektów działających w Krakowie i Lwowie, wśród nich np. Teodor Talowski (autor m.in. kościołów parafialnych w Bóbrce, Chorzeli, Dobrzechowie, Kamieniu, Krościenku Wyżnym, Nagoszynie, Osobnicy czy Wadowicach Górnych), Sławomir Odrzywolski (np. kościoły parafialne w Albigowej, Miejsu Piastowym, Mrowli i Równem koło Dukli), Jan Sas-Zubrzycki (np. kościoły parafialne w Błazowej, Cieklinie, Górnem, Jedliczu, Lubatowej, Siedliskach-Bogusz, Sokołowie Małopolskim, Trześniowie, Zaleszanach i michalitów w Miejsu Piastowym) i Zygmunt Hendel (kościół parafialny w Rzeszowie-Staromieście). Obok nich powstawały też wartościowe dzieła znaczących architektów miejscowych, np. niezwykle płodnego, związanego z Przemyślem Stanisława Majerskiego (m.in. kościoły parafialne w Birczy, Frysztaku, Kołaczycach, Korczynem, Lutowskich, Łubnie, Przeczycy i Przemyślu przy ul. Zana) czy Franciszka Stażkiewicza z Rzeszowa (kościół parafialny w Nienadówce, Trzcinie).

W okresie tym bardzo częste były też przebudowy lub rozbudowy istniejących już, starszych kościołów, mające miejsce w dwóch głównych okresach: na przełomie XVIII i XIX w. (np. Pilzno – d. kościół augustianów) oraz w 2. połowie XIX i na początku XX w. (np. katedra łacińska w Przemyślu, kościoły parafialne w Dębicy, Łańcucie, Ropczycach i Starym Żmigrodzie oraz kościół franciszkanów w Sanoku).

Wartościowe kościoły powstawały również w **okresie międzywojennym**. Do najciekawszych należą m.in. neobarokowe kreacje: Bronisława Wiktora ze Lwowa (kościół parafialny w Przysietnicy), Jana Bagieńskiego ze Lwowa (kościół w Rudniku nad Sanem), Wacława Krzyżanowskiego z Krakowa (kościół w Chmielowie). Interesującym i odmiennym przykładem architektury sakralnej tego okresu jest kościół w Krośnie-Polance projektu Mariana Osińskiego ze Lwowa. Warto też wskazać na modernistyczne świątynie w Dębówcu (xx. salezjanów), Dubiecku (autorstwa Krzywobłockiego i Piesiewicza), Pustkowie-Osiedlu i Rzeszowie (pw. Chrystusa Króla). Na schyłek okresu międzywojennego i pierwsze lata powojenne

przypada

z kolei twórczość Wawrzyńca Dajczaka – projektanta, który zdominował w tym czasie architekturę świątyń tej części Polski (w równym stopniu, co Stanisław Majerski pokolenie wcześniej), autora kilkudziesięciu kościołów w takich m.in. miejscowościach jak: Budy Łańcuckie, Jasionów, Kosina, Medynia Głogowska, Rudna Wielka, Sarzyna i Szówsko.

b. Kościoły drewniane

Niezwykle istotnym przy charakterystyce dziedzictwa kulturowego województwa podkarpackiego elementem jest obecna do dziś znaczna liczba kościołów drewnianych. Drewniana architektura sakralna (zarówno kościoły jak i cerkwie) ukazuje bogactwo i różnorodność, niejednokrotnie wysoki poziom techniczny; jest tym elementem, który w sposób szczególny stanowi o tożsamości krajobrazu kulturowego regionu. Ważną, wyróżniającą województwo podkarpackie grupę stanowią w tym zasobie drewniane **kościół gotyckie**. W grupie tej do najcenniejszych zalicza się kościoły: w Haczowie – jeden z najstarszych w Polsce zrębowych kościołów katolickich i w Bliznem oba o wyjątkowej wartości, autentyczności i integralności oraz bardzo dobrym stanie zachowania, co usankcjonowane zostało wpisaniem ich na Listę dziedzictwa światowego UNESCO. Obok tych najsłynniejszych, na terenie Małopolski południowo-wschodniej zachowały się też inne obiekty, które należą do grupy najstarszych zachowanych kościołów drewnianych i charakteryzują się wybitnymi walorami architektonicznymi. Do grupy tej zaliczyć możemy m.in. kościoły w: Domaradzu, Golcowej, Humniskach, Iwoniczu, Lubli, Lutczy, Łękach Górnych, Osieku Jasielskim i Trzciny oraz nieco późniejsze lub częściowo przekształcone, które zachowały jednak w układzie przestrzennym bądź w rozwiązaniach konstrukcyjnych tradycje późnogotyckie, m.in.: Brzeziny, Cmolas (kościół filialny), Gawłuszowice, Gogołów, Krzemienica, Nowosielce Przeworskie, Poręby Dymarskie, Świecany, Średnia Wieś.

Charakterystycznym wyróżnikiem najstarszego typu konstrukcyjnego zrębowych kościołów drewnianych jest zastosowanie tzw. systemu więźbowo-zaskrzynieniowego (i jego odmiany – systemu więźbowo-zaskrzynieniowo-zaczepowego). Za reprezentatywne przykłady mogą tu posłużyć wymienione już kościoły w: Haczowie, Bliznem, Trzciny, Świecanach, Łękach Górnych i Lubli. Tradycje późnogotyckiego ciesielstwa małopolskiego były bardzo mocno ugruntowane w architekturze sakralnej tych terenów, a stosowany typ konstrukcyjny i układ przestrzenny trwał bardzo długo.

Wpływ **baroku** ujawnił się najszybciej w stosowaniu detalu. Zmieniał się wówczas także układ świątyni: do dotychczasowej budowli dwuczłonowej, złożonej z nawy i prezbiterium, dostawiano wieże, stosując w nich odmienną, słupowo-ramową konstrukcję. Wyjątkowymi budowlami są kościoły barokowe nawiązujące do ówczesnych wzorców architektury murowanej, czego najlepszymi przykładami są XVIII-wieczne kościoły o dwuwieżowych elewacjach frontowych: w Jasienicy Rosielnej i Jaćmierzu. Do drewnianych kościołów doby baroku należy także monumentalny kościół w Krzeszowie, kościół parafialny i tzw. flisacki w Ulanowie czy

nieto skromniejsze kościoły m. in. w: Bachórcu, Hucie Krzeszowskiej, Kosinie, Króliku Polskim, Rogach, Siennowie, Soninie, Wrocance.

Wśród kościołów, których realizację przypadają na **wiek XIX** wskazać należy kościół w Klimkówce, kościół w Iwoniczu-Zdroju – o konstrukcji szkieletowej i formie nawiązującej do zachodnioeuropejskiego budownictwa murowanego – oraz kościół z Jasionowa (obecnie w Zmiennicy) – o cechach barokowych, z elementami klasycystycznymi. Wiek XIX i początek wieku XX przyniósł także przebudowy i rozbudowy starszych obiektów m.in. w Domaradzu, Humniskach, Iwoniczu, Krośnie (kościół pw. św. Wojciecha) czy Szebniach.

Spośród kościołów wzniesionych w **dwudziestoleciu międzywojennym** na uwagę zasługuje kościół projektu Kazimierza Osińskiego w Lisznej, którego formy są rezultatem podjęcia próby pogodzenia tradycji z językiem architektury nowoczesnej oraz kościoły w Jabłonce (projektu Bogdana Tretera) i Miękiszu Nowym (projektu Kazimierza Osińskiego), reprezentujące nurt bardziej tradycyjny.

1.4.3. Architektura sakralna – cerkwie

Istotnym wyróżnikiem zasobu dziedzictwa kulturowego na terenie obecnego województwa podkarpackiego jest jego różnorodność wynikająca przede wszystkim z historycznie uwarunkowanego położenia „na pograniczu kultur”. Stąd też charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego są nadal licznie zachowane (pomimo olbrzymich strat dokonanych w okresie od II wojny światowej do dziś) cerkwie – zarówno drewniane, jak i murowane.

a. Cerkwie murowane

Najwcześniejsze przykłady murowanego budownictwa cerkiewnego pochodzą z **1. ćw. XII w.**, są to fundamenty cerkwi katedralnej w Przemyślu (tzw. cerkwi Wołodara), usytuowane na dziedzińcu przemyskiego zamku.

Z **okresu staropolskiego** zachowały się jedynie nieliczne murowane cerkwie: w Posadzie Rybotyckiej – XV-XVI w., Kańczudze – I poł. XVII w. i w Jarosławiu – I poł. XVIII w. oraz dzwonnica katedry gr.-kat. w Przemyślu z II poł. XVIII w. Niewątpliwie najcenniejszą z nich jest obronna cerkiew w Posadzie Rybotyckiej z zachowaną unikatową polichromią z XV i XVI w. Okazała cerkiew w Jarosławiu została mocno przekształcona w pocz. XX w. i jej forma odnosi się bardziej do tego właśnie czasu.

Koniec XVIII w. oraz I poł. XIX w. to okres wznoszenia tzw. terezańskich i józefińskich cerkwi opartych wprawdzie na stypizowanych projektach wypracowanych przez austriacką administrację budowlaną jednakże posiadających niejednokrotnie zindywidualizowane formy. Projekty te były oderwane od tradycji ruskiej architektury cerkiewnej, a wznoszone na ich podstawie cerkwie nie różniły się zasadniczo w formie od opartych na tym samym schemacie świątyń rzymskokatolickich. Cerkwie tego rodzaju zachowały się stosunkowo licznie na całym obszarze występowania budownictwa cerkiewnego w województwie podkarpackim (np. w Czaszynie, Łukowem, Odrzechowej, Pielni, Tarnawie Górnej, Tylawie, Woli Niżnej, Zagórze).

Oprócz ww. typowych cerkwi zachowały się z tego okresu nieliczne, interesujące obiekty o bardziej indywidualnych cechach (w Leżajsku, Oleszycach, Prątkowcach).

Wzmożony ruch budowlany, podobnie jak w przypadku budownictwa kościelnego, można zaobserwować w **II poł. XIX w. i pocz. XX w. aż po okres międzywojenny**. Wznoszone w tym okresie cerkwie charakteryzują się stosunkowo dużą różnorodnością i wykazują tendencje powrotu do układów tradycyjnie kojarzonych z architekturą cerkiewną tj. trójdzielnego planu, układu krzyżowo-kopułowego (Cieszanów, Jaksmanice, Nowe Sioło, Przemyśl-Błonie i Wilcze, Międzybrodzie, Niemstów, Oleszyce Stare, Sanok-Dąbrówka, Stary Dzików, Surochów, Wapowce, Wysocko, Wróblak Królewski). Nasilający się w tym czasie ukraiński ruch nacjonalistyczny miał swoje przełożenie w poszukiwaniu stylu narodowego w architekturze, który coraz częściej upatrywano w neobizantyzmie. W ugruntowaniu tego poglądu wielki udział miał Bazyli Nahirny, projektant ponad 200 cerkwi, których rozwiązania powielano ponadto w setkach kolejnych budowli przez innych architektów jeszcze w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Spośród kilkunastu cerkwi tego architekta zachowanych na obszarze województwa podkarpackiego należy wymienić przede wszystkim świątynie w Dąbrowicy (pow. leżański), Krasnej, Kuryłówce, Lubaczowie, Nowym Lublińcu, Ryszkowej Woli i Werchracie. Do interesujących cerkwi okresu międzywojennego należy też modernistyczna z elementami stylu neobizantyńskiego cerkiew bazylianów w Przemyślu projektu Lwa Lewińskiego ze Lwowa. Wyjątkowym przykładem wpływów architektury rosyjskiej na terenie województwa podkarpackiego jest cerkiew w Kulnie.

b. Cerkwie drewniane

Cerkwie drewniane prezentują tradycyjny typ konstrukcji zrębowej, a powszechną zasadą układu przestrzennego, istniejącą już w okresie staropolskim, jest stosowanie trójpodziału: sanktuarium – nawa – babiniec będącego uproszczeniem układu krzyżowo-kopułowego charakterystycznego dla architektury bizantyńskiej. Cerkwie te wyróżniają się bardzo często w krajobrazie specyficznym zwieńczeniem poszczególnych części baniastymi hełmami wież, kopułami i dachami brogowymi, tzw. wierchami (często uskokowymi). Zachowane cerkwie prezentują dużą różnorodność rozwiązań.

Za najstarszą znaną cerkiew drewnianą z terenu województwa podkarpackiego uznaje się cerkiew w Trepczy datowaną na **XII w.**, której relikty (fundamenty) zlokalizowane na terenie średniowiecznego grodziska „Horodyszcze” odkryte zostały w trakcie badań archeologicznych.

W sposób szczególny wyróżnić należy cztery drewniane cerkwie wpisane w 2013 r. na Listę dziedzictwa światowego UNESCO. Są to: cerkiew w Radrużu pochodząca z ostatniej ćwierci XVI w., cerkiew w Chotyńcu z początku XVII w., pochodząca z końca XVIII w. bojkowska cerkiew w Smolniku oraz cerkiew w Turzańsku z początku XIX w. zaliczana do grupy nielicznie już zachowanych świątyń reprezentujących tzw. typ wschodniołemkowski.

Do najstarszych zachowanych cerkwi drewnianych (poza wymienionymi już wyżej – Radrużem i Chotyńcem) zaliczyć należy świątynię w Gorajcu, pochodzącą z końca XVI w. i w Uluczu – będące wybitnymi dziełami architektury drewnianej o wyjątkowych wartościach artystycznych i wysokim poziomie wykonania oraz ciekawych rozwiązaniach technicznych. Spośród innych niezwykle cennych cerkwi wzniesionych w **okresie staropolskim** należy wymienić pochodzące z XVII w. cerkwie w Dobrej Szlacheckiej (cerkiew bramna), Hawłowicach, Kruhelu Wielkim, Leżachowie, Rudce, z I poł. XVIII w. w Czerteżu, Łodzinie, Łukawcu, Młynach, Piątkowej, Równi, Tyniowicach, oraz z II poł. XVIII w. w Borchowie, Krościenku, Ustianowej, Woli Wielkiej.

Budownictwo bojkowskie, o układzie trójdzielnym, trójkopułowym, z charakterystycznymi zadaszeniami wspartymi na słupach lub belkach zrębu, na terenie województwa podkarpackiego reprezentuje zaledwie kilka obiektów. Są to XVIII-wieczne cerkwie w (wymienionym powyżej) Smolniku oraz znajdująca się w sanockim skansenie cerkiew z Grąziowej, a także pochodząca zapewne z XIX w. cerkiew w Liskowatym.

Osobnego omówienia wymagają stosunkowo jednolite formalnie cerkwie występujące na obszarze dawnego **osadnictwa łemkowskiego**. Ogólnie cerkwie te można podzielić obszarowo na dwie grupy – starszą, zachodnio- i młodszą, wschodniołemkowską. Do najbardziej charakterystycznych i najbardziej znanych przykładów cerkwi zachodniołemkowskich należą świątynie w Świątkowej Wielkiej, Świątkowej Małej, Krempnej oraz późniejsza w Kotani. Cerkwie typu zachodniołemkowskiego o trójdzielnym planie z charakterystycznymi wieżami izbicowymi o pochyłych ścianach, z zróżnicowaną wysokością poszczególnych członów budowli, z namiotowymi łamanymi dachami-kopułami oraz zwieńczeniami w formie baniastych hełmów z pozornymi latarniami, malowniczo wpisują się w otaczający krajobraz Beskidu Niskiego.

Z terenów dawnej środkowej Łemkowszczyzny zachowały się jedynie cerkwie w Chyrowej (XVIII w.) i Bałuciance (XVII w.). Zastosowanie w ich wnętrzach wielopolowych sklepień zrębowych było zapewne inspiracją dla twórców XIX-wiecznej architektury cerkiewnej wschodniej Łemkowszczyzny, której przykłady zachowały się m.in. w Komańczy (spalona we wrześniu 2006 r., a następnie zrekonstruowana), Rzepedzi, Turzańsku, Radoszycach i Wisłoku Wielkim. Na kształt tych cerkwi inspirująco wpłynęło też jak się wydaje, paradoksalnie, stypizowane sakralne budownictwo murowane okresu józefińskiego. Cerkwie te, tzw. wschodniołemkowskie, wyróżniają się wydłużonym planem z wieżą lub bez, równą wysokością zrębu, zwieńczeniami w formie cebulastych hełmów ze ślepymi latarniami. Spośród cerkwi józefińskich wzniesionych w drewnie należy wymienić przede wszystkim świątynie istniejące w Tyrawie Solnej, Siemuszowej, Hołuczku, Rudence czy bardziej klasycyzujące w Czarnej i Rabem.

W przeciwieństwie do murowanych cerkwi z **I poł. XIX w.** drewniana architektura cerkiewna z tego czasu jest bardziej różnorodna. Oprócz powtarzanych w drewnie wzorców świątyń józefińskich (oczywiście powtarzanych na tyle na ile pozwalała odmienna specyfika budulca jakim jest drewno) stosowano również inne układy –

trójdzielne (z kopułami lub wierchami) powszechne w okresie staropolskim (np. cerkiew w Liskowatym) jak i układy przestrzenne zmodyfikowane przez dążenie do ujednolicenia przestrzeni wnętrza (np. cerkwie w Babicach, Cewkowie i Obarzymie).

Równie interesująco prezentuje się zasób drewnianej architektury cerkiewnej z **2. połowy XIX w. i pocz. XX w.** Opisane wyżej tendencje poszukiwania „stylu narodowego” w budownictwie murowanym dotyczyły w równym stopniu cerkwi drewnianych. W tym poszukiwaniu „stylu ruskiego” co bardziej ciekawe uczestniczyli nie tylko Ukraińcy ale również architekci polscy przyczyniając się w pewnym stopniu do kreowania drewnianego budownictwa cerkiewnego ukierunkowanego na „malowniczość”. Spośród licznych cerkwi drewnianych wzniesionych w tym czasie na szczególną uwagę zasługują cerkwie w Michniowcu, Jurowcach, Dobrej Szlacheckiej, Leszczowatym, Końskim, Wojtkowej, Chmielu, Bystrem, Jaworniku Ruskim, Szczutkowie.

Te tendencje uwypuklania malowniczości nasiliły się szczególnie w **okresie dwudziestolecia międzywojennego**. W tym czasie powstały niezwykle interesujące cerkwie w Wielkich Oczach o nietypowej na tym terenie konstrukcji szachulcowej, Fredropolu-Kormanicach, Hoszowie, Olchowcu, Roztoce, czy dzwonnica cerkiewna w Młodowicach.

1.4.4. Architektura sakralna – synagogi

Ważnym świadkiem wielokulturowości terenów tworzących obecnie województwo podkarpackie i nierozłącznym elementem jego krajobrazu kulturowego są synagogi. Wznoszone były według ścisłych reguł – schematu wynikającego z przepisów Talmudu, w zależności od wielkości i majątności gminy żydowskiej były mniej lub bardziej rozbudowane, na zewnątrz zwykle skromne, a we wnętrzach bogato zdobione i wyposażone. Zachowane do dzisiaj synagogi stanowią niewielką część zasobu, jaki istniał tu do II wojny światowej. To kilkadziesiąt obiektów, z których większość została (zwłaszcza w okresie powojennym) w różnym stopniu przekształcona, często w wyniku adaptacji do nowych funkcji. Synagogi bądź ich ruiny zachowane do dnia dzisiejszego pochodzą z różnych epok. Do najstarszych należą m.in. XVII-wieczne: Staro- i Nowomiejska w Rzeszowie, w Lesku i w Rymanowie; XVIII-wieczne w Dębicy, w Łańcucie (jeden z najcenniejszych obiektów żydowskiej architektury sakralnej w województwie podkarpackim), Strzyżowie, Dukli (ruiny); XIX-wieczne w miejscowościach: Cieszanów, Jarosław (tzw. Duża przy ul. Opolskiej), Kolbuszowa, Niebylec, Przemyśl (przy ul. Unii Brzeskiej), Stary Dzików; z przełomu XIX i XX w. w Jarosławiu (tzw. mała przy pl. Bożnic) oraz pochodzące już z XX w. w: Medyce, Przemyślu – Nowa Synagoga, Sanoku, Sokołowie Młp. i Wielkich Oczach.

W zasobie nie ma żadnej drewnianej synagogi.

1.4.5. Architektura rezydencjonalna

Pozostałością **najstarszej** architektury rezydencjonalnej jest palatium usytuowane na Górze Zamkowej w Przemyślu. Przykładem średniowiecznej rezydencji **gotyckiej** są ruiny zamku w Odrzykoniu, zaś **późne średniowiecze**

reprezentuje wieża mieszkalna w Rzemieniu oraz zamek w Sanoku, pochodzący już z pogranicza gotyku i renesansu.

Prawdziwy rozkwit architektury rezydencjonalnej na terenie województwa podkarpackiego przypada na **okres nowożytny**. Pojawia się wówczas duża różnorodność typów, tendencji stylowych i skali założeń, których program funkcjonalny poszerza się nierzadko o nowe elementy: czytelne w terenie fortyfikacje nowożytne, parki i ogrody, rozbudowane zaplecze gospodarcze. Zgodnie z ogólną tendencją funkcja reprezentacyjna zaczyna dominować nad funkcją obronną. Na szczególną uwagę zasługują rezydencje starsze, znajdujące się w takich miejscowościach jak: Baranów Sandomierski, Krasieczyn, Łańcut, Łęki Górne, Przemyśl (zamek), Węgierka (pozostałości zamku), a z nieco późniejszych: Boguchwała, Dukla, Haczów, Kombornia, Narol, Przeworsk (przebudowany w 2. poł. XIX w.), Rzeszów (pałacyk Lubomirskich), Sieniawa, Wysocko czy Wiśniowa.

U schyłku XVIII w. i na początku XIX w. w architekturze rezydencjonalnej do głosu dochodzi **klasycyzm** oraz **romantyzm**. Za reprezentatywne przykłady rezydencji z tego okresu uznać można na omawianym terenie siedziby w Dubiecku, Hawłowicach Dolnych, Końskiem, Kopytowej (obecnie prywatne Muzeum Kultury Szlacheckiej), Korzeniowie, Leżajsku (dwór starościński, ob. Muzeum Ziemi Leżajskiej oraz pałac Miera, ob. budynek Zgromadzenia ss. Służebniczek NMP), Nienadowej, Rudniku nad Sanem, Rymanowie, Witkowicach, Zarzeczu, Zawadzie, Zbydniowie, Żarnowcu (rozbudowany w końcu XIX w.; obecnie Muzeum Marii Konopnickiej), Żyznowie. Część z wymienionych powyżej dworów uległo w późniejszych okresach (XIX i XX w.) pewnym przekształceniom, rozbudowom itp., jednak do dziś zachowały one charakterystyczne cechy architektury rezydencjonalnej tego okresu.

Duże rozdrobnienie własności przy równoczesnym silnym dążeniu do posiadania własnej, w miarę możliwości reprezentacyjnej siedziby sprawiło, że rezydencje **XIX-wieczne** dominują w zasobie architektury rezydencjonalnej województwa podkarpackiego. Do najciekawszych spośród nich zaliczyć można pałace lub dwory w miejscowościach: Bakończyce, Bratkówka, Brzyska, Cieszacin Wielki, Dąbrowa, Dzikowiec, Gorajowice, Grabownica Starzeńska, Grębów, Iwonicz, Jasionka, Krosno-Polanka, Łączki Kucharskie, Niwiska, Przecław, Przewrotne, Rzemień (pałac), Roźwienica, Rzeszów-Słocina, Żuklin, Tyczyn, Urzejowice i Wzdów.

Wśród dworów z **przełomu XIX i XX w. i początków XX w.** warto wymienić te w miejscowościach: Bzianka, Izdebki, Lubzina, Łączki Jagiellońskie, Łopuszka Mała, Markowce, Mielec (pałac Oborskich), Olszanica, Pełkinie, Rokietnica i Werynia. Charakterystyczne są też przykłady parterowych dworów XIX wiekowych, niekiedy klasycystycznych rozbudowywanych w początkach XX w. o piętrowe przybudówki (Jurowce, Miejsce Piastowe, Nowa Wieś Czudecka). Zachowały się też przykłady dworów pochodzących z **okresu międzywojennego**, np. w miejscowościach: Iwierzycy, Jedlicze czy Lipnik.

W grupie dworów na uwagę zasługują też **dwory drewniane**, usytuowane w miejscowościach: Brzeziny, Lipnica Dolna, Przeworsk (dawny dwór z Krzeczowic), Targowiska, Trześniów, Żurawica. Kobylany (drewniany z 1935 r., z murowaną

dobudówką z pocz. XX w.), Ladzin (z 2. poł. XVIII w. z murowaną piętrową częścią dobudowaną k. XIX w.).

Specyficznymi rezydencjami są: gmachy pałaców biskupich w Przemyśle (tzw. Pałac biskupa Kierskiego przy ul. Katedralnej oraz pałac biskupów greckokatolickich przy Placu Czackiego), willa biskupów przemyskich w Przysietnicy (drewniana), zespół pałacu myśliwskiego w Julinie (drewniany), zespół budynków dawnej Dyrekcji Lasów Ordynacji Potockich w Dąbrówkach (budynki drewniane i murowane, a wśród nich drewniany budynek tzw. łuszczarni nasion), a także dwór myśliwski w Piskorowicach-Mołyniach (murowany) czy pałac myśliwski w Tarnobrzegu-Mokrzyszowie.

Na zakończenie tego syntetycznego przedstawienia zespołów dworskich zachowanych na terenie województwa podkarpackiego trzeba też zwrócić uwagę, że siedziby szlacheckie były swego rodzaju jednostkami osadniczymi, w skład których wchodziła – poza dworem – inna zabudowa mieszkalna, a także budynki gospodarcze, usługowe, a nawet produkcyjne. Budynki i urządzenia, które związane były z funkcją rolno-hodowlaną zwykle wydzielane były w odrębny, niezależny zespół folwarczny. Założenie dworskie to zatem zespół wzajemnie ze sobą powiązanych elementów przestrzennych i kompozycyjnych: dwór wraz z drogą dojazdową, inne obiekty mieszkalne (np. oficyny), zespół budynków gospodarczych (np. stajnie, stodoły, obory, spichlerze), zespół zieleni (park, ogród ozdobny, ogrody użytkowe), budynki związane z prowadzeniem gospodarstwa domowego (np. lodownie, serownie). Niekiedy występowały też obiekty przemysłu (np. młyn, browar, gorzelnia, olejarnia itp.). Ogrom wojennych i powojennych zniszczeń zespołów dworskich spowodował, że tego rodzaju założeń z zachowaną w większości strukturą i budynkami przetrwało stosunkowo niewiele. Zespoły folwarczne, będące immanentną częścią założeń dworskich występują w wielu wymienionych powyżej siedzibach. Niestety wiele obiektów zostało zniszczonych bądź przebudowanych, a zachowane często znajdują się w złym stanie technicznym (np. bardzo interesujące spichlerze w Niwiskach, Pawłosiowie, Sieniawie czy Zmiennicy albo pozostające w ruinie spichlerz w Myczkowcach). Wyjątkowym w skali województwa przykładem są natomiast dwa folwarki: Folwark na Dolnym i Folwark na Górnym w Łańcucie, które pomimo przekształceń stanowią nadal niezwykle cenne zespoły w tej kategorii obiektów zabytkowych i składają się z wielu zabytkowych budynków o różnorodnych pierwotnych funkcjach. Folwarki te istniejące już od XVIII w., rozbudowywane przez kolejnych właścicieli łańcuckiego zamku pełniły różnorodne funkcje: zaplecza gospodarczego zamku, wypoczynkowe, przemysłowe, a także mieszkalne.

1.4.6. Architektura obronna

Zachowane na terenie województwa podkarpackiego zabytki *architectura militaris* reprezentują różne okresy i systemy obronne. Obiekty te na przestrzeni dziejów stanowiły nieodłączny element krajobrazu kulturowego omawianego terenu. Obszar ten miał zawsze duże znaczenie strategiczne. Średniowieczne trakty handlowe biegnące z zachodu na wschód, w kierunku Rusi przez tzw. Bramę Przemyską i z zachodu na południe przez przełęcz karpackie na Węgry stanowiły także tradycyjne szlaki najazdów tatarskich, kozackich, rosyjskich, szwedzkich i

węgierskich. Stąd wynikała potrzeba wznoszenia różnego rodzaju fortyfikacji od czasu wczesnego średniowiecza do 2. ćw. XX wieku. Na przestrzeni wieków, w miarę unowocześniania metod i środków oblężniczych, zmieniały (unowocześniały) się także systemy obronne.

W okresie **wczesnego średniowiecza** osady obronne otaczane były obwarowaniami ziemno-drewnianymi w **tzw. systemie ścianowym**. Wykorzystując z reguły naturalne właściwości obronne terenu, osady zakładano na szczytach wzgórz, na brzegach rzek, w terenach otoczonych bagnami. Po najdawniejszych zabytkach pozostały jedynie reliktów archeologicznych, czasem czytelne w terenie ślady ziemnych wałów i fos. Przykładami są m.in.: wczesnośredniowieczne grodzisko „Horodyszczce” w Trepczy (stan. 2) z czterema pierścieniami obwałowań, jedna z najstarszych w Polsce osad obronnych z początków epoki brązu oraz wczesnego średniowiecza w Trzcinicy (stan. 1), grodzisko „Parasol” w Bachórze (Chodorówka stan. 3).

Ziemno-drewniane obwarowania w systemie ścianowym oraz zatokowym (faza rozwojowa, pozwalająca na zastosowanie miejscowo sposobu flankowej obrony np. bramy) stosowane były na naszym terenie do pocz. XVII wieku. Przykładowe miejskie obwarowania tego rodzaju zachowały się częściowo w Dynowie i Łąncucie, a obwarowania wiejskich kościołów – w Kosinie i Soninie.

Równolegle do systemu ścianowego rozwijano, także od czasu wczesnego średniowiecza, **system wieżowy**. Były to wieże, najczęściej drewniane, wznoszone w ciągu wałów lub parkanów obronnych. Pełniły funkcję punktów obserwacyjnych, miejsc „ostatniej obrony”. Służyły także do miejscowego, wertykalnego sposobu obrony np. bramy wjazdowej. Funkcję tę pełniły też wieże kościelne i dzwonnice oraz górne kondygnacje kościołów lub dworów. Murowane obiekty tego typu zachowały się np. w Posadzie Rybotyckiej – XV/XVI-wieczna cerkiew obronna, w Łękach Górnych – murowany dwór z pocz. XVII wieku, w Rzemieniu – średniowieczna wieża mieszkalna (później przekształcona). Pozostałością średniowiecznej wieży mieszkalnej jest tzw. zamek wysoki – stanowiący najstarszą część zamku w Odrzykoniu.

Pierwszym systemem obronnym, posługującym się nowym, skrzydłowym sposobem obrony, jest **system basztowy**. Murowane baszty wznoszone były w ciągu murów obronnych otaczających miasta, klasztory lub zamki. System basztowy rozwijał się na naszym terenie od **późnego średniowiecza**. Początkowo baszty służyły jedynie dla broni ręcznej. Przykłady to: ruiny prostokątnej baszty z XIV/XV w. w „przedzamczu odrzykońskim” zamku w Odrzykoniu oraz doskonale zachowany pełny obwód obronny klasztoru ss. Benedyktynów w Jarosławiu z okrągłymi basztami z 1. poł. XVII w. Pozostałości miejskich, murowanych obwarowań zachowały się w Krośnie, Przeworsku, Jarosławiu i Przemyśle. Od pocz. XVII w. budowano też obszerniejsze **baszty dla artylerii** (tzw. baszty ogniowe lub basteje). Zachowane zabytki tego systemu, to: ruiny okrągłej baszty ogniowej zamku w Węgierce, ruiny sześciobocznej baszty zamku w Przedmieściu Czudeckim, czworoboczne baszty zrujnowanego zamku w Węgierce, baszty zamku w Dąbrówce Starzeńskiej oraz baszty w Kormanicach. Dobrze zachowane baszty ogniowe, to np.: dwie wieloboczne baszty

klasztoru oo. Bernardynów w Leżajsku, zamek w Krasieczynie z czterema narożnymi okrągłymi basztami ogniowymi, okrągłe baszty zamków w Przemyślu i Lesku. Pięcioboczna odmiana baszt ogniowych, zapowiadająca nadejście nowego, bastionowego systemu fortyfikacji reprezentowana jest przez baszty zamku w Łańcucie i basztę klasztoru oo. Bernardynów w Leżajsku.

Najdoskonalszym rozwinięciem skrzydłowego systemu obrony stanowi **system bastionowy**. W województwie podkarpackim zachowały się dwie bastionowe, XVII-wieczne twierdze szkoły holenderskiej: czteroboczne obwarowania zamku

w Rzeszowie oraz pięcioboczna forteca w Łańcucie. Mniej znane, ziemne bastionowe obwarowania szkoły holenderskiej reprezentują fortyfikacje miejskie w Sieniawie, dworów w Rzemieniu i Nowym Siole a także franciszkańskiego zespołu klasztorowego w Kalwarii Paławskiej (pozostałości pięciobocznej fortecy).

W końcu XVII w. pojawia się nowy, **kleszczowy system obronny**. Przykładami są murowane fortyfikacje klasztorów oo. Bernardynów w Leżajsku, oo. Dominikanów w Jarosławiu oraz ziemny szaniec wokół kościoła parafialnego w Kosinie. Ziemne fortyfikacje kleszczowe, weszły także w skład XIX-wiecznego systemu poligonalnego. Zastosowano je w wewnętrznym pierścieniu obronnym Twierdzy Przemyśl.

Znaczenie obronne Bramy Przemyskiej docenili stratedzy armii austro-węgierskiej. Od 1854 do 1914 r. sukcesywnie rozbudowywana i modernizowana stała się jedną z największych twierdz europejskich. Do dzisiaj zachowały się prawie w komplecie wszystkie jej elementy, pomimo zniszczeń dokonanych w 1915 r., powojennych rozbiórek i współczesnych dewastacji. W skład zespołu wchodzi: wewnętrzny pierścień fortyfikacji w systemie poligonalnym (jedyne tego typu zabytki w Polsce), linia fortów i baterii wspierających oraz pierścień zewnętrzny o długości 54 km. Zachowane do dzisiaj forty obrazują rozwój sztuki obronnej w 2. poł. XIX i pocz. XX w. od artyleryjskich szańców FS pierwszego obozu warownego, przez forty artyleryjskie, ześrodkowane pancerne, pancerne obrony bliskiej, piechoty, baterie artylerii, pozostałości fortyfikacji polowych. Zabytkowy zespół Twierdzy Przemyśl dopełniają: sieć dróg fortecznych, układy zieleni maskującej, zespoły koszarowe w Przemyślu i okolicach, zespoły magazynowe, szpital forteczny, pozostałości lotnisk fortecznych. Obiekty dawnej Twierdzy Przemyśl stanowią dzisiaj jedną z głównych atrakcji turystycznych województwa.

Drugą austro-węgierską twierdzą fortową na terenie województwa podkarpackiego był przyczółek mostowy w Jarosławiu. Z dwu pierścieni obronnych do dzisiaj zachowany jest tylko jeden fort. Warto w tym miejscu wspomnieć jeszcze o ufortyfikowanej strażnicy kolejowej w Chodaczowie, chroniącej most kolejowy na Wisłoku – jedynym obiekcie tego typu zachowanym na terenie województwa.

Godne uwagi, głównie z racji strategicznej roli linii kolejowej Karola Ludwika (Kraków – Lwów) oraz wagi twierdzy Przemyśl w systemie obronnym monarchii habsburskiej, są zlokalizowane na terenie województwa podkarpackiego zespoły koszar, pełniące nierzadko do dnia dzisiejszego swoją pierwotną funkcję. Oprócz wspomnianego wyżej Przemyśla obiekty takie zachowały się m.in. w Jarosławiu,

Łańcucie, Sanoku, Radymnie, Rzeszowie i Żurawicy. Często towarzyszą im budynki magazynowe i inne o charakterze pomocniczym (kasyna, łaźnie), tworząc enklawy wyraźnie czytelne w tkance miejskiej.

Ostatnie chronologicznie zespoły zabytków obronnych związane są z II wojną światową. Pierwszym z nich jest tzw. Linia Mołotowa. Zbudowana została przez Rosjan w latach 1939-41 wzdłuż granicy z Niemcami powstałej w wyniku paktu Ribbentrop – Mołotow. Na terenie naszego województwa znajduje się południowy, 13 Przemyski Rejon Umocniony. Wzdłuż prawego brzegu Sanu, od Sanoka do Roztocza rozmieszczono schrony bojowe różnej wielkości i przeznaczenia. Większość obiektów zachowana jest do dzisiaj.

Drugim zespołem jest kompleks schronów kolejowych dla pociągów sztabowych Stępina-Cieszyna – Strzyżów. Zbudowany przez Niemców pomiędzy wiosną 1940 roku a latem 1941 nosił nazwę „Führershauptquartier – Anlage Süd”. Obejmuje dwa zespoły schronów, które są unikatowymi zabytkami oraz olbrzymią atrakcją turystyczną na skalę europejską ze względu na gabaryty i rodzaj budowli oraz kompletność zachowanych obiektów.

1.4.7. Budowle użyteczności publicznej

Najbardziej bodaj charakterystycznymi obiektami użyteczności publicznej w miastach naszego województwa są ratusze, będące siedzibami miejskich władz samorządowych. Przez wieki były one sytuowane na placach rynkowych i dopiero w XIX w. zaczęto je wznosić w pierzejach rynkowych (lub adaptować dla ich potrzeb istniejące tam budynki).

Zachowany zasób nie pozwala na wskazanie na terenie województwa podkarpackiego zachowanych średniowiecznych obiektów tego typu, warto jednakże wspomnieć np. o odkrytych na Rynku w Krośnie reliktach dwóch budowli ratuszowych, datowanych na XIV i XVI wiek. Z budynków ratuszowych powstałych w okresie nowożytnym, o czytelnej do dziś pierwotnej formie wymienić można ratusze w Głogowie Małopolskim, Oleszycach, Sieniawie i Sędziszowie Małopolskim. Wiele ratuszy uległo zniszczeniu u schyłku XVIII i na początku XIX w., co wiązało się z zapaścią instytucji samorządu miejskiego, jaka nastąpiła po utracie niepodległości. Sytuacja ta uległa zmianie po restytucji instytucji samorządu w okresie autonomii galicyjskiej. W XIX i na początku XX w. obecną formę otrzymały m.in. ratusze w Brzozowie, Dukli, Lesku, Leżajsku, Lubaczowie, Rzeszowie, Sanoku i Sokołowie Małopolskim. Sporą grupę stanowią w zasobie ratusze o dawnej, średniowiecznej lub nowożytnej proveniencji, które w epokach późniejszych (zwłaszcza w XIX i na początku XX w.) poddano gruntownej przebudowie. Ratusze takie zachowały się np. w Jarosławiu, Przeworsku, Sanoku.

Spośród budowli związanych z działalnością władz samorządowych warto też wspomnieć o siedzibach Rad Powiatowych, wśród których wyróżniają się obiekty zachowane w: Krośnie (projekt Oskara Łozińskiego), Nisku, Mielcu, Rzeszowie (projekt Tadeusza Stryjeńskiego), Sanoku.

Znaczącymi budowlami publicznymi są również budynki sądowe, będące swego czasu, podobnie jak gmachy starostw czy dyrekcji skarbu, czytelnymi znakami wpływu władz centralnych na życie prowincji. Funkcje sądownicze bardzo długo

związane były z ratuszami. Na interesującym nas obszarze dopiero w XIX w. na większą skalę pojawiać się zaczęły odrębne budowle będące siedzibami sądów. W początkowym okresie do celów tych adaptowano budynki już istniejące, najczęściej zajmując dawne zabudowania klasztorne należące do zgromadzeń zakonnych skasowanych przez władze zaborcze (Przemyśl). Spośród nowo powstałych najbardziej okazałe były z zasady siedziby sądów obwodowych, do których na naszym terenie należy gmach sądu w Rzeszowie, dla potrzeb którego odbudowano od podstaw dawny zamek Lubomirskich. Spośród siedzib sądów niższej instancji warto wymienić budynki sądów w Dubiecku, Krośnie, Leżajsku, Łańcucie, Mielcu, Nisku, Ropczycach, Rozwadowie (ob. Stalowa Wola), Strzyżowie, Tyczynie. Część tych budynków wzniesiona została wg projektów typowych.

Spośród wybudowanych później, nielicznie już powstających budowli sądowych na szczególną uwagę zasługuje zaprojektowany przez arch. Witolda Minkiewicza budynek sądu okręgowego w Przemyślu, będący jednym z najwybitniejszych przykładów architektury modernistycznej na terenie województwa podkarpackiego.

Wprowadzona po II wojnie światowej centralizacja władzy i promowanie w sztuce założeń socrealistycznych zaowocowały budową monumentalnych, okazałych gmachów administracji państwowej i partyjnej. Do ważnych tego typu dzieł architektury socrealistycznej zaliczyć można budynki: Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (ob. Urząd Wojewódzki), siedziby KW PZPR w Rzeszowie (ob. Sąd Apelacyjny) oraz domy kultury np. w Rzeszowie (Dom Kultury WSK), Stalowej Woli (Miejski Dom Kultury) czy w mniejszych ośrodkach jak Nowa Sarzyna.

Szczególną rolę w krajobrazie, zarówno miejskim, jak i wiejskim, odegrały w końcu XIX i na początku XX w. budynki szkolne, przeznaczone dla szkół różnego szczebla i typu, wyróżniające się korzystną lokalizacją, skalą i oszczędnym, ale starannie opracowanym detalem. Rezultatem rozwoju szkolnictwa były liczne budynki szkolne wzniesione m.in. w: Jarosławiu, Jaśle, Krośnie, Miłocinie (ob. Rzeszów), Przemyślu, Rzeszowie, Sanoku, pojedyncze, interesujące budynki szkolne w: Dębicy, Jaśle, Łańcucie czy Ropczycach, czy coraz liczniej powstające na przełomie XIX i XX w. szkoły wiejskie. Należy też zwrócić uwagę na powstałe wówczas okazałe seminaria duchowne w Przemyślu (greckokatolickie i rzymskokatolickie). Wśród wymienionych obiektów wyróżnić należy dwa duże zespoły szkół rolniczych – zespół Szkoły Rolniczej w Suchodole z 1898 r. (najstarsza w Galicji szkoła rolnicza) oraz rozbudowany, złożony z wielu obiektów zespół Niższej Szkoły Rolniczej w Miłocinie, a także Krajową Szkołę Mleczarską w Rzeszowie-Staromieście powołaną w 1902 r. (pierwszą polską szkołę mleczarską z terenu wszystkich trzech zaborów).

Szczególny rozkwit działalności organizacji społecznych, jaki zaobserwować można w okresie autonomii galicyjskiej, zaowocował m.in. dużą ich aktywnością w zakresie wznoszenia własnych siedzib. Na czoło wysuwają się tutaj dokonania Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, mającego swe oddziały (gniazda) w wielu miejscowościach naszego województwa. Spośród siedzib tych oddziałów wymienić należy stosunkowo najmniej przekształcone w późniejszych czasach sokolnie w: Brzozowie, Jarosławiu, Kolbuszowej, Krośnie, Nisku, Pilźnie, Przemyślu, Rzeszowie, Sanoku. Ważną rolę pełniła tu także infrastruktura towarzysząca. I tak

np. przy sokołni w Pilźnie zachował się cały kompleks wypoczynkowo-rekreacyjny, przy sokołni w Sanoku – park miejski, a przy gruntownie przebudowanej sokołni w Strzyżowie – kręgielnia. Efektem rozwoju i działalności stowarzyszeń są też np. zachowane w Jarosławiu i Przemyśle dawne siedziby Stowarzyszeń Rzemieślników Gwiazda czy też interesujący budynek Towarzystwa Mieszczańskiego Zgoda w Krośnie. Spośród innych tego typu inicjatyw wymienić można dla przykładu: dobrze zachowane ukraińskie: Dom Narodowy w Przemyśle (Ukraińskie Towarzystwo Dom Ludowy) czy też Dom Narodowy – siedziba towarzystwa „Proświta” w Leżajsku, jak również okazały gmach Stowarzyszenia Rękodzielników Żydowskich Jad Charuzim w Jarosławiu czy (późniejszy pochodzący z okresu międzywojennego, utrzymany w duchu modernizmu) budynek Żydowskiego Domu Ludowego w Rzeszowie.

Wprowadzenie w Galicji autonomii przyniosło m.in. intensywny rozwój instytucji finansowych, które z czasem zaczęły wznosić swoje własne gmachy. Największą aktywność w tym względzie wykazały kasy oszczędności oraz towarzystwa zaliczkowe. Wśród gmachów tych pierwszych instytucji na uwagę zasługują budynki w Przemyśle i Rzeszowie, a wśród tych drugich – w Krośnie i Rzeszowie. Budynki Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie i Przemyśle to reprezentacyjne gmachy o neorenesansowym wystroju elewacji. Budynek krośnieński dekorowany jest ciekawym sgraffito – fryzem przedstawiającym sceny związane z tkactwem, kopalnictwem naftowym oraz portrety założycieli Towarzystwa Zaliczkowego w Krośnie: Tytusa Trzecieckiego, Karola Klobassę i Ignacego Łukasiewicza – niezwykle zasłużonych dla rozwoju przemysłu naftowego. Wśród licznie wznoszonych w tym okresie w wielu galicyjskich miastach budynków będących siedzibami różnych instytucji finansowych, stowarzyszeń kulturalnych i społecznych nie można pominąć gmachu Kasyna Urzędniczego w Łańcucie przy ul. Kościuszki, zbudowanego dla Towarzystwa Kasynowego z fundacji Potockich.

Wśród budynków użyteczności publicznej powstałych na przełomie XIX i XX w. nie można też pominąć nowo wznoszonych w tym czasie w większych miastach gmachów bankowych, których reprezentacyjny charakter sprawia, że do dziś w dużej mierze wpływają one na oblicze architektoniczne miast. Wskazać tu należy m.in. dwa budynki bankowe z neobarokowymi fasadami w Przemyśle przy ul. Mickiewicza oraz dwa okazałe gmachy banków w Rzeszowie przy ul. 3-go Maja.

Rozwój miast sprawił, że w końcu XIX i początkach XX w. poza wspomnianymi powyżej budynkami użyteczności publicznej pełniącymi różnorodne funkcje (sądownicze, bankowe, oświatowe i kulturalno-oświatowe oraz siedzibami towarzystw i stowarzyszeń) w największych ówczesnych miastach budowano też hotele. Z tego czasu zachowały się m.in. hotele w Przemyśle (np. hotel „Viktoria” przy ul. Mickiewicza, hotel przy Placu Legionów, hotel „Europejski” przy ul. Sowińskiego), Rzeszowie (hotel „Luftmaszyna” na rogu ulic Kościuszki i Słowackiego, „Hotel Krakowski” przy Placu Wolności) czy w Krośnie hotel „Victoria” przy ul. Ordynackiej. Budynki hotelowe zachowały się też z okresu międzywojennego np. w Rzeszowie (hotel „Polonia” przy ul. Kolejowej, hotel przy ul. Asnyka, czy hotel dla pracowników Państwowych Zakładów Lotniczych przy ul. Dąbrowskiego wzniesiony ramach inwestycji prowadzonych na terenie miasta związanych z COP) czy w Stalowej Woli

hotel „Hutnik” stanowiący cenny przykład modernistycznej architektury drugiego ćwierćwiecza XX wieku.

W drugiej połowie XIX w., wraz z powstaniem i rozwojem transportu kolejowego, pojawiły się na terenie naszego województwa nowe budynki użyteczności publicznej – dworce kolejowe. Spośród zachowanych najokazalszy jest niewątpliwie dworzec kolejowy w Przemyśle, powstały na miejscu wcześniejszego u schyłku XIX w. (w r. 1895). Wielokrotne akcje rozbudowy i modernizacji dworców, zwłaszcza na głównej trasie łączącej Kraków z Lwowem, sprawiły, iż grupa tego typu budowli nie jest już tak liczna. Jako zachowane w formie zbliżonej do pierwotnej wymienić można jedynie większość dworców kolejowych na trasach pobocznych względem głównej magistrali, budowanych jednak według powtarzalnych, stypizowanych wzorów: Jasło-Rzeszów, Grybów-Zagórz i Przeworsk-Rozwadow (w tym zwłaszcza dworce w miejscowościach: Boguchwała, Czudec, Rzeszów-Staroniwa, Strzyżów; Skołyszyn, Tarnowiec, Jedlicze, Krosno, Sanok, Zagórz, Nowy Zagórz (o nietypowym projekcie), Leżajsk, Nowa Sarzyna, Rudnik nad Sanem, Nisko. Warto dodać, iż wiele z nich znajduje się w bardzo złym stanie.

1.4.8. Budownictwo drewniane

Pisząc o zasobie budownictwa ludowego należy pamiętać, że wступujemy na obszar, w którym z dnia na dzień dokonują się istotne przeobrażenia. Śmiało można powiedzieć, że zasób ten jest bardzo płynny a wszelkie wyliczenia i statystyki ważne tylko w dniu ich przeprowadzenia. Niejednokrotnie obiekty zarejestrowane i zewidencjonowane w jednym miesiącu są wykreślane w następnym, czy to ze względu na gruntowną przebudowę czy też likwidację budynku. Stąd podstawowa trudność w określeniu zasobu budownictwa.

Ogólnie ujmując zagadnienie zasobu należy stwierdzić, że zachowały się do dzisiaj *in situ* (tak na wsiach jak i w małych miasteczkach) przykłady, mniej lub bardziej przekształcone, wszystkich ważniejszych typów regionalnych budynków wyodrębnionych i sklasyfikowanych przez badaczy w przeszłości. Występują zatem zagrody jednobudynkowe (charakterystyczne np. dla starszego budownictwa łemkowskiego, a ogólnie dla regionu górskiego i podgórskiego) jak i wielobudynkowe (region środkowy i północny województwa). Do rzadkości należą już (jeśli w ogóle występują) zagrody okólne, w których budynki tworzą (bardzo ogólnie ujmując zagadnienie) zwartą, czworoboczną zabudowę, najczęściej w odmianie z tzw. „rynkiem” (okolice Rzeszowa, Łańcuta i Przeworska). Dominującym typem jest dom tzw. szerokofrontowy, z wejściem w elewacji dłuższej budynku (wąskofrontowy występuje jeszcze w zabudowie małomiasteczkowej np. Kalwaria Paławska, Pruchnik) a w rozplanowaniu jedno-, półtora- i dwutraktowy (z licznymi tego rozplanowania odmianami od najprostszej – izba-sień – poczynając). Zachowane drewniane domy mieszkalne posiadają najczęściej prostą konstrukcję zrębową, stosunkowo rzadko sumikowo-łątkową a bardzo rzadko ryglową (dość często natomiast spotykana w budynkach gospodarczych) z wypełnieniem glinianym (tw. lepianki). Sporadycznie spotkać można tzw. domy przysłupowe, kiedyś bardzo charakterystyczne dla regionu rzeszowsko-przeworskiego i części przemyskiego (Kalwaria Paławska, Pruchnik, Przeworsk), a w regionach podgórskich domy z podcieniem.

Z zasobu drewnianego budownictwa małomiasteczkowego koniecznie trzeba wymienić jego wyjątkowo interesujące zespoły lub enklawy występujące w Dębowcu, Jaśliskach, Kalwarii Pałacowskiej, Mrzygłodzie, Pruchniku, Ulanowie a także w mniejszym stopniu w Dynowie, Jaćmierzu, Lubaczowie, Narolu (Lipsku), Sieniawie, Tyczynie i innych oraz zabudowę uzdrowiskową Rymanowa-Zdroju i Iwonicza-Zdroju.

Inny charakter posiadają nieliczne zachowane reprezentacyjne budynki mieszkalne w typie willi, zlokalizowane najczęściej na obrzeżach miast. Te wznoszone wg projektów architektonicznych obiekty cechuje najczęściej indywidualizm form i malowniczość. Budynki tego typu zachowały się m.in. w Brzozowie, Kolbuszowej, Leżajsku, Rzeszowie czy wspomnianych już wcześniej Dąbrówkach – budynek leśnictwa.

1.4.9. Budownictwo przemysłowe

Zabytkowe budownictwo przemysłowe a także jego wyposażenie techniczne to na obecnym etapie badań obszar stosunkowo mało rozpoznany. Spory problem sprawiają również obiekty wprawdzie znane, ale narażone ciągle na utratę wartości zabytkowych ze względu na swą specyfikę, tj. zagrożenia ustawicznymi przekształceniami czy likwidacją z przyczyn ekonomicznych. Ochronę tych użytkowych budowli produkcyjnych czy usługowych oraz sprzętu utrudnia samo postrzeganie ich jako „mniej zabytkowych”, powstałych jedynie dla zaspokojenia określonych potrzeb.

O wyborze i ochronie tych obiektów mogą decydować różne czynniki – znaczenie dla rozwoju techniki, czas powstania, stopień rzadkości, wartość dla historii architektury, a w niektórych przypadkach urbanistyki jak również stan zachowania

a także czynniki ekonomiczne – koszty opieki. Najtrudniejszym zadaniem jest właściwe wykorzystanie takich zabytków. Oprócz funkcji muzealnej lub rezerwatu możliwe jest także kompromisowe wykorzystanie obiektów tj. zachowanie bryły, architektury budynku natomiast nowe wykorzystanie wnętrza, adaptacja do nowych funkcji, wykorzystanie dawnego zabytkowego wyposażenia jako elementu ozdoby wnętrza dostosowanego do nowych potrzeb.

Ważną rolę w zachowaniu dziedzictwa przemysłowego pełnią muzea. Obecnie na terenie województwa podkarpackiego istnieje niezwykle atrakcyjny turystycznie skansen – Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce – utworzony na terenie najstarszej na świecie zorganizowanej kopalni ropy naftowej, w miejscu narodzin przemysłu naftowego i techniki rafineryjnej.

Obok interesujących budynków lub zespołów budynków wpisanych do rejestru zabytków (np. zespół zabudowań dawnej rafinerii nafty w Ustrzykach Dolnych, rzeźnia miejska a także gazownia miejska w Jarosławiu, młyny – Frenkla w Przemyśle, Rudniku, Nowych Sadach, gorzelnia w Hucie Kryształowej, Nienadowej, Skołyszynie-Lisówku i Rymanowie, cegielnia w Nisku, tartak w Przemyśle, browar w Moszczanach (przekształcony jeszcze w 1820 w klasztor ss. Niepokalanek), spichrze w Sieniawie-Augustowie, Lubaczowie, Trześni, Zmiennicy, Niwiskach, budynki przemysłowe związane z dawną ordynacją łańcucką: spichlerze w Łańcucie, Brzózce

Stadnickiej, młyn w Albigowej, magazyn Wytwórni Rosolisów i Likierów w Łańcucie), można w tej grupie obiektów przemysłowych wyróżnić inne, nie ujęte w rejestrze zabytków, często posiadające zachowane wyposażenie jak np. całe zespoły budynków związanych z przemysłem naftowym – w Jaśle, Krośnie, Jedliczu, Grabownicy Starzeńskiej, obiekty związane z Centralnym Okręgiem Przemysłowym (np. Gamrat w Krajowicach), najstarsza huta szkła w Krośnie, pozostałości cukrowni w Przeworsku, browary (m. in. w Zaczerniu, Zarszynie, Nisku), gorzelnia w Stalowej Woli-Rozwadowie czy też spora grupa młynów z zachowanym wyposażeniem, m.in. młyny w Zręcinie, Załężu-Markuszcze, Nienadowej, Żołyni, Nisku.

Do tej grupy zabytków zaliczyć też można niezwykle cenny i jedyny tego rodzaju na terenie województwa zespół transformatorów zachowany w Przemyśle oraz pojedynczy transformator istniejący w Rymanowie-Zdroju. Warto również zwrócić uwagę na zachowany budynek elektrowni zamkowej w Łańcucie.

Należy wspomnieć także o stosunkowo licznie zachowanych jeszcze stalowych mostach, tak kolejowych jak i drogowych (np. w Przemyśle, Jarosławiu, Zagórzu). Nie należy również zapominać o innych, licznych obiektach związanych z koleją – lokomotywniach, wieżach ciśnień, magazynach, przepustach, kamiennych mostach, nastawniach (np. zespół lokomotywni w Przemyśle-Bakończycach, zespoły obiektów kolejowych w Przemyśle, Przeworsku, Rzeszowie, Jaśle, Zagórzu). Obiektów tych jednak znacznie ubyło w ostatnich latach, po przeprowadzonych modernizacjach istniejących linii kolejowych.

Odrębną grupę stanowią liczne obiekty związane z kolejkami wąskotorowymi – przeworsko-dynowską i bieszczadzką, wpisanymi w całości do rejestru zabytków.

1.4.10. Parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni

Przy okazji omawiania zasobu nie można pominąć zabytkowych założeń ogrodowych. Zachowanymi w naszym województwie typami zabytkowych założeń zieleni są: parki pałacowe, parki dworskie, zabytkowe aleje oraz parki miejskie i zdrojowe.

Spośród zachowanych parków zamkowych i pałacowych do najbardziej znanych i z pewnością najlepiej utrzymanych należą parki w: Łańcucie, Baranowie Sandomierskim, Krasieczynie, Przeworsku, Sieniawie i Tarnobrzegu-Dzikowie.

Z większych założeń wymienić należy ponadto parki pałacowe w: Dukli, Dubiecku, Gorajowicach, Grębowie, Iwoniczu, Horyńcu-Zdroju, Jedliczu, Lubzinie, Łące, Maćkowicach, Medyce, Tarnobrzegu-Mokrzyszowie, Narolu, Olszanicy, Pełkiniach-Wygarkach, Przecławiu, Rudniku, Rudzie Różanieckiej, Rzemieniu, Strzyżowie, Tyczynie, Urzejowicach, Weryni, Wysocku, Wzdowie, Zarzeczu i Żyznowie. Są to w większości złożenia krajobrazowe, z końca XVIII i z XIX wieku.

W zespołach dworskich, które funkcjonowały w wielu miejscowościach, znajdowały się parki dworskie, niekiedy o niewielkiej powierzchni. Do dziś istnieje wiele założeń tego typu; znajdują się one w różnym stanie zachowania. Do lepiej zachowanych parków dworskich należą m.in. założenia w: Bielinach, Bieździadce, Błazowej, Bolestraszczykach, Chmielowie, Chorzeli, Dąbrówce Starzeńskiej,

Dzikowcu, Iwierzycach, Jabłonce, Komborni, Łączkach Kucharskich, Łękach Górnych, Łopuszce Małej, Markowcach, Pawłosiowie, Przewrotnem, Rokietnicy, Rzeszowie-Słocinie, Strzegocicach, Szebniach, Tarnowcu, Trzcianie, Ropczycach-Witkowicach, Wiśniowej, Załężu, Zasowie, Zawadzie, Zbydniowie, Zmiennicy, Żarnowcu.

Wśród zabytkowej zieleni interesującym założeniem (głównie ze względów historycznych) jest łańcucki Dębnik (obecnie las komunalny) – stanowiący część historycznego założenia Zwierzyńca. Powstawanie Dębnika notuje się od 1758 r., tj. od wydania przez Lubomirskiego dekretu, w którym nowożeńcy zobowiązani byli do zasadzenia drzewka dębu.

Spośród założeń zieleni miejskiej na uwagę zasługują parki miejskie w Jarosławiu, Sanoku, Rzeszowie, Krośnie, Przemyślu (przy zamku, z unikatowym zespołem Domu Ogrodnika) i Jaśle, a także, specyficzne w swym charakterze parki zdrojowe: w Iwoniczu-Zdroju, Rymanowie-Zdroju i Horyńcu-Zdroju.

Wśród zabytkowych alei wyróżnić należy przede wszystkim zespół alei w Łańcucie, założonych w XVIII i XIX w. wzdłuż dróg dojazdowych do miasta oraz łączących rezydencję z folwarkami (w tym m.in. z Ogrodem Włoskim, Bażantarnią i Zwierzyńcem). Obecnie pełnią rolę ulic położonych na wschód i północ od zamku z zachowanym częściowo drzewostanem. Są to aleje kasztanowe, lipowe, jesionowe, dębowe i grabowe. Nie wszystkie dotrwały do naszych czasów, niektóre zostały zdegradowane, inne zrekonstruowano. Inną wyjątkową w skali województwa jest aleja z robinii akacjowej w Dukli. Zachowały się także aleje w bezpośrednim sąsiedztwie folwarku w Albigowej, a także sporo alei dojazdowych do założeń dworskich m.in. w: Bielinach, Bachórczu, Julinie–Wydrzu, Krościenku Wyżnym, Łatoszynie, Narolu, Przyborowie, Rudnej Wielkiej, Tyniowicach, Wielkich Oczach, Wolicy, Wysocku, Wzdowie i Załężu, Zarzeczu, Żarnowcu.

1.4.11. *Cmentarze*

Integralnymi elementami założeń urbanistycznych i ruralistycznych posiadającymi wartość zabytkową są cmentarze – miejsca zorganizowane według określonych reguł kulturowych, związanych tak ze zrytualizowaniem form grzebania zmarłych, jak i z istnieniem pewnej tradycji sposobu utrwalania pamięci o nich. To nie tylko miejsca pamięci o zmarłych, historie wielu pokoleń, lecz często swoiste galerie sztuki nagrobnej, świadectwa minionych epok w zakresie zwyczajów chowania zmarłych, mody i wystawiania się – widoczne na fotografiach i tablicach inskrypcyjnych, to często interesujące układy kompozycyjne, przestrzenne i krajobrazowe.

Od połowy XI w. zgodnie z nakazami soboru rzymskiego przy nowo wznoszonych świątyniach należało wydzielić przestrzeń przeznaczoną na grzebanie zmarłych. Dlatego też cmentarze lokowane były w bezpośrednim sąsiedztwie kościołów. Tradycja ta formalnie zniesiona w czasach oświecenia pozostała jednak na dłużej, dlatego na przykościelnych i przycerkiewnych cmentarzach Podkarpacia możemy spotkać pomniki nagrobne jeszcze w XX w. Cmentarze przykościelne, przyklasztorne i przycerkiewne są zatem najstarszymi miejscami pochówków

podlegającymi ochronie (m. in. cmentarze rzymskokatolickie: dominikański w Tarnobrzegu, w Krzeszowie, Ulanowie, Uhercach Mineralnych, Zaklikowie, przycerkiewne w: Radrużu, Łówczy, Opace, Czerteszy, Czarnej Górnej, Rabe, Turzańsku, Borchowie, Moszcznicy, Woli Wielkiej).

Do najstarszych, wyróżniających się w sztuce sepulkralnej Podkarpacia należą pomniki nagrobne wywodzące się z ośrodka bruśnieńskiego, czyli kamieniarzy pochodzących z nieistniejącej już dzisiaj wsi Stare Brusno (pow. lubaczowski) i jej okolic. Wykonywali oni nagrobki z wapienia wydobywanego ze złóż góry pod Starym Brusnem, dlatego nazywane bruśnieńskimi, najczęściej w formie krzyży lub niewielkich figur o specyficznej ludowej stylistyce. Setki ich począwszy od końca XVI w. znajduje się na okolicznych cmentarzach, lecz o popularności świadczy fakt występowania bruśnieńskich nagrobków w większych odległościach od Brusna (m.in. w Jarosławiu, Kolbuszowej, Pruchniku czy Przeworsku). Zanik nagrobków bruśnieńskich kamieniarzy obserwuje się po I wojnie światowej. Nagrobki bruśnieńskie zachowane poza cmentarzami przykościelnymi, czy przycerkiewnymi, znajdują się na cmentarzach założonych już w myśl nowych zasad poza miastami i osadami. Ich powstanie wiąże się z wprowadzonymi przez władze austriackie szczegółowymi przepisami na mocy dekretu cesarza Józefa II ogłoszonego 9 września 1784 r. we Lwowie. Od tego czasu zaczęto zamykać funkcjonujące dotychczas cmentarze przykościelne i zakładać cmentarze komunalne. Do najstarszych

nekropolii i ważniejszych pod względem historycznym i zabytkowym z terenu województwa należy zaliczyć miejsca wiecznego spoczynku m.in. w Jarosławiu, Jaśle, Krośnie (przy ul. Krakowskiej), Rzeszowie (przy ul. Targowej), Sanoku (Cmentarz Centralny), Przeworsku, Lesku. Pod względem krajobrazowym wyróżnia się cmentarz w Przemyśle przy ul. Słowackiego. Jego znaczenie jest odzwierciedleniem znaczenia trzeciego miasta Galicji, jego szybkiego rozwoju, który nastąpił pod koniec XIX w. Interesujące są również cmentarze w mniejszych ośrodkach, gdzie można spotkać pojedyncze obiekty reprezentujące wysoki poziom wykonania. Klasa tych zabytków najczęściej wynika z obecności dworu, pałacu oraz zasobności mieszkańców miejscowości (np. cmentarz w Łańcucie, Płazowie, Rymanowie czy Radymnie). Pod względem artystycznym w sztuce sepulkralnej obecny teren Podkarpacia był miejscem nakładania się wpływów warsztatów kamieniarskich głównie z Krakowa i Lwowa,

a w mniejszym stopniu o proveniencji tarnowskiej czy stanisławowskiej. Mamy tego przykłady w występujących na naszym terenie m.in. w pochodzących z Krakowa dziełach E. Stehlika, J. Kuleszy, F. Hochstima, F. Fischera; lwowskich nagrobkach z warsztatów A. i L. Schimserów, L. Makolondry, L. Tyrowicza, P. Eutele'go, J. Markowskiego, H. Periera. Uwagę zwracają także: silny ośrodek przemyski Ferdynanda Majerskiego i duży zakład kamieniarski w Rzeszowie rodziny Janików działający przez pierwszą połowę XX w. Poza wymienionymi istniały również wartościowe artystycznie warsztaty w innych miastach, lecz działały one na dużo mniejszą skalę. Dzieła wspomnianych twórców oraz tych nieznanych wykonane z kamienia, często z elementami kutymi, reprezentują szeroki wachlarz form plastycznych, stylistycznie przynależnych do epoki, neostylowych i eklektycznych, w postaci steli, obelisków, rzeźb na cokołach lub kubaturowych komór grobowych. Kolejny okres przyniósł nowe tendencje kształtowania pomników nagrobnych.

W modernizmie nastąpiło odejście od rzeźbiarskich przedstawień figuralnych na rzecz kubicznych, prostych kubaturowych grobowców niekiedy zdobionych skromnym detalem ornamentycznym wpisanym w geometryczne podziały. Grobowce te zasługują na uwagę z uwagi na wartości historyczne, artystyczne i naukowe, które niestety nie zawsze są dostrzegane przez właścicieli i tracane poprzez prowadzone remonty. Tutaj należy zwrócić uwagę na modernistyczną sztukę sepulkralną na cmentarzach w Przeworsku (Cmentarz Stary), Jarosławiu (Cmentarze Stary i Nowy), Przemyślu (przyl. Słowackiego), Rzeszowie na Pobitnem, Centralnym w Sanoku, Miejskim w Tarnobrzegu (Cmentarz Miejski).

Osobnym aspektem sztuki sepulkralnej są występujące na cmentarzach Podkarpacia kaplice grobowe. Do ciekawszych przykładów możemy zaliczyć kaplice na cmentarzu w Bachórcu (Krasickich), Brzyskach (Kotarskich), Dąbrowce Starzeńskiej (Starzeńskich), Dębicy (Raczyńskich), Grębowie (Dolańskich), Gogołowie (Denkertów), Gorajcu (Brunickich), Harcie (Skrzyńskich), Horyńcu (Ponińskich), Husowie (Czapeli), Jedliczu, Kalwarii Pałacowskiej (Tyszkowskich), Majdanie Królewskim, Mrowli, Nowosielcach (Tomalskich), Narolu (Puzynów) Leżajsku, Przemyślu, Szebniach, Zagórzcu czy monumentalną kaplicę w Żołyni. Kaplice grobowe były stawiane również poza cmentarzami. Do takich przykładów należy wybitne dzieło architekta Z. Hendla – kaplica grobowa Mycielskich w Wiśniowej, Kuźminie (Pieściorowskich), w Rzeszowie-Słocinie (Szymanowskich), Łopuszce Wielkiej (Scipio del Campo), w Zaczerniu (Jędrzejowiczów) – dwie ostatnie wg proj. Tadeusza Stryjeńskiego.

Nie można pominąć faktu, że cmentarze są powiązane często z zakomponowaną od samego początku zielenią, nasadzeniami drzew i roślin często o znaczeniu symbolicznym jak np. dęby, brzozy, bukszpan, bluszcz, barwinek, stanowiące ważny, zabytkowy komponent założenia.

Charakterystyczne dla Podkarpacia, liczne i nie rzadko wyjątkowe są cmentarze z okresu I wojny światowej. Zostały one założone w wyniku nakazu cesarsko-królewskich władz (z dnia 18 marca 1915 r.) dla upamiętnienia ofiar tysięcy żołnierzy poległych na froncie. Dzięki zaangażowaniu artystów, architektów, inżynierów, ogrodników powstały nekropolie odznaczające się przemyślaną lokalizacją, kompozycją, zespołem nagrobków – krzyży lub tablic – z jednym najczęściej dominującym pomnikiem lub mogiłą zbiorową, w formie kopca, kurhanu, rotundy, piramidy lub obelisku. Zakładane były na planie koła, krzyża, kwadratu lub prostokąta, z osią kompozycyjną często zaakcentowaną bramą, schodami, aleją, obsadzone specjalnie dobraną zielenią. Spośród kilkudziesięciu znajdujących się na terenie naszego województwa można wyróżnić nekropolie w Bukowej, Brzostku, Grabiu, Jaśle, Kleciu, Krempnej Sławęcinie, Woli Cieklińskiej czy Zawadce Brzosteckiej. Poza nimi cmentarz na przemyskim Zasaniu z monumentalną kaplicą, która jest wynikiem konkursu ogłoszonego przez ówczesne władze. Przedmiotowe cmentarze wraz z pozostałymi z okresu I wojny światowej, spoza Podkarpacia, stanowią niepowtarzalny w skali Europy pomnik wojskowej sztuki sepulkralnej.

Pomimo powszechnego odczucia o zniszczeniu większości przykładów materialnego dziedzictwa społeczności żydowskiej, na terenie naszego województwa zachowało się niemal 100 kirkutów. Nie rzadko stanowią one jedyną pamiątkę w miejscowości po społeczności żydowskiej. Na wielu zachowały się dość licznie nagrobki – macewy, np. w Baligrodzie, Dukli, Jarosławiu, Korczynie, Krośnie, Lesku, Przemyślu, Siedleczce, Sieniawie, Sokołowie Małopolskim, Rybotyczach, Ulanowie. Najczęściej są to przykłady tradycyjnej sztuki żydowskiej o określonej w tradycji żydowskiej formie i symbolice. Bardziej nowoczesne nagrobki, odchodzące od tradycyjnych wzorców (a także sygnowane przez ich twórców) możemy zaobserwować na przemyskim cmentarzu przy ul. Słowackiego. Społeczność żydowska w szczególny sposób upamiętniała charyzmatycznych przywódców religijnych stawiając na miejscach ich pochówków niewielkie kaplice – ohele. W większości przypadków zostały one zniszczone przez okupanta w czasie II wojny światowej. Część z nich została odbudowana po zakończeniu wojny m.in. ohele w Leżajsku, Łańcucie, Sieniawie.

Podkarpackie cmentarze – miejsca pamięci – są m. in. świadectwem wielokulturowości Podkarpacia.

1.5. Wojewódzka i gminna ewidencja zabytków

Wojewódzką ewidencję zabytków prowadzi wojewódzki konserwator zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa. Z kolei gminną ewidencję zabytków prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta). Ma ona formę zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy, w tym zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru, zabytków nieruchomości znajdujących się w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz innych zabytków nieruchomości wyznaczonych przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu

z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 22 ust. 4 i 5). Wzory kart ewidencyjnych zabytku nieruchomego określa *Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem*. Zgodnie z ww. *Rozporządzeniem* aktualnie obowiązują następujące wzory kart ewidencyjnych:

- karty ewidencyjnej zabytku wpisanego do rejestru zabytków,
- karty ewidencyjnej zabytku niewpisanego do rejestru,
- karty ewidencyjnej zabytku ruchomego,
- karty ewidencyjnej zabytku techniki,
- karty ewidencyjnej zabytku archeologicznego,
- karty adresowej zabytku nieruchomego stosowanej dla gminnej ewidencji zabytków.

Wpis zabytków nieruchomości do gminnej ewidencji zabytków stanowi podstawę do objęcia tych zabytków ochroną w formie zapisu w studium uwarunkowań i

kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, w decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (art. 19). Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy (art. 21).

Zasób wojewódzkiej ewidencji zabytków przedstawia się następująco:

EWIDENCJA ZABYTEKÓW WOJ. PODKARPACKIEGO (stan na 31.12.2016)			
Rok	2014	2015	2016
Ilość obiektów	16993	17254	17572

Zestawienie oprac. Wydział ds. Rejestru i Dokumentacji Zabytków WUOZ w Przemyśle

Wzrost liczby obiektów w wojewódzkiej ewidencji zabytków ma wpływ na zwiększenie liczby obiektów w ewidencji zabytków poszczególnych gmin. Niestety pomimo ustawowego obowiązku opracowania gminnej ewidencji zabytków w województwie podkarpackim nadal 43 gminy nie posiadają opracowanej przedmiotowej dokumentacji.

1.6. Ochrona zabytków w planowaniu przestrzennym

Ochrona zabytków w planowaniu przestrzennym to obowiązek uwzględniania ich w procesie sporządzania i aktualizacji planów zagospodarowania przestrzennego kraju, województw i gmin. To również obowiązek uwzględniania ochrony zabytków we wszelkich strategiach, planach i studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego tworzonych na poziomie wojewódzkim i gminnym. Dokumenty te powinny uwzględniać ustalenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, zawierać rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, wskazać przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu, zapewniać im ochronę przy realizacji inwestycji, a także przewidywać wszelkie działania mające na celu przywracanie dobrego stanu zachowania zabytkom.

W *Ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (art. 19.1) wymienione zostały zabytki, których ochrona musi być bezwarunkowo uwzględniona w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Są to zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków i inne zabytki nieruchome, nie wpisane do rejestru zabytków, ale znajdujące się w gminnej ewidencji zabytków oraz parki kulturowe. Ponadto w studium i planie należy wprowadzić ustalenia zawarte w gminnym programie opieki nad zabytkami. Istotne znaczenie ma zawarta w *Ustawie* (art. 19.3) możliwość wyznaczania zarówno w studium jak i miejscowym planie stref ochrony konserwatorskiej obejmujących obszary, na których wprowadza się konieczne dla ochrony ograniczenia, zakazy i nakazy.

W myśl *Ustawy* (art. 20) projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Samorząd gminny przystępując do sporządzenia studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego a następnie miejscowego planu zagospodarowania powinien dysponować studium krajobrazu kulturowego, które stanowi opracowanie sporządzane w ramach materiałów wyjściowych, okołoplanistycznych. Nie jest ono obligatoryjne lecz niezbędne do uzyskania pełnej informacji o zasobie dziedzictwa kulturowego gminy i zasadach jego ochrony. Taki dokument jest niezwykle przydatny dla autorów tych dokumentów planistycznych.

Forma ochrony zagwarantowana w planie zagospodarowania przestrzennego posiada olbrzymie znaczenie dla ochrony krajobrazu kulturowego. Ogólnopolskim problemem występującym także na terenie województwa podkarpackiego jest jednak znikoma ilość miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.

1.7. Stan zachowania zabytków nieruchomych

W latach 2008-2016 przeprowadzona została w całym kraju weryfikacja rejestru zabytków nieruchomych. Wyniki tej weryfikacji przedstawione zostały w *Raporcie o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce*⁹. W raporcie wydzielone zostały grupy zabytków pod względem stanu zachowania:

- nieistniejące (rozebrane, spalone, zburzone, których zarówno historyczne istnienie jak i obecne nieistnienie nie budzi wątpliwości),
- które utraciły wartości zabytkowe (które w wyniku daleko posuniętej dezintegracji substancji zabytkowej lub niszczącej przebudowy utraciły wartości dla zachowania, których zostały wpisane do rejestru zabytków; do grupy tej kwalifikowane są również obiekty o wątpliwej zasadności wpisu, co do których zachodzi podejrzenie, że w chwili objęcia ochroną takowej wartości nie posiadały),
- zagrożone, które jednak nie utraciły jeszcze wartości zabytkowych,
- przeniesione do skansenów (pozostające w rejestrze zabytków mimo fizycznego przeniesienia ich do skansenów i wpisania do inwentarza muzealnego),
- translokowane (przeniesione w inne miejsce lokalizacji po dacie wpisania ich do rejestru zabytków),
- niezidentyfikowane w terenie (których wskazanie w terenie na podstawie danych i opisów zawartych w decyzji o wpisie do rejestru jest niemożliwe).

Dane zawarte w *Raporcie* wskazują, że poza ww. grupami znalazła się zdecydowanie największa ilościowo część zabytkowego zasobu, określona jako

⁹ *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)*, pr. zesp. pod red. dr hab. prof. PW Małgorzaty Rozbickiej, Warszawa 2017; dostępny także na: <https://nid.pl/pl/Wydawnictwa/inne%20wydawnictwa/RAPORT%20O%20STANIE%20ZACHOWANIA%20ZABYTEK%C3%93W%20NIERUCHOMYCH.pdf>.

„obiekty o różnym stanie zachowania, niezaliczone do grup wyodrębnionych z zasobu w trakcie prowadzonej weryfikacji” (3840 obiektów, co stanowi 91,21% wszystkich zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru województwa podkarpackiego). Należy tu jednak podkreślić, że wśród tych obiektów znajdują się zabytki będące w bardzo dobrym i dobrym stanie, ale też obiekty zniszczone, jednak w stopniu nie zagrażającym ich strukturze.

Z obiektów zakwalifikowanych do grup weryfikacyjnych najwięcej jest zabytków zagrożonych (149 zabytków, 3,54% zasobu w województwie). Z tekstu raportu wynika, że jako budynki zagrożone uznawano obiekty, które znajdują się w bardzo złym, niejednokrotnie katastrofalnym stanie i częściowo utraciły wartości zabytkowe. Najwyższy procentowy (w skali województwa) udział obiektów zagrożonych występuje w grupach: rezydencjonalne (32 obiekty, 16% wszystkich rezydencjonalnych), zamki (3 obiekty, 15,79%) oraz folwarczne (34 obiekty, 12,32%)¹⁰.

Na zły stan zespołów dworskich i folwarcznych wpływ miało i ma wiele czynników – z jednej strony brak użytkownika, a z drugiej wieloletnie wykorzystywanie niezgodnie z funkcją i porzucanie po zużyciu technicznym. Z kolei przerażająca degradacja tych zespołów odstrasza potencjalnych inwestorów ze względu na ogrom prac remontowo-konserwatorskich jakie byliby zmuszeni przeprowadzić i co za tym idzie wysokie koszty remontu. Innym problemem są najczęściej wysokie koszty utrzymania takich zespołów, które obejmują nie tylko dwory, ale i często towarzyszące im zachowane zespoły zieleni. Dodatkowym czynnikiem mającym wpływ na stan techniczny budynków jest często sytuacja prawna obiektów/zespołów dworskich (np. nieuregulowana własność, roszczenia własnościowe, ahistoryczny podział działek na wielu właścicieli czy nowe zainwestowania terenu).

Grupując obiekty zagrożone tylko wg ich liczby, kolejną grupą, po budynkach folwarcznych i rezydencjonalnych są obiekty sakralne (26, 2,7% wszystkich sakralnych), co nie powinno dziwić zważywszy na zły stan wielu cerkwi i zespołów cerkiewnych, które w wyniku przemian polityczno-społecznych po II wojnie światowej utraciły użytkownika i przez długie lata pozostawały nieremontowane i opuszczone. Ten stan się nieco poprawił ponieważ w ostatnich latach szeroki zakres prac remontowych i konserwatorskich objął cerkwie m. in. w Bruśnie Nowym, Kotowie, Leżachowie, Olchowej, Wielkich Oczach, czy Liskowatemu.

Kolejną grupą omówioną w raporcie są obiekty, które utraciły wartości zabytkowe lub nigdy ich nie posiadały (czyli takie obiekty, które pomimo ich wpisu do rejestru nigdy nie miały wartości zabytkowych). W województwie podkarpackim do tej grupy zakwalifikowano 49 zabytków (1,16% wszystkich obiektów rejestrowych w skali województwa). 20 z nich to założenia zieleni, które stanowią 6,10% wszystkich założeń zieleni wpisanych do rejestru zabytków w województwie. Ta duża liczba założeń zieleni to głównie przydomowe ogrody, ale też pozostałości parków dworskich. Oprócz założeń zieleni, obiekty, które utraciły wartości zabytkowe znalazły się w nielicznych grupach funkcjonalnych (7 budynków mieszkalnych, 4 cmentarze, 3

¹⁰ Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków w województwie podkarpackim (Księgi rejestru A i C), pr. zesp. pod red. dr hab. prof. PW Małgorzaty Rozbickiej, Warszawa 2017, s. 21 (w druku).

budynki gospodarcze, 3 rezydencjonalne oraz po dwa lub pojedyncze w pozostałych grupach). W grupie tej nie odnotowano zamków.

Znacznie liczniejszą grupą omówioną w *Raporcie* są obiekty nieistniejące (96 zabytków, co stanowi 2,28% zasobu w województwie). Największe straty w zasobie zabytkowym odnotowano dla obiektów gospodarczych (20 obiektów, 17,7%) i folwarcznych (18 obiektów, 6,52%), mieszkalnych (30 obiektów, 2,27%) – przede wszystkim drewnianych chałup i zagród) oraz sakralnych (12 obiektów, 1,25%), z których większość to drewniane cerkwie. Nieistniejące budynki to w większości obiekty drewniane (48). Nie zanotowano strat w zasobie zamków, natomiast w grupach: obronne, użyteczności publicznej, przemysłowe, cmentarze odnotowano po jednym obiekcie. Najczęstszą odnotowaną przyczyną zniszczenia tych zabytków była rozbiórka (53 obiekty). Drugą w kolejności przyczyną był pożar (10 obiektów). Jeszcze inną przyczyną były inwestycje (9 obiektów). Zaznaczyć należy, że budynki te były rozbierane bądź niszczały na przestrzeni wielu lat, począwszy od lat 60. XX w. i powinny zostać skreślone z rejestru niejednokrotnie wiele lat temu.

Intrygującą grupę stanowią obiekty niezidentyfikowane w terenie. Zaliczano do niej obiekty, których wskazanie w terenie na podstawie danych i opisów zawartych w decyzji o wpisie do rejestru zabytków było niemożliwe. Identyfikację takich zabytków utrudniały, a w przypadku braku jakichkolwiek innych informacji o obiekcie wymienionym jedynie w decyzji o wpisie do rejestru uniemożliwiały m. in. zmiany nazw ulic i numeracji domów już po czasie wydania decyzji o wpisie. Jako niezidentyfikowane traktowano również obiekty, których historyczne istnienie było wątpliwe. W województwie podkarpackim do tej grupy zaliczono 42 obiekty.

Podsumowując wypada odnotować, że te wymienione wcześniej 91,21% ogólnej liczby zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków województwa podkarpackiego (stan na 30.04.2016) nie zaliczonych do opisanych wyżej grup wskazuje na ogólnie dobrą kondycję zabytków w województwie, co należy uznać za zjawisko pozytywne. Innym pozytywnym zjawiskiem jest także niewielki procent obiektów, które utraciły wartości (1,16%). Należy jednak mieć na uwadze, że za zagrożone uznawano tylko obiekty znajdujące się w bardzo złym stanie technicznym, co zważywszy liczbę tych zabytków – 149 – nie jest już aż tak optymistyczne. Stosunkowo duża liczba obiektów nieistniejących – 96 obiektów (2,28%) także wydaje się być zjawiskiem negatywnym. Podane wyżej dane statystyczne odnoszące się do zabytków zagrożonych potwierdzają częściowo wskazywane już w poprzednim *Programie* zagrożenia związane z cerkwiami i obiektami z zespołów dworskich. Omawiany tu *Raport* ukazuje jeszcze jedną pokaźną grupę zagrożonych zabytków związanych dawniej z zespołami rezydencjonalnymi, tj. budynków folwarcznych.

W przypadku tych zespołów/budynków, przekształcanych, wyeksploatowanych i zużytych głównie w czasach PRL-u, można zwrócić uwagę na jeszcze jedną, pośrednią przyczynę ich obecnego stanu (i ciągle postępującego niszczenia i dewastowania), tj. powszechny odbiór tych niejednokrotnie bardzo prostych architektonicznie budynków jako niezabytkowych.

Należy pamiętać, że omówiony *Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce* odnosi się jedynie do tej części obiektów zabytkowych, które

podlegają ochronie prawnej z racji wpisu do rejestru zabytków, nie odnosząc się zupełnie do zabytków wpisanych do gminnych ewidencji lub nawet znajdujących się poza tymi ewidencjami.

Bardzo istotnym problemem jest stan zachowania obiektów budownictwa drewnianego miasteczek i wsi. Obok coraz większej ilości opuszczonych, niszczących i ginących z krajobrazu drewnianych obiektów mieszkalnych i gospodarczych, coraz liczniej występują też w tej grupie budynki w niewłaściwy sposób zmodernizowane, przekształcone i przebudowane. Zasób budownictwa drewnianego jest jeszcze w dalszym ciągu duży, jednakże naturalne tendencje do modernizacji budynków (niejednokrotnie będących w złym stanie technicznym), podnoszenia standardów mieszkaniowych, a co gorsza brak poszanowania oryginalnej formy budynku, będącej dla właściciela niejednokrotnie synonimem ubóstwa materialnego, siłą rzeczy prowadzą do modyfikacji tradycyjnych form. Po remontach „powstają” najczęściej budynki całkowicie zrywające formalnie z paradygmatem chłopskiej chałupy, którą przecież były wcześniej.

Na ogół w złym stanie technicznym znajdują się zabytki przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej. Ochronę zabytków postindustrialnych utrudnia ich specyfika – obiekty pierwotnie wyłącznie użytkowe tracąc swe pierwotne przeznaczenie traktowane są jako nieprzydatne. Nieużywane lub niezagospodarowane (w odniesieniu do budynków) ulegają degradacji i niejednokrotnie zniszczeniu. W jeszcze większym stopniu dotyczy to ich „rdzenia” tj. decydującej o ich walorach użytkowych infrastruktury technicznej, bezmyślnie niszczonej i rozkradanej np. na złom. Dodatkowym, istotnym czynnikiem mającym znaczący wpływ na obecny zły stan obiektów poprzemysłowych, inżynierskich i zabytków techniki jest niedocenianie ich wartości zarówno ze strony władz samorządowych, podmiotów gospodarczych, właścicieli i użytkowników, jak i znacznej części społeczności lokalnej.

Prowadzone w ostatnim okresie na dużą skalę prace remontowe infrastruktury transportowej, a w szczególności kolejowej, prowadzą do bezpowrotnego zniszczenia wielu zachowanych jeszcze do niedawna austriackich zabytkowych elementów linii kolejowych.

2. Zabytki ruchome

2.1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków ruchomych (księga B)

W świetle *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* zabytek ruchomy to rzecz ruchoma, jej część lub jest to zespół rzeczy ruchomych, w szczególności dzieła sztuki lub rzemiosła artystycznego, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. Zabytki ruchome to w szczególności:

- dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej (stanowiące elementy wyposażenia budynku i jego wystroju jak np. ołtarze, ambony, ławki, rzeźby, obrazy, meble a także malowidła ściennie i posadzki);

- numizmaty (np. monety, medale) i pamiątki historyczne, a zwłaszcza militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki i order;
- wytwory techniki a zwłaszcza urządzenia i środki transportu oraz maszyny i narzędzia świadczące o kulturze materialnej, charakterystyczne dla dawnych i nowych form gospodarki dokumentujące poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego (m.in. pojazdy: samochody, powozy, wagony);
- wybrane materiały biblioteczne, o których mowa w art. 5 *Ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach* (Dz.U. z 2018 r., poz. 574 z późn. zm.);
- instrumenty muzyczne;
- wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne;
- przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Ustawa z dnia 10 lipca 2015 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz ustawy o muzeach wprowadziła nową formę ochrony dla zabytków ruchomych. Poza wpisem do rejestru zabytków (art. 7 pkt 1), wprowadziła: wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa (art. 7 pkt 1a). Listę Skarbów Dziedzictwa prowadzi minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego. Wpis ten następuje na podstawie decyzji ministra z urzędu lub na wniosek właściciela.

Należy dodać, że do rejestru nie wpisuje się zabytku:

1. wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa;
2. wpisanego do inwentarza muzeum;
3. wchodzącego w skład narodowego zasobu bibliotecznego (art. 11).

Jeżeli zabytek wpisany do rejestru zabytków zostanie wpisany na Listę Skarbów Dziedzictwa musi być skreślony z rejestru.

Ogromny zasób zabytków ruchomych znajdujących się na terenie województwa objęty jest wpisem do rejestru zabytków ruchomych województwa podkarpackiego (czyli księgi rejestrowej B), tysiące zabytków pozostaje w zbiorach muzealnych, spora część w dalszym ciągu pozostaje nie w pełni rozpoznana. Z uwagi na powyższe syntetyczna analiza zasobu obejmuje przede wszystkim zabytki wpisane do rejestru oraz muzealia (głównie w ujęciu statystycznym).

a) Zabytki wpisane do rejestru zabytków

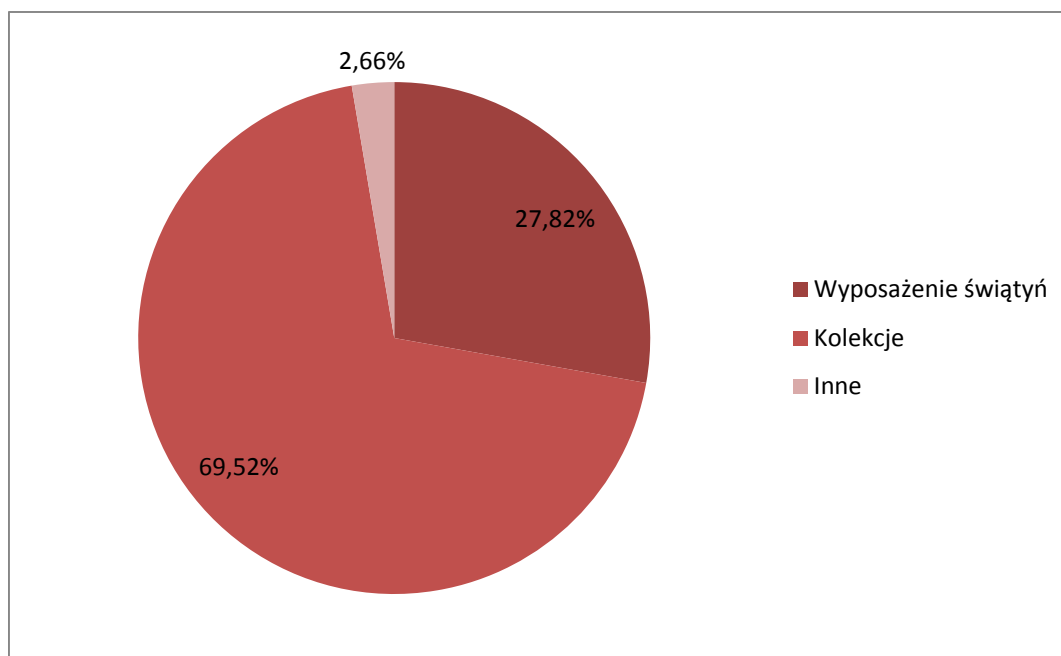
Centralną ewidencję zabytków ruchomych prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID). Zgodnie z danymi NID (stan na dzień 30.06.2017 r.) rejestr zabytków ruchomych województwa podkarpackiego obejmował 1196 decyzji rejestrowych, co oznacza ochronę prawną dla 52277 obiektów ruchomych¹¹.

¹¹ Dane za: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-

REJSTR ZABYTEKÓW RUCHOMYCH WOJEWÓDZTWA PODKARPACKIEGO (stan na dzień 31.12.2017 r.)	
LICZBA DECYZJI	LICZBA OBIEKTÓW
1196	52277

Zestawienie oprac. Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa

Należy zwrócić uwagę, że spośród zabytków wpisanych do rejestru najwięcej stanowią obiekty pozostające w kolekcjach 69,52% – tj. 36345 obiektów. W tej kategorii zawiera się bardzo liczny zbiór stanowiący spuściznę po rzeszowskim fotografie Edwardzie Januszu – własność Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, dlatego też powinien zostać skreślony z rejestru zabytków. 27,82% – tj. 14541 zabytków stanowi wyposażenie świątyń, a 2,66% – tj. 1391 obiektów – to pozostałe zabytki (w tym zabytki świeckie, m.in.: malowidła, posadzki, sztukaterie, sgraffita, obrazy, rzeźby, nagrobki, kapliczki niekubaturowe, pomniki, obiekty rzemiosła artystycznego etc.).

Zasób zabytków ruchomych, stan na 31.12.2017 r.

Zasób zabytków wpisanych do rejestru zabytków ruchomych w województwie podkarpackim systematycznie się powiększa.

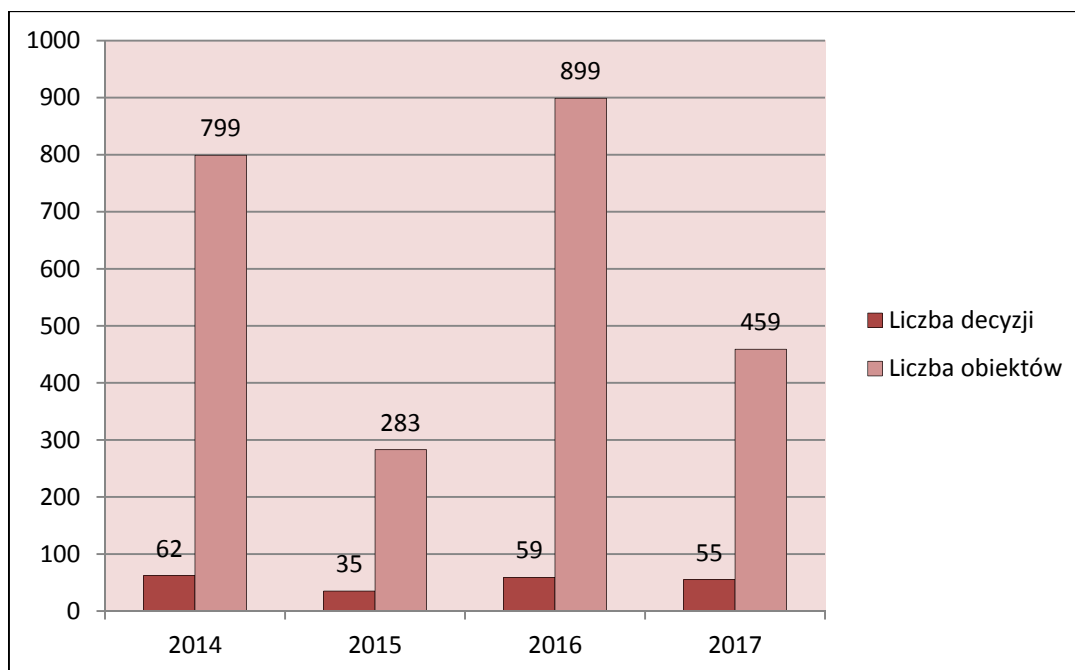
ZASÓB ZABYTEKÓW RUCHOMYCH		
ROK	LICZBA DECYZJI	LICZBA OBIEKTÓW
2013	985	49837

zabytkow-ruchomych/

2014	1047	50636
2015	1082	50919
2016	1141	51818
2017	1196	52277

Źródło: dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa¹²

Kolejno w poszczególnych latach zasób zwiększał się o następującą liczbę obiektów: 72 w 2014 r., 35 w 2015 r., 52 w 2016 r. i 55 w 2017 r. Wzrost liczby zabytków objętych prawną ochroną konserwatorską jest zapewne wynikiem wzrostu świadomości wśród właścicieli/posiadaczy znaczenia i wartości posiadanych dóbr. Należy jednak zauważyć, że często argumentem do podjęcia starań o wpis do rejestru jest możliwość pozyskania dotacji na prace konserwatorskie przy obiektach objętych prawną ochroną konserwatorską.

Liczba decyzji oraz obiektów wpisanych do rejestru zabytków ruchomych w latach 2014-2017

W skali kraju zasób zabytków ruchomych pod względem ilościowym przedstawia się następująco:

LICZBA DECYZJI I OBIEKTÓW W DECYZJACH Rejestr zabytków B (zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego) Stan na 31.12.2017 r.					
Nazwa województwa	Liczba decyzji	Liczba obiektów	Obiekty stanowiące wyposażenie	Obiekty w kolekcjach	Inne

¹² Dane zebrane w: *Kultura w 2015 r.*, s. 70; *Kultura w 2016 r.*, s. 72 oraz https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/

				świątyn		
1.	DOLNOŚLĄSKIE	2524	39301	34494	392	4415
2.	KUJAWSKO-POMORSKIE	444	10296	9755	88	453
3.	LUBELSKIE	840	19174	17020	779	1375
4.	LUBUSKIE	400	6480	5788	0	692
5.	ŁÓDZKIE	782	14304	12775	602	927
6.	MAŁOPOLSKIE	1429	25890	21332	1087	3471
7.	MAZOWIECKIE	2024	20736	14097	3538	3101
8.	OPOLSKIE	1046	8306	7126	744	436
9.	PODKARPACKIE	1196	52277	14541	36345	1391
10.	PODLASKIE	640	4544	3976	65	503
11.	POMORSKIE	638	6069	5864	65	140
12.	ŚLĄSKIE	1041	7843	4979	2193	671
13.	ŚWIĘTOKRZYSKIE	555	13782	11439	1251	1092
14.	WARMIŃSKO-MAZURSKIE	350	5177	4834	265	78
15.	WIELKOPOLSKIE	1247	23536	21545	1036	955
16.	ZACHODNIO-POMORSKIE	570	2109	1993	4	112
	Razem :	15726	259824	191558	48454	19812

Zestawienie oprac. Dział Ewidencji i Rejestru Zabytków Narodowego Instytutu Dziedzictwa¹³

Wyraźnie widać, że województwo podkarpackie plasuje się na pierwszym miejscu pod względem ilości zabytków. Jednak konieczne skreślenie z rejestru kolekcji fotografii Edwarda Janusza zweryfikowałoby i urealniło rzeczywisty stan zasobu.

W odniesieniu do zabytków stanowiących wyposażenie świątyn zasób Podkarpacia stanowi 7,59% w skali kraju, pozostałych obiektów 7,02% w skali kraju. Pod względem ilości decyzji Podkarpacie zajmuje piątą pozycję w Polsce (1196 decyzji), po Dolnośląskim, Mazowieckim, Małopolskim i Wielkopolskim.

W związku z tak licznym zasobem zabytków ruchomych, po dokonaniu jego analizy, na potrzeby niniejszego Programu zdecydowano o przedstawieniu w syntetycznej formie najcenniejszych obiektów lub zjawisk, tendencji znamienych dla Podkarpacia. W szczególności tych obiektów, które są integralnie związane z architekturą (stąd akcent na malowidła ścienne, sztukaterie, sgraffita) oraz zachowane kompleksowo wyposażenie i wystrój wnętrz, wyróżniające się poziomem wykonania lub stylistką na tle regionu lub kraju.

2.1.1. Zabytki ruchome sakralne

1. Wyposażenie i wystrój założeń kościelno-klasztornych ob. rzymskokatolickiego

a) Malowidła ścienne

Najstarsze malowidła ścienne, oczywiście z uwagi na integralny związek z obiektem architektonicznym, występują w najstarszych zabytkach architektury

¹³ Dane za: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-ruchomych/.

średniowiecznej i należą do rzadkości. Ten stan może ulec nieznacznie zmianie (nowe odkrycia są zawsze możliwe) lecz potwierdza on konieczność szczególnej ochrony tego nielicznego zasobu na Podkarpaciu. Do najstarszych malowideł średniowiecznych należy zaliczyć: fragmenty dekoracji malarskich ze sceną męczeńską św. Sebastiana z XIV/XV w. w prezbiterium kościoła oo. Franciszkanów w Krośnie, malowidła na sklepieniu zakrystii z 2. poł. XV w. w kościele pw. Św. Trójcy w Krośnie, scenę ze św. Hieronimem z poł. XV w. w kościele pw. NMP w Jaśle oraz polichromię z XV w. w prezbiterium kościoła pw. Św. Marii Magdaleny w Tarnobrzegu z przedstawieniem Zwiastowania i Ukrzyżowania oraz figurą smoka. Wszystkie stanowią relikty pierwotnych zespołów malowideł, które zdobiły gotyckie wnętrza podkarpackich świątyń i należą do cennych świadków sztuki i historii z tamtych czasów.

Kolejny wyjątkowy zabytek malarstwa średniowiecznego stanowią malowidła kościoła w Haczowie, skromne zacheusze z poł. XV w. pozwalające na przesunięcie datowania kościoła i przede wszystkim malowidła z 1494 r. z figurami świętych, scenami pasyjnymi monumentalnych rozmiarów jak: Niesienie Krzyża, Ukrzyżowanie, Gra w kości, Koronacja Marii, Michał Archanioł i Męczeństwo św. Stanisława. Poza nimi występują sceny z cyklu Genesis oraz iluzjonistyczne motywy ramowe i dekoracyjne. Wyjątkowa jest również dekoracja stropu z figurą Chrystusa błogosławiącego i innymi postaciami. Malowidła stanowią największy zespół malarstwa monumentalnego w Polsce, ich unikatowość miała również wpływ na wpis haczowskiego kościoła na Listę dziedzictwa światowego UNESCO.

Wiek XVI reprezentowany jest w murowanych świątyniach przez skromny zasób polichromii, a właściwie ich fragmentów. Należą doń: wyjątkowe sceny pasyjne z końca XV w. w klasztorze oo. Bernardynów w Przeworsku oraz na ścianie tęczowej tamtejszego kościoła, relikty malowideł na ścianie tęczowej archikatedry w Przemyślu (ob. strychu) z ok. 1500 r. oraz na sklepieniu prezbiterium – wczesnorenesansowe, zapewne z 1549 r. Na pierwsze miejsce wysuwają się odkryte w ostatnich latach bogate pod względem formalnym i ikonograficznym malowidła w kościele parafialnym w Kańczudze. Malowane z rozmachem sceny Nawrócenia św. Pawła oraz Chrystusa w ciemnicy wykonane w 2. poł. XVI w. już wyraźnie wykazują cechy malarstwa renesansowego. Dekoracje ściennie dopełnia fantastyczne wyobrażenie ogrodu rajskiego, roślinno-ornamentalne malowidło na sklepieniu sygnowane przez Georgiusa Kwasnewicza i opatrzone datą 1610.

Pośród dekoracji malarskich drewnianych kościołów Podkarpacia z XVI w. uwagę zwracają malowidła na deskach stropu, belce i przegrodzie tęczowej kościoła w Święcanach utrzymane w stylistyce późnego średniowiecza; malowidła w kościele św. Doroty w Trzcinicy – monumentalna postać św. Krzysztofa, sceny Ukrzyżowania i Sądu Ostatecznego, przedstawienia apostołów i kwiatowe kasetony już wyraźnie nawiązujące do renesansowych motywów. Interesujący zespół malowideł z poł. XVI w. zachował się w kościele w Bliznem – drugim drewnianym kościele wpisanym na Listę dziedzictwa światowego UNESCO – ze scenami z Biblii ubogich poniżej stropów. Dekoracja uzupełniona została w 1649 r. i ok. 1700 r. Szczególnie na uwagę zasługuje monumentalna scena Sądu Ostatecznego obejmująca całą północną ścianę nawy. Późnogotyckie dekoracje przetrwały również w Małej k. Ropczyc, gdzie

występują sceny Pojmania Chrystusa i Złożenia do grobu, wizerunki świętych oraz zacheusze

z lat 1597 – 1600. Spośród malowideł późnorenesansowych należy wskazać polichromię z ok. poł. XVII w. w Brzezinach k. Ropczyc ze scenami ze Starego i Nowego Testamentu, żywotów świętych oraz wyobrażeniem Trójcy Św. Odzwierciedlają one silne wzbogacanie dekoracji malarskich wnętrz kościelnych pod względem ikonograficznym i ideowym. Renesansowe polichromie przetrwały również w kościele w Porębach Dymarskich przeniesionym z Cmolasu – I faza z 1669 r. – to dekoracje ornamentalno-roślinne i II faza z 1679 r. – polichromia ornamentalno-figuralna.

Pośród wczesnobarokowych malowideł, w których dużą rolę zaczyna odgrywać alegoryczna i symboliczna warstwa i oczywiście odmienny sposób kompozycji, należy wymienić polichromię nie tak dawno odkrytą w dawnym klasztorze oo. Dominikanów w Przemyślu (ob. bud. Starostwa Powiatowego); sceny figuralne – biblijne oraz ornamentalno-roślinne z kartuszami i inskrypcjami z pocz. XVII w. oraz polichromię dwóch zakrystii kościoła Karmelitów Bosych w Przemyślu wpisaną w ramowe sztukatorskie podziały, z wizerunkami świętych popularnych w kręgach karmelitańskich. W sztukatorskich ramach występowały także malowidła w kościele popijarskim w Rzeszowie (zachowane tylko relikty) i w samym klasztorze – oryginalne z uwagi na swój program dydaktyczny. Tutaj występują sceny biblijne, dekoracje o charakterze emblematycznym i symbolicznym wraz z inskrypcjami.

Barokowe malowidła ściennie – iluzjonistyczne, monumentalne i projektowane z dużym rozmachem w murowanych zwłaszcza świątyniach – posługują się już wypracowanymi we Włoszech nowymi wzorcami kompozycji. W oparciu o geometryczne wykresy powstawały iluzjonistyczne i panoramiczne kompozycje, w których przenikają się architektoniczne podziały z malowidłami na ścianach tworząc niezwykle bogate pod względem formalnym i plastycznym sceny. Zwykle są to przedstawienia otwartych niebios na sklepieniach podbudowane iluzyjnymi ramami architektury, w którą wpisują się sceny figuralne, symboliczne, emblematyczne i ornamentalne. Bogactwu formy dorównuje bogactwo treści wynikające z procesu ewangelizacji przez sztukę mocno propagowanej w okresie kontrreformacji, szczególnie przez jezuitów. Wpływ na różnorodność tematyczną miały również coraz łatwiej dostępne wzorniki graficzne. Należy zwrócić tutaj uwagę na: wysokiej klasy malowidła w kościele oo. Dominikanów (d. jezuitów) w Jarosławiu autorstwa Józefa Rossiego, nadwornego malarza hetmanowej Elżbiety Sieniawskiej, dopełnione polichromią Adama Swacha, Zygmunta Schönhoffa i nn. artystów (2. i 3. ćw. XVIII w.), malowidła w kościele oo. Bernardynów w Rzeszowie (poł. XVIII w.), malowidła w kaplicy bpa Aleksandra Fredry w Przemyślu pędzla Karola de Prevo (1731 r.). Szczególnie cenne są polichromie – rozbudowane kompozycje – malarza lwowskiego Stanisława Stroińskiego i jego współpracowników zachowane w kilku kościołach Podkarpacia: Sióstr Benedyktynek w Przemyślu, oo. Franciszkanów w Przemyślu,

w kaplicy Najświętszego Sakramentu w archikatedrze w Przemyślu, w kościele oo. Bernardynów w Leżajsku, prezbiterium kolegiaty w Brzozowie (?) i w kościele w Bielinach (?). Z bliskim kręgiem Stroińskiego łączy się również malowidła w d.

kościół Bożogrobców w Leżajsku. Barokowe malowidła zachowały się także w kościołach drewnianych, m. in. w kościele w Bachórcu, Chłopicach, Jaćmierzu, Michałowce, Ulanowie – kościół flisackim, czy w kościele z Bączala obecnie w skansenie w Sanoku.

Polichromie kościelne z XIX i z pocz. XX w. często nawiązują do epoki baroku (w dużej mierze poprzez chętnie stosowaną ozdobną ornamentykę), nie odzwierciedlają jednak jej bogactwa. Wśród atrybuowanych dekoracji można wymienić eklektyczne realizacje Tadeusza Popiela w kościele oo. Bernardynów w Dukli, w archikatedrze w Przemyślu, w kościele Sióstr Karmelitanek Bosych w Przemyślu (w odmiennej młodopolskiej stylistyce). Wykonał on także proj. polichromii do kościoła w Sanoku (pw. Przemienienia Pańskiego), w Klimkówce i Odrzykoniu. Pośród artystów działających w tym czasie na Podkarpaciu wyróżniają się dzieła Jana Tabińskiego autora polichromii ściennych, ale także obrazów m. in.: w Golcowej, w kościele oo. Reformatów w Jarosławiu, Jasienicy Rosielnej, Kurzynie Średniej, Uhercach Mineralnych czy Strzyżowie. Liczne dekoracje malarskie pozostawił także sanocki artysta Władysław Lisowski, m.in. w kościele w Jaćmierzu, Łęczynach, Nowosielcach (gm. Zarszyn), Sanoku – w kaplicy św. Maksymiliana przy kościele oo. Franciszkanów, Trzcianie – w kaplicy św. Jana z Dukli czy w Humniskach. Młodopolskie malowidła ścienne pędzla Leonarda Winterowskiego zdobią kościół w Bukowsku i pojezuicki kościół w Jarosławiu, ob. Kolegiatę pw. Bożego Ciała. Niezwykle utalentowany artysta Jan Henryk Rosen pozostawił figuralne interesujące malowidła w kościele w Krościenku Wyżnym, w Lesku oraz kaplicy Seminarium Duchownego w Przemyślu. Pomimo jednej tylko realizacji tegoż malarza na Podkarpaciu trudno pominąć i nie wymienić malowideł Vlastimila Hoffmana w kościele w Gawłuszowicach, z motywami ornamentalno-symbolicznymi i scenami figuralnymi.

Dość licznie prezentuje się w sakralnych obiektach twórczość Stanisława Szmucha artysty z Wysokiej Łąncuckiej, autora polichromii opartych głównie na scenach z życia Marii, Chrystusa i św. Rodziny, m. in. w kościele w Handzlówce, Wysokiej Łąncuckiej, Krzemienicy, Frysztaku, Borku Starym, Rymanowie, Kamieniu i Mrowli (z okresu międzywojennego i po II wojnie światowej). Warto zauważyć, że Szmuc projektował także ołtarze, witraże, mozaiki, elementy tworzące we wnętrzach spójną całość.

b) Wyposażenie

Największy zasób zabytków ruchomych stanowią elementy wyposażenia kościołów, zakrystii i kaplic w postaci ołtarzy, ambon, chrzcielnic, belek tęczowych, stall, ław i ławek, obrazów, rzeźb, organów i prospektów organowych, witraży, konfesjonałów, feretronów, sprzętu oraz szat liturgicznych. Często bywa, że stanowią one dość jednorodny zespół ukształtowany w określonej epoce, spójny pod względem formalnym i stylistycznym. Jednak w bardzo wielu przypadkach wyposażenie i wystój świątyń jest wynikiem stopniowego doposażania, nowych fundacji benefaktorów, wymiany części elementów z uwagi na zniszczenie, czasami z uwagi na nowe gusta i modę. Odzwierciedleniem tego zjawiska są barokizacje lub regotycyzacje świątyń z końca XIX w., które doprowadziły do zniszczenia lub rozproszenia znakomitych

zespołów z wcześniejszych epok. Należy zauważyć, że zabytkowe wyposażenie znaleźć można również we współczesnych kościołach, które wybudowane zostały w miejscu lub obok starych. Wiele drewnianych kościołów zostało zastąpionych nowymi a ich elementy wystroju zostały przeniesione do nowych świątyń (np. Bircza, Brzostek, Głogów Małopolski, Haczów, Husów, Jedlicze, Kaszyce, Łączki Kucharskie, Odrzykoń, Przysietnica, Trzciana).

We wnętrzu kościelnym najbardziej okazały wystrój pozostaje zawsze w prezbiterium z ołtarzem głównym, czasami stallami, następnie amboną po stronie lekcji (lub w nawie) i chrzcielnicą po stronie ewangelii. Tę przestrzeń wydziela niekiedy belka tęczowa z Pasją. Pozostałe ołtarze zajmują najczęściej miejsce przy ścianie tęczowej, filarach, na ścianach bocznych świątyni i w kaplicach. Często bywa, że nie tylko całe zespoły ale i pojedyncze obiekty nie są jednorodne lecz są nawarstwieniami różnych epok, były uzupełniane nowymi rzeźbami, obrazami świętych, których kult się rozszerzał w świątyni, nowymi detalami snycerskimi. Takie nawarstwienia miały miejsce zwłaszcza podczas wcześniejszych renowacji, które jednocześnie zmieniały pierwotny wygląd, a przede wszystkim plastyczny odbiór. Nie oznacza to, iż ich wartość została zdeprecjonowana, ale dowodzi, że każde sakralne wnętrze ewoluowało. Wpisane do rejestru zabytków obiekty zawsze wymagają przed podjęciem działań konserwatorskich analizy historycznej i naukowej pozwalających na właściwy przebieg postępowania i ochronę. Dokonując charakterystyki zasobu zwrócono przede wszystkim uwagę na najstarsze lub najbardziej cenne i okazałe elementy wyposażenia i wystroju świątyń rzymskokatolickich.

Do jednych z najstarszych zachowanych elementów należą gotyckie chrzcielnice wykonane najczęściej z kamienia (niekiedy polichromowane i złoczone) lub z brązu, zdobione motywami herbowymi, ornamentálnymi, rzadziej rzeźbiarskimi. Te ostatnie występują najczęściej w zwieńczeniu pokryw i są późniejsze. Warto zwrócić uwagę na chrzcielnice kamienne w: Tarnobrzegu w kościele Marii Magdaleny (1484 r.), Brzezinach (1495 r.), Kobylanach (XV w.), Gogołowie (XV w.), Pstrągowej i Dubiecku (XV w.), Brzyskach (1563 r.), Domaradzu (XVI w.), Połomii (XVI w.), Hyżnem (1592 r.), Haczowie (poł. XVI w.), chrzcielnicę z brązu w Przeworsku w dawnym kościele Bożogrobców (1440 r.) oraz wiele innych (zarejestrowano 32 chrzcielnice wykonane z kamienia do końca XVI w.).

Kolejny zespół gotyckich dzieł sztuki stanowią obrazy i rzeźby, które pozostawały pierwotnie nie rzadko zapewne w gotyckich retabulach. Te nie przetrwały do naszych czasów dlatego przedmiotowe obiekty obecnie są umieszczone albo w ołtarzach z późniejszych epok, albo na ścianach świątyń. Ich historie łączą się z dziejami miejscowości i parafii, często są uznane za cudowne i stanowią prapoczątek obecnych sanktuariów. Kult ich był jednocześnie przyczynkiem do fundacji nowych okazałych świątyń z bogatym wyposażeniem. Niekiedy były przywiezione przez przybyłych na nasze tereny mieszkańców z odległych miejscowości zza wschodniej granicy. Innym razem tablicowe obrazy są epitafiami właścicieli miejscowości. Większość wykonana została przez lokalne lub małopolskie warsztaty cechowe m. in. są to obrazy: Koronacji Marii z Jasienicy Rosielnej (ok. 1480 r., warsztat krakowski), epitafium Rafała Jakuba z Tarnowa w Przeworsku (d. kościół Bożogrobców, ok. 1494 r., warsztat Mistrza Tryptyku z Blizanowa), Matki

Bożej Niepokalanej w Tuligłowach (1. ćw. XVI w., Mistrz Rodziny Marii), Tryptyk Sacra Conversatione ze św. Mikołajem i Katarzyną z Połomi (przed 1510 r.), Matki Bożej z Dzieciątkiem z kościoła pw. Św. Trójcy w Krośnie (ok. 1510 r.), Matki Bożej z Dzieciątkiem w Nowosielskich Przeworskich (1. ćw. XVI w., cechowy warsztat małopolski), Chrzest Chrystusa w Jordanie z Jaćmierza (ok. 1530 r., warsztat krośnieński). Zespół rzeźby gotyckiej reprezentują m.in.: Madonna z Dzieciątkiem z Jabłownicy (ok. 1340 r.), Madonna z Dzieciątkiem z Krzemienicy (ok. 1360 r.), Pieta z Haczowa (ok. 1400 r.), Matka Boża z Dzieciątkiem z kościoła pw. Imienia Marii w Ropczycach (1. poł. XV w.), Matka Boża Rzeszowska z kościoła oo. Bernardynów w Rzeszowie (przypisywana warsztatowi Mistrza Tryptyku św. Trójcy na Wawelu i datowana na 3. ćw. XV w.), Madonna z Bliznego (ok. 1500 r.) czy Płaskorzeźba Oplakiwanie z Brzezina (ok. 1500 r.), rzeźba Matki Bożej Tarnowieckiej w Tarnowcu (ok. 1500 r., warsztat małopolski lub spiski).

Gotycki zespół sztuki memoratywnej reprezentują kamienne płyty nagrobne w d. kościele Bożogrobców z Przeworska: Rafała z Tarnowa (1441 r.), Anny z Szamotuł (1461 r.) i Michała Mużyły (1450 r.).

Pozostając w kręgu tematyki sepulkralnej należy w tym miejscu wymienić wczesnorenesansową płytę nagrobną Adama Wzdowskiego z 1539 r., przechowywaną w drewnianym kościele w Zmiennicy, renesansowe nagrobki w kościele oo. Franciszkanów w Krośnie, m.in. Jana Kamienieckiego wojewody podolskiego, z ok. 1560 r., dłuta jednego z najwybitniejszych artystów renesansowych Giovaniego Marii Padovano i nagrobek Jadwigi z Włodków Firlejowej z 1611 r. uwiecznionej w jednym z najwspanialszych pomników nagrobnych epoki, dłuta wybitnego artysty z Włoch – Lukiana Reitano. Renesans pozostawił również znakomite trzy nagrobki rodu Rzeszowskich w rzeszowskiej farze, wykonane z alabastru, piaskowca i sztucznego kamienia z 2. poł. XVI w. Dobry warsztat prezentują również nagrobek rodziny Sienieńskich z 4. ćw. XVI w. w kościele w Rymanowie oraz alabastrowe nagrobki Jana Ramsza i jego matki Heleny z 2. poł. XVI w. w kościele w Oleszycach. Z tego czasu pochodzi także nagrobek z czerwonego marmuru w archikatedrze w Przemyślu bpa przemyskiego Jana Dziaduskiego zm. w 1559 r. Renesansowe elementy wyposażenia kościołów stanowią niewielki zasób na Podkarpaciu, dlatego poza kamiennymi nagrobkami warto zwrócić uwagę na kamienne portale, które zachowały się m. in. w kościele w Baranowie Sandomierskim (łączone z warsztatem Santi Gucciego) i na późnorenesansowy portal na wzór łuku triumfalnego w kościele św. Stanisława i Mikołaja Bpa w Jarosławiu (1621 r.).

Najstarsze zachowane na terenie województwa podkarpackiego ołtarze pochodzą z przełomu XVI i XVII w. Ten zasób reprezentuje m. in. wyjątkowy ołtarz z czerwonego marmuru i alabastru w kościele w Zarzeczcu k. Przeworska pochodzący z archikatedry łacińskiej we Lwowie przypisywany Hermanowi von Hutte lub Sebastianowi Czeszykowi (datowany na 1570 r., częściowo uzupełniony w trakcie montażu w nowym miejscu). Intersujące przykłady stanowią ołtarze boczne w kościele w Trzcianie z 1. ćw. XVII w., dwa ołtarze w kościele w Przesietnicy, niemal w całości złożone, zdobione laserunkami i elementami już wyraźnie nawiązującymi do

manieryzmu, a poza nimi typowo już manierystyczny ołtarz św. Sebastiana w drewnianym kościele w Kosinie k. Łańcuta.

Największy zasób wśród zabytków ruchomych stanowią obiekty z epoki baroku. Z tego okresu zachowały się setki struktur ołtarzowych, ambon, chrzcielnic i innych elementów. Szczególne miejsce zajmują ołtarze przyściennie, architektoniczne, o różnorodnych formach. Bardziej lub mniej ozdobne nastawy wsparte są na mensach często z malowanym lub płaskorzeźbionym antepedium. Sama nastawa ołtarza głównego często stanowi potężną kilkunastometrową konstrukcję o dwu lub trzech kondygnacjach, z obrazami lub rzeźbami w polu centralnym i zwieńczeniu. Często ujmują ją uszaki boczne, kolumny, pilastry, rzeźby, a w dolnych kondygnacjach bramki (zwykle w kościołach pielgrzymkowych z cudownymi wizerunkami) umożliwiające obejście ołtarza. To bogactwo zastosowanych elementów stolarskich i snycerskich – ornamentalnych dopełnionych barwną polichromią, złoceniami i srebrzeniami, barwnymi laserunkami jest znakomitą odzwierciedleniem epoki. Poza ołtarzami występują ambony obecnie nie wykorzystywane i wykluczone z liturgii oraz chrzcielnice, rzadziej belki tęczowe i stalle. Do najbardziej interesujących pod względem wyposażenia kościołów murowanych należą świątynie m.in. w: Babicach, Boguchwale, Brzozowie, Dynowie, Czudcu, farze w Krośnie, Leżajsku (d. kościół Bożogrobców), Łączkach Jagiellońskich, Przeworsku (d. kościół Bożogrobców), Radymnie, Rzeszowie (farny), Tyczynie, Uhercach Mineralnych. Wyjątkowo cenne wyposażenie znajduje się w świątyniach klasztornych m.in.: oo. Bernardynów w Dukli, Leżajsku, Przeworsku i Rzeszowie; oo. Dominikanów w Borku Starym i Jarosławiu, oo. Franciszkanów w Przemyślu, Kalwarii Pałacowskiej, Kańczudze, Księży Jezuitów w Starej Wsi. Spośród drewnianych warto wymienić kościoły w: Bliznem, Brzezinach, Chłopicach, Gawłuszowicach, Gogołowie, Haczowie, Humniskach, Jasienicy Rosielnej, Krzeszowie, Lubli, Lutczy, Nowosielskich Przeworskich, Porębach Dymarskich, Siennowie, Trzcinicy, czy Ulanowie.

Pośród tak licznych zasobów należy wyróżnić realizacje rzeźbiarzy baroku i ich dzieła; przede wszystkim: Jerzego Hankisa z Krakowa i jego warsztatu (ołtarze boczne: Niepokalanego Poczęcia i Relikwii Świętych (niepowtarzalny i wyjątkowy) w Jarosławiu w kościele oo. Dominikanów, prawdopodobnie ołtarz główny w Przeworsku w d. kościele Bożogrobców (?); dzieła Thomasa Huttera, m.in.: kamienne rzeźby przed d. kościołem jezuitów, obecną kolegiatą w Jarosławiu, portal prowadzący do kaplicy Najświętszego Sakramentu oraz ołtarz i nagrobek bpa A. Fredry w archikatedrze przemyskiej oparty na wzorcach z traktatu Andrei Pozza, ołtarze i rzeźby ołtarzowe w kościołach: oo. Dominikanów w Jarosławiu, oo. Bernardynów w Rzeszowie, w Albogowej i Łące k. Rzeszowa, a także rzeźbę z fasady kościoła w Czudcu.

Barokowym zabytkiem ruchomym na Podkarpaciu, którego nie można nie wymienić z osobna są organy w bazylice oo. Bernardynów w Leżajsku, obiekt wyjątkowy, jeden z najcenniejszych w Polsce i w Europie. Zarówno instrument (a właściwie trzy odrębne dla trzech muzyków) jak i prospekt wykonane zostały w 2. poł. XVII w. Bogactwo formy – stolarska struktura zdobiona licznymi rzeźbami,

elementami ornamentalnymi – snycerskimi jest równocześnie dziełem sztuki niezwykle bogatym pod względem ikonograficznym. Wraz z instrumentem stanowią dzieło nie mające wielu konkurentów (obok gdańskich w Oliwie i w Kamieniu Pomorskim).

Pozostając przy organach należy zwrócić uwagę, że na Podkarpaciu znajduje się również wiele innych prospektów lub instrumentów barokowych wpisanych do rejestru zabytków, m. in. w kościołach w: Bliziance, Bliznem, Brzezinach, Boguchwale, Chłopicach, Gawłuszowicach, Gogołowie, Haczowie, Hucie Krzeszowskiej, Jelnej, Krzeszowie, Majdanie Królewskim, Nowosielskach Przeworskich, Przemyślu w kościele oo. Franciszkanów, czy w Rzeszowie w kościele oo. Bernardynów.

Wyjątkowe miejsce w dziejach sztuki nie tylko regionu zajmują rzeźbiarskie realizacje artystów z lwowskich warsztatów szkoły rokokowej (2 poł. XVIII w.). Wyróżnia ich skłonność do ukazywania postaci w wyszukanej, wytwornej pozie i ruchu; często postaci o wydłużonych proporcjach, powyginanych kończynach, nieraz szponiastych i nienaturalnych palcach, małych głowach, twarzach z mocno podkreślonymi kośćmi policzkowymi, głębokich puklach włosów, rozwianych, ostro ciętych szatach, najczęściej niezależnych od ruchu ciała, sprawiających wrażenie wyciętych z metalu. Pełne ekspresji środki wyrazu używane przez artystów lwowskich zrodziły w sztuce zjawisko określane mianem lwowskiej szkoły rokokowej. Rzeźba lwowska stanowi fenomen do dzisiaj nie do końca zrozumiały lecz doceniany nie tylko w skali kraju, ale też sztuki europejskiej. Szczęśliwie artyści tejże szkoły dotarli na teren obecnego województwa podkarpackiego i możemy szczerzyć się dziełami twórców najwyższej klasy m.in. samego Jana Jerzego Pinsela (lub kręgu Pinsela?) i jego warsztatu w kościele oo. Karmelitów Bosych w Przemyślu – rzeźby w ołtarzach bocznych i antepediach; Piotra Polejowskiego – kierownika fabryki kościoła oo. Franciszkanów w Przemyślu – autora znakomitego ołtarza głównego oraz bocznych

i ambony, a także lawaterza do zakrystii; Fabiana Fesingera, któremu przypisuje się kamienną rzeźbę Matki Bożej Niepokalanej sprzed fasady franciszkańskiego kościoła, a towarzyszą jej dzieła dłuta kolejnego mistrza Antoniego Osińskiego. Osiński (uczeń wspomnianego Thomasa Huttera, od którego zapożyczył sposób polichromowania rzeźb figuralnych) jest również autorem rzeźb ołtarzowych z kościoła oo. Bernardynów w Leżajsku.

Z warsztatów lwowskich pochodzą rzeźby w kościele Marii Magdaleny w Dukli, m.in. Piotra Polejowskiego, Jana Obrockiego i Franciszka Olędzkiego. Do tego ostatniego należy wyjątkowe dzieło sztuki nagrobnej – pomnik Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej wykonany z czarnego i białego marmuru, znajdujący się w kaplicy dukielskiego kościoła. Do atrybuowanych dzieł należą także ołtarze i rzeźby w Majdanie Królewskim przypisywane Maciejowi Polejowskiemu, a ponadto ołtarze i rzeźby w Kalwarii Pałacowskiej, m.in. Stefana Grodzickiego, czy rzeźba Matki Bożej w kościele oo. Franciszkanów w Horyńcu-Zdroju.

Wyposażenie i wystój kościołów XIX w. zmieniły się przede wszystkim pod względem stylistycznym. Nadal wykonywane są kompleksowo zespoły architektonicznych, przyściennych ołtarzy wraz z budową kościołów, lecz także

powstają one w wyniku doposażania starszych świątyń i działań remontowych starszych obiektów, właściwie kreacji konserwatorskich. Nowe fundacje zdecydowanie częściej należą do społeczności parafialnej, lokalnej niż benefaktorów w osobach właścicieli dóbr ziemskich. Obiekty dziewiętnastowieczne i z 1. poł. XX w. noszą cechy historyzmu i eklektyzmu jaki zagościł w architekturze. Neogotyckie, neorenesansowe, neobarokowe i rzadziej neoklasyczne struktury stolarskie dominują w sakralnych wnętrzach, najczęściej już nie barwnie polichromowane, ale pozostawione w drewnie, ewentualnie pokryte brązowym mazerem. Wymienić tutaj warto wystroje kościołów parafialnych m. in. w: Cieklinie, Dobrzechowie, Kołaczycach, Korczyni, Kosienicach, Krośnie-Polance, Laszkach, Łańcucie, Markowej, Ostrowach Tuszowskich, Rymanowie, Sokołowie Małopolskim (pw. Św. Ducha), Urzejowicach, Trześni, Trzcianie, Zarzeczu, czy Żołyni. W tym też czasie powstawało wyposażenie kościołów zakonnych takich m. in. jak: – kościół oo. Kapucynów w Krośnie, świątyń w Przemyślu: ss. Benedyktynów, ss. Karmelitanek Bosych i Księża Salezjanów oraz ss. Dominikanek w Tarnobrzegu-Wielowsi.

W tej twórczej działalności najwięcej realizacji z ostatniej ćw. XIX i 1. poł. XX w. należy do prężnie działającego w Przemyślu warsztatu Ferdynanda Majerskiego, należącego później do jego syna Stanisława – architekta. Majerscy zapewniali kompleksowe wyposażenie świątyń a także renowacje, które polegały często na wymianie części oryginalnej substancji, wymianie rzeźb, obrazów czy detali oraz zmianie wyrazu plastycznego poprzez przemalowanie obiektów zgodnie z gustami nowej epoki. Neostylowe elementy wyposażenia świątyń pochodzące od Majerskich prezentują dobry warsztat rzeźbiarski, stolarski, snycerski i kamieniarski. Zatrudniali oni bowiem zawodowych rzeźbiarzy, stolarzy, pozłotników – czasowo ponad 40 osób – stąd dobry poziom i tak liczne realizacje m.in. w kościołach: Księża Selatynów w Dębowcu, Kaszycach, Kołaczycach, Kosienicach, Przemyślu – w kościele ss. Benedyktynów, ss. Karmelitanek Bosych, oo. Reformatów, parafii na Błoni, archikatedrze, d. kościele Jezuitów – skąd częściowo przeniesione do kościoła ss. Benedyktynów w Jarosławiu, w Oleszycach, w kościele oo. Franciszkanów w Sanoku i wielu innych.

Poza Majerskimi wymienić warto: Antoniego Rarogiewicza z Przeworska (autora ołtarzy i rzeźb ale też prac renowacyjnych m. in. w kościele w Dylągowej, oo. Bernardynów w Przeworsku, w d. kościele Bożogrobców w Przeworsku, czy w Żołyni) oraz Andrzeja Lenika z Krosna (i jego realizacje m. in. w kościele w Krościenku Wyżnym, Nienadówce, Kolonii Polskiej, Zasowie, Jasionce).

Osobny dość liczny zasób stanowią instrumenty i prospekty organowe z XIX i przełomu XIX i XX w., wśród których występują obiekty znanych firm i organmistrzów; np. z fabryki braci Rieger z Karniowa (m.in.: w kościele w Cmolasie, Budziwoju, Futomie, Nienadówce, Mrowli, kościele pw. św. Krzyża w Rzeszowie, w Tyczynie i Żołyni), z firmy Jana Śliwińskiego ze Lwowa (m.in.: w kościele w Baranowie Sandomierskim, Bachórze, Bieździedzy, Ropczycach – w kościele pw. Imienia Jezus i farnym oraz w kościele oo. Franciszkanów w Sanoku), a także firmy Braci Narolskich – już XX wieczne (m.in. w kościele w Borku Starym, Kamieniu i Łubnie).

Na przełomie XIX i XX w. obowiązkowym i koniecznym atrybutem artystycznego „kostiumu” świątyni rzymskokatolickiej stały się witraże. Były one chętnie fundowane przez wiernych, często wiernych pozostających za granicą, którzy na chwałę Bożą i dla upamiętnienia samych siebie stali środki finansowe na ten cel. Pod względem ikonograficznym do najbardziej popularnych wizerunków należą postaci Marii i Jezusa z Sercem Gorejącym, co jest skutkiem szerzącego się kultu, ale też licznych świętych zarówno popularnych przed wiekami jak i na przełomie XIX i XX w. To wizerunki św. Jana Chrzciciela i św. Józefa, św. Stanisława bpa, św. Wojciecha bpa, św. Mikołaja bpa, Ewangelistów, św. Piotra i Pawła oraz innych świętych (często zależnie od patrona kościoła). Często spotykany jest wizerunek Michała Archanioła oraz motywy symboliczne: Baranek Eucharystyczny, kielich z hostią, motywy kwiatowe i ornamentalne. Spotyka się witraże opatrzone inskrypcjami. Spośród XIX-wiecznych witraży w rejestrze zabytków znajdują się m. in.: witraże z kościoła pw. św. Marka w Mielcu, w Gawłuszowicach, Grabownicy Starzeńskiej, Łańcucie, Kolonii Polskiej, czy archikatedrze w Przemyślu (część). Witraże XX-wieczne najczęściej pochodzą z Krakowskiego Zakładu Witrażów S.G. Żeleńskiego współpracującego z takimi projektantami jak Józef Mehoffer, Stefan Matejko (bratanek Jana Matejki) i Tadeusz Popiel, których prace pozostają w licznych kościołach Podkarpacia. Spośród nich warto wymienić witraże wg proj. Stefana Matejki zachowane m.in. w kościele w: Birczy, Bóbrce, Dylągowej, Nienadówce, Krościenku Wyżnym, Pilźnie (kościół pw. św. Jana Chrzciciela), Sokołowie Małopolskim czy Siedliskach-Bogusz. Ponadto witraże z zakładu Żeleńskiego wykonano do kościoła w Łańcucie, do archikatedry w Przemyślu (wg proj. J. Mehoffera i Tadeusza Wojciechowskiego); kościoła pw. św. Józefa w Rzeszowie czy kościoła w Żołni (wg proj. T. Popiela), ponadto w Hyżnem, Niewodnej, Przeczycy, Rażniowie.

Na zakończenie charakterystyki zasobu ruchomych zabytków w obiektach sakralnych, pomijając chronologię, wartości zabytkowe, należy podkreślić obecność cudownych obrazów i rzeźb, które są wyrazem wielkiej pobożności mieszkańców Podkarpacia. W województwie znajduje się duża liczba sanktuariów z cudownymi wizerunkami, oprócz nich jest liczna grupa wizerunków maryjnych czy chrystologicznych słynących łaskami, wiele koronowanych, skupiających wiernych i pątników. Nie sposób wymienić wszystkich, ale chociaż kilka najstarszych warto wspomnieć, to m.in: alabastrowa rzeźba Matki Bożej Jackowej z k. XIV w. w archikatedrze w Przemyślu, późnogotycka (k. XIV w.) pieta z kościoła oo. Dominikanów w Jarosławiu, pieta z XIV w. z kościoła w Haczowie (ustawiona w nowym kościele); figura Matki Bożej z początku XVI w. w Tarnowcu; figura Matki Bożej w kościele oo. Bernardynów w Rzeszowie – początek kultu ok. 1513 r.; XVI-wieczne obrazy: Matki Bożej Łaskawej w Czudcu, Matki Bożej Dzikowskiej w Tarnobrzegu, Matki Bożej z Dzieciątkiem w Tuligłowach, obraz Matki Bożej Łaskawej z k. XVI w. w Lubaczowie, krucyfiks z połowy XVII w. we Frysztaku i wiele, wiele innych.

c) Kapliczki

Ogromną spuścizną pobożności i dziękczynienia są kapliczki i krzyże, stawiane w każdej miejscowości, w polach, w lasach, nad rzekami. Charakterystyka ta nie jest wyczerpująca, została poniżej opisana na podstawie wybranych przykładów reprezentujących istnienie pewnych tendencji. Ze względu na formę możemy wyróżnić kilka rodzajów kapliczek. Są to kapliczki figuralne (dominującym akcentem jest rzeźba w otwartej przestrzeni), domkowe (kubaturowe – należy je jednak odróżnić od kaplic, w których mogło się zbierać parę, paręnaście osób), słupowe, wnękowe oraz krzyże.

Wydaje się, że najliczniejszą grupą są kapliczki słupowe, najczęściej dwutrykondygnacyjne, mieszczące w swojej strukturze nisze z rzeźbami Matki Boskiej, świętych.

Najefektowniejszymi są kapliczki figuralne – najczęściej umieszczaną rzeźbą była postać Matki Boskiej w różnych typach ikonograficznych. Matka Boska była najbliższa rzymskokatolickiej pobożności (np. Rzeszów: kapliczka z figurą Matki Boskiej Królowej Polski obok dawnego budynku Sokoła – K. J. Markowski z Lwowa, 1901 r.; figura przy kościele na Staromieściu – wyk. warsztat Janika, 1911 r.; Krosno: kapliczki z figurą Matki Boskiej – ul. Jana Pawła II, Ogrodowa, Portiusa, Wojska Polskiego, Żeromskiego, Żółkiewskiego; Stara Wieś: dwie kapliczki w zespole Jezuitów; Jarosław: kapliczki Matki Boskiej – ul. Pełkińska (1. poł. XIX w.), ul. Jana Pawła II; Przeworsk: w typie Niepokalanego Poczęcia NMP – ul. Kołłątaja; Sanok: w typie Niepokalanego Poczęcia NMP – ul. Rymanowska 68).

Bardzo popularnym świętym umieszczanym w kapliczkach był św. Jan Nepomucen – święty „od dobrej spowiedzi”, który chronił przed powodziami, utonięciem, „pilnował” mostów – stąd też często figura była sytuowana w pobliżu rzek i przepraw mostowych. Bardzo duży zbiór tych kapliczek zwanych potocznie Nepomukami został zgromadzony na stronie <http://nepomuki.pl/nepomuk/>. Do ciekawszych przykładów należą: Przemyśl – barokowa rzeźba przy głównym moście, rzeźba J. Tracza (warsztat F. Majerskiego) z 1908 r. na ulicy imienia świętego; Jarosław – kapliczka przy ul. Jana Pawła II (1. poł. XVIII w.) z kopią figury świętego (oryginał, dłuta Tomasza Huttera, przechowywany w kościele oo. Reformatorów), przy ul. ul. Bocznej, Słonecznej; Jasło – XVIII-wieczna rzeźba na Rynku; Rzeszów – św. Jan po wsch. stronie mostu zamkowego (translokowany; wyk. w 1897 roku J. Czuba z Tarnowa; Lutoryż – realizacja z XVIII w.; Pstrągowa – koło kościoła; Narol, przy drodze z miasta w kierunku pałacu; Boguchwała (2 figury); Przedmieście Czudeckie – to tylko nieliczne przykłady.

Popularnym przedstawieniem na przełomie XIX i XX w. była także Święta Rodzina (Krosno – kapliczki przy ulicach Grodzkiej, Powstańców Śląskich, Wiejskiej; Nisko-Malce). Na kapliczkach umieszczano także postać Jezusa (Krosno – ulice Bema, Orzeszkowej, Żeromskiego; Chrystus upadający pod krzyżem, ul. Decowskiego; Nisko – figura przy ul. Sandomierskiej; Sokołów Młp. – Chrystus Frasobliwy, ul. Rzeszowska; Stara Wieś).

Popularni też byli święci franciszkańscy, jak Antoni Padewski (Rzeszów-Staromieście, otoczenie plebani, 1920 r.), Franciszek (Nawsie Kołaczyckie) czy Jan z Dukli (Dukla, Rzeszów – przed kościołem oo. Bernardynów, 1901 r.). Spotyka się

również św. Józefa z Dzieciątkiem (Stara Wieś – ss. Służebniczki), św. Onufrego (Sokołów Młp., ul. Wojska Polskiego), św. Floriana (Narol, Niebylec, Głogów Małopolski), św. Rocha (Rzeszów-Słocina), św. Walentego (Tarnowiec), św.św. Wojciecha i Stanisława (Góra Ropczycka), Stanisława Kostki (Sokołów Małopolski).

Kapliczki figuralne były często zamawiane w profesjonalnych warsztatach rzeźbiarsko-kamieniarskich. Inna sytuacja była w przypadku trzech pozostałych rodzajów kapliczek – one w większości były wytworem rzemiosła z okolicy w jakiej powstawały.

Kapliczki domkowe to niewielkie kapliczki kubaturowe, z drzwiami frontowymi, czasami doświetlone bocznymi oknami, a te bogatsze otrzymywały detale architektoniczne (pilastry, obramienia otworów, nisze). We wnętrzach umieszczano rzeźby Matki Bożej, Chrystusa, świętych. Zasobniejszy fundator ustawiał czasami niewielką nastawę ołtarzową. Istnieje bardzo duża liczba zróżnicowanych stylistycznie zabytkowych kapliczek tego typu. Np. w Czaszynie (na planie ośmioboku), Oparówce, Sanoku – ul. Okrzei, ul. Konarskiego, Siedliskach, i wiele, wiele innych). Czasami uboga architektonicznie kapliczka była wewnątrz pokryta bogatą polichromią (Leżajsk, ul. Podolszyny, Wola Zarczycka, Grodzisko Dolne). Specyficzną formą kapliczki domkowej jest kapliczka brogowa – drewniana, słupowa konstrukcja przekryta czterospadowym dachem pod którym umieszczano czczoną figurę (Dąbrówka – gm. Jasło, Krowica Sama – św. Jan Nepomucen, tan sam święty w Czudcu – zespół dworski, Piątkowa, Próchnik – na cmentarzu, Tarnobrzeg – z rzeźbą św. Barbary).

Wnętkowe kapliczki są podobne do kapliczek słupowych, wyróżnia je duża nisza/wnęka, w której najczęściej umieszczano dużą, pełnoplastyczną rzeźbę. Bardzo interesujący przykład mamy w Starej Wsi, gdzie kapliczkę wybudowano na rzucie półkola (1. poł. XIX w. z figurą św. Jana Nepomucena). Bogato dekorowana jest kapliczka zlokalizowana w Przeworsku przy ul. Niepodległości, w jej wnęce umieszczono figurę Najświętszej Marii Panny. Tego typu kapliczek jest bardzo dużo.

Kolejna grupa omawianych kapliczek to kapliczki słupowe – bardzo zróżnicowana stylistycznie kategoria. Najczęściej są to kapliczki dwu-, trójsegmentowe z niewielkimi niszami w segmentach na święte obrazki i małe rzeźby. Interesującą powiązaną stylistycznie grupę zauważono w okolicach Krosna – kapliczek smukłych, bogato dekorowanych, czasami nawet polichromowanych (np. Głowienka, ul. Franciszkańska; Krosno, ulice Dębowa, Drzymały, Grunwaldzka, Krakowska, Stapińskiego, Szopena). Inne przykłady to większe i bardziej masywne kapliczki

z Leżajska (ul. Rzeszowska), Przeworska (ul. Polna) czy Rzeszowa (Rzeszów-Staromieście – monumentalne i o bogatej dekoracji na ulicach Lubicz, Bałuckiego). Spotyka się także kapliczki słupowe z otwartą górną częścią, w której ustawiano świętą figurę (Babice, Humniska).

Krzyże przydrożne najczęściej były wykonane z drewna i z tej racji były często wymieniane. W 2. poł. XX w. w większości przypadków drewniane krzyże były zastępowane metalowymi. Zdarzają się zabytkowe, metalowe krzyże, ale są to

bardzo rzadkie przypadki. Bardzo popularne były jeszcze krzyże kamienne ustawiane na postumentach.

2. Wyposażenie i wystrój założeń cerkiewnych obrządku wschodniego

Cerkwie wpisane w krajobraz wielokulturowego Podkarpacia posiadają począwszy od najstarszych niezwykle bogaty wystrój malarski i wyposażenie, wynikający z zasad kształtowania świątyni na podobieństwo „samego Nieba”. Teologiczne tezy i liturgia wpłynęły na sposób urządzenia wnętrza. Dzisiaj są one nie tylko domami modlitwy ale też dziełami sztuki sakralnej o wyjątkowym znaczeniu. Ich zasób niestety jest mocno uszczuplony z uwagi na wydarzenia dziejowe lub akty wandalizmu. W wielu po wojnie postępowała destrukcja z powodu nieużytkowania i braku opieki. Część cerkwi po II wojnie światowej zaadaptowana została także do potrzeb kultu obrządku zachodniego. To niejednokrotnie skutkowało wymianą wyposażenia lub jego rozproszaniem, rozbiórką ikonostasów, przemalowaniem dekoracji malarskich. Część zabytków przetrwało, gdyż zostało zabezpieczonych w Dziale Sztuki Cerkiewnej Muzeum-Zamek w Łańcucie a także w Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i dzięki temu teraz niektóre z nich wracają do swoich pierwotnych świątyń. Są również takie, które wyróżniają się w skali nie tylko regionu ale i Polski.

a) Malowidła ścienne

Malowidła w cerkwi wykonywane były według kanonu bizantyjskiego – określonego porządku, który definiował program ikonograficzny. Stąd w kopule cerkwi umieszczany jest wizerunek Boga – Chrystusa Pantokratora, niżej Prorocy i Ewangelisci. W konsze pozostaje wyobrażenie Matki Bożej z Dzieciątkiem, niżej Komunia Apostołów i przedstawienia ilustrujące Ewangelię. Na ścianach odnajdujemy wizerunki hierarchów kościoła. Na ścianie zach. lub pd. umieszczane są zwykle sceny Sądu Ostatecznego lub Zaśnięcia Marii.

Najstarsze malowidła ścienne na Podkarpaciu (z XV i pocz. XVI w.) zachowały się w murowanej cerkwi obronnej w Posadzie Rybotyckiej. Częściowo zachowana polichromia figuralno-ornamentalna datowana na XV w. pokrywała w całości ściany prezbiterium i nawy oraz ich sklepienia. Bogaty program ikonograficzny obejmował m.in. ponad 50 scen w większości wielopostaciowych, rozmieszczonych w układzie pasowym na trzech poziomach. Niestety te unikalne malowidła zachowały się do dzisiaj jedynie w części. Podkreślić należy, że są one jedynym zachowanym na terenie województwa podkarpackiego świadkiem średniowiecznego monumentalnego malarstwa wykonanego wg kanonu bizantyjskiego.

Następne chronologicznie polichromie zachowały się w kilku zaliczanych do najstarszych w Polsce drewnianych cerkwiach: w Gorajcu, Radrużu i Uluczu. Powstałe ok. poł. XVII w. polichromie w Gorajcu i Radrużu (zapewne 1648 r.) to malowane na wschodniej ścianie nawy ornamentalno-figuralne ikonostasy, odnotowane jedynie w najstarszych zachowanych świątyniach obrządku wschodniego. W Radrużu dodatkowo zachowała się także polichromia w prezbiterium. Z kolei w powstałej tuż

po 1659 r. w cerkwi w Uluczu malowidła autorstwa Stefana Dzengalowycza z cyklem Męki Pańskiej zachowały się na północnej ścianie nawy.

Obok wymienionych wyżej cerkwi równie wyjątkowe miejsce zajmuje stosunkowo dobrze zachowana polichromia z 1735 r. w cerkwi w Chotyńcu z monumentalną sceną Sądu Ostatecznego, zajmująca całą południową ścianę nawy. W niedalekim sąsiedztwie, w cerkwi w Młynach, zostały kilka lat temu odkryte malowidła z XVIII w. na pn. ścianie cerkwi ze scenami Męki Pańskiej. Innym, datowanym na k. XVIII w. zabytkiem jest figuralno-ornamentalna polichromia iluzjonistyczna cerkwi w Świątkowej Wielkiej. Prawdopodobnie jest ona jednak później przemalowana w większości scen figuralnych.

Interesującą grupę, obecnie już reprezentowaną nielicznie, stanowią klasycystyczne malowidła figuralno-ornamentalne (ze zdecydowaną przewagą ornamentyki) z przełomu XVIII i XIX w. i pocz. XIX w. W tej grupie wymienić można cerkwie w Malawie, w Krempnej (pozostałości polichromii w prezbiterium) i bojkowskim Smolniku.

Największą grupę malarstwa monumentalnego stanowią dziewiętnasto- i dwudziestowieczne polichromie zachowane zarówno w drewnianych jak i murowanych cerkwiach. Te utrzymane najczęściej w późnobarokowej, iluzjonistycznej stylistyce malowidła figuralno-ornamentalne wypełniają często całe wnętrza cerkiewne.

Pisząc o sztuce cerkiewnej tego czasu nie sposób nie wspomnieć o rodzinie Bogdańskich (Józef, jego synowie Paweł i Antoni, synowie Pawła – Jan i Feliks oraz synowie Antoniego – Michał i Zygmunt), działających przez ponad sto lat na obszarze Galicji a później byłej Galicji (w dzisiejszych granicach Polski, Słowacji i Ukrainy). Ich autorstwa są m. in. polichromie w Ropkach (obecnie w sanockim skansenie) (Józef), Bonarówce (Paweł), Pielgrzymce, Wróbliku Szlacheckim (Paweł i Jan), Dobrej Szlacheckiej (Antoni i Michał), Woli Niżnej (Antoni, Michał i Zygmunt), Międzybrodziu (Feliks). Znaczna część ich twórczości przepadła wraz ze zniszczonymi bądź rozebranymi cerkwiach (m. in. w Dołżycy, Tokarni, Woli Cieklińskiej, Woli Wyżnej i wielu innych). Realizacje artystyczne Bogdańskich nie ograniczały się tylko do polichromii w cerkwiach i kościołach. Ich dziełami były także liczne ikonostasy, ołtarze i obrazy wypełniające wnętrza świątyń.

Innym twórcą polichromii cerkiewnych był – wspomniany już wcześniej – Władysław Lisowski z Sanoka. Jego autorstwa są polichromie w Tyrawie Solnej (1927 r.) i dogorywającej cerkwi w Grabówce. Wspomnieć należy także o Józefie Bukowczyku, twórcy polichromii w Turzańsku i Rzepedzi.

Po I wojnie światowej na obszarze II Rzeczypospolitej działała też prężnie grupa ukraińskich malarzy przemyskiego Towarzystwa „Widrodzennia” Pawła Zaporozkiego i Palija Nejło. Warto tu dodać, że grupę tę tworzyli akademicko wykształceni malarze – oficerowie i żołnierze Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej (Petlurowcy), którzy osiedli w Polsce po ciężkich walkach z Armią Czerwoną w 1920 r. i wyparciu armii ukraińskiej na terytorium Rzeczypospolitej. Artyści ci wykonali m. in. polichromię cerkwi

w Szczawnem, Kuryłówce, a osiadły w Oparówce Paweł Zaporožski dekorował też miejscową cerkiew.

Poza wymienionymi cerkwiami interesujące polichromie zachowały się także w świątyniach w Hłomczy, Wisłoku Wielkim, Cieszanowie, Walawie a zwłaszcza malowidła w Jarosławiu (w cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego) wykonane przez Leonarda Winterowskiego.

b) **Wypozażenie**

Nierozłącznym elementem wypozażenia cerkiewnego były ikonostasy i prestoły – ołtarze (najczęściej w formie cyborium na kolumnach) usytuowane w prezbiterium, za ikonostasem. Ikonostas to – mówiąc w dużym uproszczeniu – ściana wydzielająca sanktuarium/prezbiterium od nawy, najczęściej w formie architektonicznej, drewnianej ramy, opracowanej zawsze dekoracyjnie, w której umieszczone są ikony zgrupowane tematycznie w kilku rzędach (najczęściej pięciu). W powszechnym odbiorze tworzy on swoistą galerię obrazów rozmieszczonych gęsto na jednej (przeważnie) ścianie. W typowym ikonostasie znajdowało się ok. 40 ikon. Najstarsze zachowane na terenie województwa podkarpackiego ikonostasy datowane są na XVII w. Najstarszy fragment ikonostasu – carskie wrota datowane na XV w. z cerkwi w Bałuciance znajdują się Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Z kolei z ikonostasów znajdujących się w cerkwiach prawdopodobnie najstarszy, datowany na 1643 r. fragment ikonostasu (cykl Deesis) znajduje się w cerkwi w Krempnej. Fragmenty innego ikonostasu – ze strukturą oraz rzędem apostołskim z 3. ćw. XVII w. – zachowały się w cerkwi w Świątkowej Małej. Nieco późniejsze, datowane na 4. ćw. XVII w. są ikonostasy znajdujące się obecnie w cerkwi pw. Przemienienia Pańskiego w Jarosławiu, w archikatedrze grekokatolickiej w Przemyślu (ikonostas ten wykonany został w ostatniej ćwierci XVII wieku, prawdopodobnie dla klasztornej cerkwi bazylińskiej w Szczepłotach koło Krakowca) oraz w cerkwi w Chotyńcu. Ten ostatni ikonostas posiada już elementy późniejsze, tj. z poł. XVIII w. Wielofazowe, choć nie mniej cenne ikonostasy, datowane w głównym zrębie na k. XVII-XVIII w. znajdują się w Radrużu, Gorajcu, Chotylubiu i Kowalówce. W Radrużu najstarszym architektonicznym elementem są carskie wrota datowane na 1647 r., wykonane przez Zachariasza Tarnohorskiego z Niemirowa, a najstarszym elementem XV-wieczna ikona św. Mikołaja.

Ikonostasy z XVIII w., oprócz tych pozostających w muzeach, reprezentowane są nielicznie. Fragmenty ikonostasu z pocz. XVIII w. eksponowane są w cerkwi w Kotani. Warto tu wymienić ikonostas z 1. poł. XVIII w. zachowany w cerkwi w Zawadce Rymanowskiej, ze względu na samą jego strukturę, tj. ramę snycerską typową dla ikonostasów z 1. poł. XVIII w. (trzeba tu jednak dodać, że niemal wszystkie ikony w nim umieszczone są późniejsze lub przemalowane). Inny ikonostas, już z drugiej poł. XVIII w., eksponowany jest w cerkwi z Grąziowej w sanockim skansenie. Ciekawie prezentuje się także ikonostas w cerkwi w Olchowcu zestawiony z dwóch ikonostasów z XVIII w. pochodzących z nieistniejących cerkwi w Ruszelczycach

i Leszczawce (ikony przekazane przez Muzeum-Zamek w Łańcucie). Z kolei rokokowy ikonostas z k. XVIII w. zachował się w cerkwi w Chyrowej. Nietypowy, zdekompletowany ikonostas z 2. poł. XVIII w., wyróżniający się płaskorzeźbionymi figurami, znajduje się w dawnej cerkwi w Górzance.

Bardzo licznie reprezentowane są ikonostasy wykonane w XIX w. Większość tych wcześniejszych, wykonanych w 1. poł. XIX w. została przemalowana (tak rama jak i ikony) w późniejszym czasie, tj. od końca XIX w. po lata 30. XX w.), ale ich struktury architektonicznej zasadniczo nie zmieniano. Ikonostasy z 1. poł. XIX w., często o bardzo indywidualnych strukturach, zachowały się m. in. w cerkwiach w: Krempnej, Lalinie, Turzańsku, Rzepedzi, Tyrawie Solnej, Smolniku nad Oslawą. Spośród ikonostasów z 2. poł. XIX w. i pocz. XX w. wymienić można m.in. te zachowane w cerkwiach w Siemuszowej, Hołuczkowie, Czarnej Górnej, Hłomczy, Morochowie, Sanoku (pw. św. Trójcy), Pielgrzymce, Przemyślu (pw. Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy), Węglówce. Z późniejszych obiektów, powstałych już w międzywojniu należy wymienić ikonostas w Międzybrodziu.

Stosunkowo duża liczba ikon datowanych na XV w. (ale też XIV w.) z terenu województwa podkarpackiego znajduje się obecnie w muzeach Sanoka, Lwowa, Łańcuta, Przemyśla i innych. Nieliczne, najstarsze znajdujące się ciągle w cerkwiach, datowane są przeważnie na XVI i XVII w. Ich liczba ciągle jeszcze rośnie ponieważ ich czas powstania jest ustalany niejednokrotnie dopiero w trakcie konserwacji. Czasem te najstarsze ikony wykorzystywane były wtórnie np. do budowy ołtarzy (np. w Gorajcu). Nie odważymy się w tym miejscu na sporządzenie listy cerkwi, w których takie ikony występują. Nasza wiedza w tym temacie nie jest i nie będzie pełna dopóki nie powstanie baza danych z odnotowywanymi na bieżąco „wędrownkami” ikon do i z pracowni konserwatorskich, z cerkwi do muzeów i z muzeów do cerkwi. Że tak się dzieje, świadczą chociażby nie tylko powroty całych ikonostasów do cerkwi (np. Radruż), ale też do świątyń, dla których ikonostas nie był miejscem macierzystym (np. Sobór Świętego Jana Chrzciciela w Przemyślu czy cerkiew pw. Przemienienia Pańskiego w Jarosławiu).

Obok ikonostasów i ikon, wnętrza cerkiewne zawierały rzecz jasna także inne elementy wyposażenia – ołtarze (kioty), prestoły, proskomidijniki, ambony, feretrony, chorałwie i utensylia liturgiczne.

Wśród cerkwi które zachowały bogate lub stosunkowo bogate wyposażenie pochodzące niejednokrotnie z wcześniejszych świątyń należy wymienić m.in. te znajdujące się w: Bonarówce, Czarnej, Chotyńcu, Gorajcu, Jarosławiu (pw. Przemienienia Pańskiego), Krempnej, Łodzinie, Młynach, Morochowie, Rabem, Rzepedzi, Świątkowej Wielkiej i Małej, Sanoku (pw. św. Trójcy), Turzańsku, Tyrawie Solnej, Lalinie, Radrużu.

3. Wyposażenie i wystrój synagog

Zwykle bogate dekoracje sztukatorskie i malarskie na ścianach we wnętrzach synagog, wyposażenie w formie nieodłącznych elementów jak aron ha-kodesz („święta szafa”) oraz bima (czyli podium z pulpitem do odczytywania Tory

podwyższone kilkoma stopniami, otoczone balustradą i zwieńczone baldachimem) niestety nie przetrwały do dnia dzisiejszego. Zniszczeniu uległo także wiele detali architektonicznych we wnętrzach synagog, dlatego tym cenniejsze są istniejące elementy zabytkowego wystroju i wyposażenia dawnych domów modlitwy. Szczególne miejsce zajmuje wyposażenie i wystrój synagogi w Łańcucie, zachowane malowidła (figuralne, ornamentalne i symboliczne) pochodzące z 2. poł. XVIII, z XIX i z pocz. XX w., dekoracje sztukatorskie z czasów powstania obiektu oraz bima i aron ha-kodesz. Dekoracje malarskie (przedstawienia symboliczne, krajobrazy, ornamentalne) zachowały się fragmentarycznie również w synagogach w Strzyżowie (z XIX w.) oraz w Niebylcu (z 1905 i 1937 r.) – obydwie zaadaptowane na siedzibę miejscowych bibliotek. Należy zauważyć, że brak badań na istnienie oryginalnych nawarstwień ściennych w wielu pozostałych obiektach uniemożliwia pełne rozpoznanie tematu, tym samym skłania do wielkiej ostrożności podczas podejmowania jakichkolwiek prac remontowych w przedmiotowych obiektach. Pojedyncze elementy z ich wyposażenia pozostają w zbiorach muzealnych¹⁴.

2.2. Zabytki ruchome świeckie

Zasób zabytków ruchomych w obiektach architektury świeckiej nie przedstawia się tak okazale jak w obiektach sakralnych. Niestety bogate wyposażenia rezydencjonalne – zamków, pałaców, dworów – uległo zniszczeniu w znaczącym stopniu w wyniku dziejowych wydarzeń, braku ochrony i opieki nie tyle właścicieli (bo niestety najczęściej utracili swoje dobra), co użytkowników. Sytuacja w budynkach użyteczności publicznej, kamienicach, willach i domach jest podobna, lecz tutaj głównym czynnikiem destrukcyjnym są kwestie związane z użytkowaniem, licznymi remontami i dostosowywaniem wnętrz do nowych potrzeb. Z tych powodów zachowały się przede wszystkim elementy związane bezpośrednio z architekturą (często relikty) takie jak stropy, sztukaterie, malowidła ścienne, sgraffita lub elementy związane

z użytkowaniem jak portale, piece, kominki, ceramiczne okładziny i posadzki, stolarka. Im mniejszy zasób, wartość niejednokrotnie jest większa, ponieważ przedmiotowe obiekty stają się jedynymi świadectwami minionych epok, zdarzeń, rodów, panujących na Podkarpaciu tendencji stylistycznych i formalnych, dlatego należy je chronić.

2.2.1. Architektura rezydencjonalna – wystrój i wyposażenie

Do jednych z najstarszych dekoracji ściennych na Podkarpaciu należą sgraffita **zamku w Krasieczynie**, które pokrywają ok. 7000 m² powierzchni. Stanowią je datowane na 1. poł. XVI w. sceny myśliwskie na skrzydle wsch. dopełnione w późniejszym czasie wizerunkami świętych patronów Krasickich w osobach m. in. św. Marcina, św. Szczepana, św. Stanisława i św. Jacka na Baszcie Boskiej oraz galerią królów polskich, cesarzy rzymskich, bizantyjskich i niemieckich (częściowo zrekonstruowanych) na ścianach wewnętrznych dziedzińca. Godny uwagi wystrój posiada kaplica w Baszcie Boskiej sprzed 1613 r. z dekoracją sztukatorską –

¹⁴ Unikatowym zabytkiem w skali kraju związanym z kulturą żydowską jest dekoracja malarska kuczki w Tyczynie (Rynek 23). Polichromia pochodzi z 1912 r. i zachowała się na trzech ścianach pomieszczenia, niezwykle interesująca pod względem ikonograficznym i plastycznym. Jest najcenniejszym zabytkiem tego rodzaju w Polsce, gdyż dotychczas udało się odnaleźć tylko kilka tego typu dekoracji.

wyjątkową ze względu na program i skalę kompozycji oraz malowidłami (wizerunkami świętych biskupów i scenami z życia Marii) a także oryginalną marmurową posadzką zdobioną znakami zodiaku. W zamku zachowały się nieliczne kamienne portale, najbardziej interesujący – renesansowy prowadzący do bramy wieżowej oraz portal do Baszty Boskiej. We wnętrzach niestety mocno zniszczonych w minionych wiekach pozostały tylko relikty bogatego wystroju, kamienne skromne portale, kominki i ślady dekoracji malarskich na ścianach.

W późnorenesansowej **rezydencji magnackiej Leszczyńskich w Baranowie Sandomierskim** zabytki ruchome reprezentowane są przede wszystkim przez kamienne dekoracje rzeźbiarskie: portale przypisywane znanemu florentczykowi Santi Gucciemu, jońskie kolumny arkad, maszkarony w cokołach kolumn, tralkową balustradę, rozety w żagielkach krużgankowych archiwolt czy niezwykle manierystyczne nadproża z głowami smoków. Poza nimi uwagę zwracają dekoracje malarskie na podniebiach sklepień krużganków z polskimi herbami szlacheckimi, znakomite barokowe dekoracje sztukatorskie Giovanni Battista Falconiego w baszcie wsch. (z l. 40. XVII w.) oraz późniejsze nieco w skrzydle pn.- zach. (z l. 90. XVII w. – wykonane po przebudowie pałacu wg planów Tylmana z Gameren).

Największy zasób dóbr ruchomych znajduje się w jednej z najbardziej okazałych rezydencji Rzeczypospolitej – w **Zamku w Łańcucie**. Poza wyposażeniem, które stanowią zbiory muzealne, należy zwrócić uwagę na dekoracje gabinetu w baszcie pn.-zach. autorstwa artysty związanego z warsztatem Falconiego (z l. 40. XVII w.). Następnie wyróżnić warto renesansowe stropy. Pierwszy strop z 1. poł. XVII w. zdobi dekoracja z sękatych lasek owiniętych wicią roślinną na kształt liści ostu. Drugi wyróżniają dekoracje kartuszone, ornamentalne i roślinne oraz data 1642. Z 1. poł. XVII w. pochodzi również dekoracja malarska w pokoju Pod Zodiakiem – gdzie pośród sztukaterii zostały namalowane znaki Zodiaku. Z przełomu wieków XVII i XVIII pochodzą malowidła monochromatyczne ścian i stropu w jednej z baszt na 2. p., z motywami orłów cesarskich i festonów liściastych. Z 2. poł. XVIII w., z czasu wielkiej przebudowy zamku w stylu klasycystycznym dokonanej przez księżną Izabelę Lubomirską, pochodzi m. in. dekoracja sztukatorska Sali Balowej autorstwa Fryderyka Bauma. Na uwagę zasługują również wnętrza łazienek z zachowanym wyposażeniem oraz pomieszczenie teatru pałacowego z zabytkową scenografią.

Warsztat Baumanów w l. 1809-10 ozdobił wyrafinowaną dekoracją sztukatorską wnętrza **pałacu Dzieduszyckich w Zarzeczcu**: salon okrągły z kopułą, gabinet wenecki na piętrze oraz dwa pomieszczenia w parterze. Tam zachował się również zespół marmurowych kominków klasycystycznych. Realizacje sztukatorskie autorstwa Fryderyka Bauma zdobią również salony pierwszego piętra w **pałacu Lubomirskich (obecnie muzeum) w Przeworsku**.

Spośród XX-wiecznych elementów wystroju obiektów rezydencjonalnych na uwagę zasługuje dekoracja elewacji frontowej secesyjnego **pałacu Tyszkiewiczów w Weryni**. Środkowy ryzalit elewacji ogrodowej dekorowany jest płaskorzeźbą orła wspartego na dwóch kartuszach z herbem Leliwa.

Do najstarszych zachowanych zabytków ruchomych stanowiących wyposażenie dworów należą elementy wyposażenia **dworu obronnego w Łękach Górnych**: stropy belkowe, renesansowy fryz w sali reprezentacyjnej, sztukaterie (z pocz. XVII w.) i z późniejszego okresu klasycystyczny piec w sieni.

Do interesujących dekoracji należą sztukaterie i polichromie z wieków XVII i XVIII zachowane w **dworku kanonika przemyskiego Stanisława Orzechowskiego w Przemyślu** przy pl. Katedralnym – bogate ikonograficznie sceny biblijne, alegoryczne i ornamentalne (spośród których malowidła związane z drewnianą ścianą narożnego pomieszczenia ze scenami starotestamentowymi przeniesione zostały do Muzeum Diecezjalnego w Przemyślu).

Na uwagę zasługuje także piękna secesyjna polichromia wnętrza **dworu w Niwiskach** wykonana przez Karola Józefa Frycza – malowidła z 1912 r. w postaci ozdobnych fryzów z barwnymi pawiami, bukietami, motywami roślinnymi i ornamentalnymi.

W większości dworów niestety wystój i wyposażenie uległy zniszczeniu, w innych pozostają jeszcze drobne detale architektoniczne, kamienne, ceglane lub sztukatorskie, niekiedy piece, drewniane posadzki lub podłogi, skromne portale – odrzwia i stolarka drzwiowa.

2.2.2. Budynki użyteczności publicznej – wystój i wyposażenie

W budynkach użyteczności publicznej, w tym przede wszystkim ratuszach, dworcach kolejowych, gmachach – siedzibach towarzystw i stowarzyszeń, hotelach, bankach, kasynach, niewiele zostało śladów dawnej świetności. Brak oryginalnego wyposażenia i wystroju jest wynikiem ciągłych zmian użytkowników, którzy remontując i urządzając dostosowywali obiekty do swoich potrzeb. Nie mniej jednak warto zwrócić uwagę na kilka, które obrazują jak mogły wyglądać w wiekach wcześniejszych inne, pozbawione obecnie oryginalnego wystroju i wyposażenia.

Do najstarszych należy dekoracja malarska – pasowa w sali 1. p. **jarosławskiego ratusza**, pochodząca z XVII w. – pierwotnie sali rajców. W ratuszu zachował się także częściowo wystój z pocz. XX w. – dekoracje ściennie patronowe w pomieszczeniu na 1. p. oraz sztukatorskie w obecnej sali narad, z motywami herbów i patrona miasta Michała Archanioła.

Ciekawy zespół zabytków ruchomych stanowią **dekoracje sokolni – budynków będących siedzibami Towarzystwa Gimnastycznego Sokół**, które realizowały program i patriotyczne idee krzewione pod okiem zaborcy. Pełniły one rolę symboli narodowych, nawiązywały do zrywów patriotycznych i zwycięstw, najświetniejszych czasów w dziejach Państwa Obojga Narodów i Rzeczypospolitej. Stąd najczęściej występowała na tych obiektach figura sokoła – symbol wolności, jedności, honoru i męstwa. Na szczególną uwagę zasługują: wystój rzeźbiarski gmachu Sokoła w Brzozowie z popiersiami Kościuszki, królów Kazimierza Wielkiego, Władysława Jagieły i Królowej Jadwigi, tarczy herbowej z czasów powstania styczniowego; wystój budynku Sokoła w Jarosławiu z rzeźbą sokoła, mężczyzny odzwierciedlającego tężyznę fizyczną i herbem miasta (z pocz. XX w.). W Sanoku fasadę zdobi rzeźba mężczyzny z rozerwanymi kajdanami stojącego przy orle z rozpostartymi skrzydłami. Niestety większość dekoracji sokolni (architektonicznych

i rzeźbiarskich, a być może i malarskich) uległa zniszczeniu. Przykład całkowitej rekonstrukcji dekoracji architektonicznej stanowi budynek sokoła w Rzeszowie wykonany w oparciu o przekazy ikonograficzne.

Wyjątkowy w skali Podkarpacia, i nie tylko, jest wystrój wnętrza **dworca kolejowego w Przemyślu** – budynku (co warto podkreślić) z zachowaną oryginalną w dużej mierze stolarką okienną i drzwiową. Główny hall zdobi bogaty wystrój architektoniczny oraz malowidła alegoryczne, herby miast: Przemyśla, Lwowa, Krakowa oraz herb Pilawa. Malowidła wykonali Jan Talaga i Feliks Wygrzywalski w k. XIX w. Pozostałe pomieszczenia otrzymały profilowane gzymsy, pilastry, złożone sztukaterie, boazerie i malowidła – dwie panoramy Przemyśla i widok przemyskiego zamku autorstwa Mariana Strońskiego.

Z końca XIX w. pochodzi również wystrój tzw. **Bramy Rycerskiej w Przemyślu** prowadzącej pierwotnie do Kasyna Wojskowego umieszczonego w d. klasztorze Dominikanek. Pięcioosiową elewację budynku wykończoną białą cegłą, z poziomymi pasami cegły bordowej, ozdabiają płaskorzeźby z motywami zbroi i broni rycerskiej. Do samego kasyna prowadzi klatka schodowa z malowidłami, a wewnątrz sali balowej zdobią sztukaterie.

Warto zwrócić uwagę na unikatową w skali regionu dekorację malarską i sztukatorską Sali posiedzeń d. Rady Powiatowej zw. **Salą Królewską w Mielcu** (ob. Państwowa Szkoła Muzyczna) w postaci galerii obrazów olejnych z wizerunkami władców Polski wg Jana Matejki oraz herbami miast. Wykonane zostały przez artystę Konstantego Niemczykiewicza przy pomocy Piotra Błońskiego w l. 1908-1909. Mielecki fryz uzupełniają trzy alegoryczne obrazy pędzla Stanisława Dębickiego, ze sceną główną zatytułowaną „Matka Boska Częstochowska z Dzieciątkiem adorowana przez lud” oraz bocznymi – „Hołdem trzech stanów oddawanym Matce Boskiej Częstochowskiej” i „Alegorią powstań narodowych”.

Interesujące są dekoracje sgraffitowe na **gmachach Towarzystw Zaliczkowych** w Krośnie przy ul. oo. Kapucynów 1 i w Rzeszowie przy ul. Sokoła 6. W pierwszym, pod okapem dachu umieszczony jest fryz sgraffitowy wykonany przez krośnieńskiego malarza Franciszka Daniszewskiego. Przedstawia on sceny związane z tkactwem, kopalnictwem naftowym oraz portrety założycieli towarzystwa Tytusa Trzecieckiego, Karola Klobassę i Ignacego Łukasiewicza (1874 r.) Drugi wspomniany budynek zdobi skromniejszy już fryz ornamentalny usytuowany także pod okapem gmachu (1898 r.).

Zdobienia plastyczne w postaci malowideł ściennych, dekoracji sztukatorskich i rzeźbiarskich posiadają także gmachy szkolne, banki, hotele. Ten zasób nie jest jednak jeszcze w pełni rozpoznany i wymaga dalszych badań.

2.2.3. Kamienice, wille i domy – wystrój i wyposażenie

Najstarsze elementy wystroju i wyposażenia podkarpackich kamienic stanowią nieliczne kamienne portale i elementy architektoniczne. Są one tylko namiastką bogactwa architektonicznego czasów nowożytnych. Najbardziej reprezentatywny jest bogaty renesansowy portal zdobiący wejście do **kamienicy przy Rynku 7 w Krośnie**, z motywem orła polskiego i literą „S” oznaczającą Zygmunta Starego (Sigismundus).

Tamże zachował się także kamienny słup-pręgierz i cztery kamienne kolumny jońskie. Kolejny późnorenansowy kamienny portal arkadowy, z podłuczem zdobionym kasetonami i rozetami, znajduje się w **kamienicy Portiusa przy Rynku 27 w Krośnie**. W kluczu portalu widoczna jest data 1640 i monogramy: RP (Robert Portius) i AP (Anna Portiusowa). Renesansowe bogactwo kamieniarki mieszczańskiej odzwierciedla **portal z ul. Grodzkiej 3 w Jarosławiu** przeniesiony do Muzeum Kamienica Orsettich, ozdobiony motywami wazonów, gron, ptaków i lwów. W Jarosławiu w świeckiej architekturze mieszkalnej zachowało się znacznie więcej elementów barokowego wystroju świeckiej zabudowy. Na uwagę zasługują malowidła z l. 30. XVII w. w wielkiej izbie **kamienicy przy Rynku 6**, gdzie osiem scen pasyjnych wpisanych zostało pomiędzy lunetami sklepienia pokrytego sztukatorską dekoracją z motywami symbolicznymi oraz wizerunkami ewangelistów. To bardzo interesujące zjawisko – rzadko spotykana tak rozbudowana tematyka religijna w mieszczańskim wnętrzu. Przedstawienia ewangelistów pod lunetami sklepienia odnajdujemy także w izbie **kamienicy przy ul. Grodzkiej 4 w Jarosławiu** przypisywane Janowi Piechnikowiczowi (1636 r.?). Siedemnastowieczna polichromia znajduje się również w **kamienicy Orsettich w Jarosławiu** – siedzibie muzeum – z wyobrażeniami alegorycznymi w wielkiej izbie (fragmenty dekoracji) i pasowymi dekoracjami na piętrze. Wielką izbę zdobi również oryginalny strop gęstobelkowy. Kolejny XVII-wieczny strop znajduje się w wielkiej izbie **kamienicy przy Rynku 14 w Jarosławiu** podbudowany ozdobnym fryzem sztukatorskim i arkadkowym. Sztukaterie znajdują się także w **kamienicy przy Grodzkiej 3 i 7 w Jarosławiu**. Skromny ornamentalny fryz sgraffitowy z XVII w. na elewacji **kamienicy przy ul. Grodzkiej 10** pokazuje, że ten typ dekoracji także był stosowany. Potwierdzają to przede wszystkim sgraffita na rynkowych kamienicach Przemyśla – Rynek 15 i 16. Elewację kamienicy przy Rynku 19 w Przemyśle zdobi wyjątkowa dekoracja malarska w postaci marmoryzowanych płycin, motywów roślinnych i Oka Opatrzności. Te świadki stanowią równocześnie przyczynek do dalszych badań przed podjęciem prac remontowych celem poszukiwania i przywracania pierwotnego wyglądu kamienic.

Znacznie późniejszą dekoracją sgraffitową ozdobiony jest **dom przy ul. Lwowskiej 6 w Krośnie**. Przedstawia ona kobiece personifikacje sztuk pięknych z sentencją „Vita brevis ars longa”. Wykonali ją Andrzej Lenik wraz z Sewerynem Bieszczadem na pocz. XX w. Skromniejsze sgraffita występują także na elewacji **budynku mieszkalnego przy ul. Sobieskiego 5 w Rzeszowie**.

W dziesiątkach kamienic, willi i domów z XIX i 1. poł. XX w. podkarpackich miast i miasteczek zachował się bogaty wystrój wnętrz, zarówno o wysokim standardzie, oparty na wzorcach z głównych ośrodków Galicji: Wiednia, Lwowa i Krakowa jak i w estetyce schlebiającej prowincjonalnym gustom, autorstwa lokalnych malarzy i rzemieślników. Zależał on oczywiście od majątności właściciela. Najbogatsi sprowadzali architektów i malarzy oraz gotowe elementy wystroju budynków ze wspomnianych ośrodków. Stąd w świeckiej zabudowie m. in.: Jarosławia, Krosna, Łańcuta, Przemyśla, Sanoka czy Tarnobrzega zachował się bogaty wystrój klatek schodowych i sieni ze sztukateriami, malowidłami – scenami figuralnymi, pejzażami, motywami ornamentalnymi – roślinno-geometrycznymi i patronowymi, kutymi – bardzo dekoracyjnymi balustradami schodów oraz balkonów, ceramicznymi

posadzkami

i niezwykle, barwnymi okładzinami ścian. Ten wystrój związany integralnie z architekturą dopełniały: stolarka okienna i drzwiowa w postaci bogato zdobionych bram wjazdnych jak i drzwi do mieszkań ze snycerskimi dekoracjami *panneau* w zwieńczeniach, witraże, przeszklenia okien i drzwi szybami barwionymi w masie, trawionymi lub szlifowanymi. We wnętrzach dominowały drewniane posadzki, w reprezentacyjnych pomieszczeniach sztukaterie i oczywiście kaflowe piece. Formalnie i stylistycznie wystój wewnątrz zwykle odpowiadał stylowi szaty zewnętrznej budynku. Na początku XIX w. występowały jeszcze tendencje klasycyzujące, od 2. poł. XIX w. definitywnie zapanował historyzm i eklektyzm. Z początkiem XX w. obok neostylowych form pojawia się secesja i wczesny modernizm. W okresie międzywojennym zdecydowanie wystrój i wyposażenie wewnątrz ulegają funkcjonalizmowi i rozwiniętej fazie modernizmu. Modernistyczne wnętrza charakteryzują wielobarwne okładziny i posadzki lastrykowe, metalowe balustrady schodów, stolarka okienna i drzwiowa odgrywające w architekturze modernistycznej szczególną rolę. Liczne przykłady znajdują się m. in. w Jarosławiu, Jaśle, Krośnie, Mielcu, Nowej Dębie, Przemyśle, Pustkowie, Pustyni, Rzeszowie, Stalowej Woli (niestety większość nie podlega ochronie konserwatorskiej na podstawie wpisu do rejestru zabytków).

Ten znaczny zasób zabytków ruchomych wymaga ochrony i opieki właścicieli, którzy nie zawsze zdają sobie sprawę z wartości (historycznych, artystycznych i naukowych) oraz znaczenia wzmiankowanych wyżej dóbr. Prowadzone bez nadzoru konserwatorskiego prace prowadzą do postępującej w szybkim tempie wymiany oryginalnych i cennych elementów wyposażenia kamienic, willi i domów.

2.2.4. Pomniki

Pomniki stanowią dzieła rzeźbiarskie lub rzeźbiarsko-architektoniczne, posągi, kamienie pamiątkowe, obeliski, płyty czy krzyże, które wznoszone były dla upamiętnienia osoby lub zdarzenia historycznego. Zabytkowe pomniki posiadają przede wszystkim wartości historyczne, naukowe i artystyczne.

Na Podkarpaciu liczną grupę pomników stanowią tzw. krzyże pańszczyźniane upamiętniające zniesienie pańszczyzny w 1848 r., nazywane też krzyżami wolności. W wielu miejscowościach na symbolicznym miejscu „pogrzebu pańszczyzny” stawiano krzyże kamienne, drewniane lub metalowe. Przybierały one formę krzyża łacińskiego, maltańskiego lub karawaki i często opatrzone były inskrypcją. Towarzyszyły im niejednokrotnie sadzone specjalnie w bezpośrednim sąsiedztwie drzewa. Licznie występują one w okolicach Lubaczowa i Narola (wykonane w bruśnieńskich warsztatach kamieniarskich) oraz na terenie Bieszczad, rzadko na Rzeszowszczyźnie (m. in. w Baszni Dolnej, Bruśnie Starym, Bykowcach, Czarnej, Gorajcu, Hoczwi, Hucie Różanieckiej, Jaworczu, Kowalówce, Mołodyczu, Nozdrzcu, Laszkach, Leszczowatemu, Polance Różanieckiej, Rudce, Turzańsku, Werchracie).

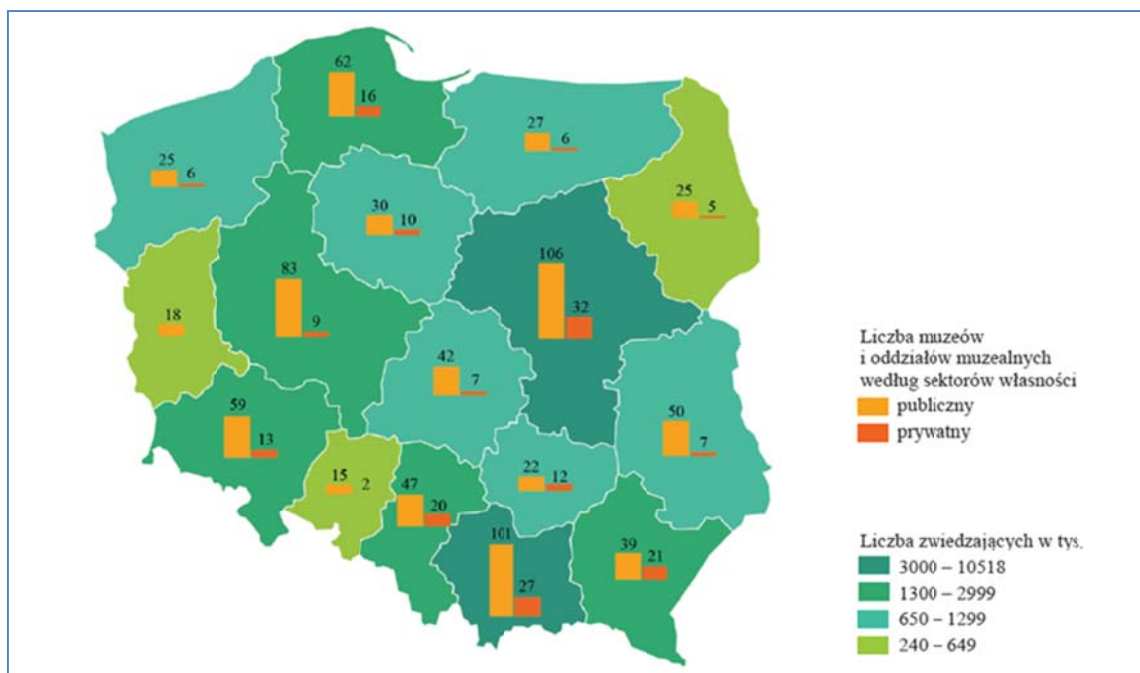
Liczną grupę stanowią również pomniki pochodzące z czasów zaborów, okresu kiedy w sposób szczególny pamiętano o bohaterach zasłużonych w walkach na rzecz niepodległej Polski. Poza wiecami, pochodami, manifestacjami i akademiami tworzące się wówczas towarzystwa, komitety i stowarzyszenia fundowały dzięki składkom społeczeństwa pomniki – materialne świadectwa historii.

W tym okresie pomniki przybierały tradycyjną formę rzeźby (figury/popiersia) ustawionej na cokole opatrzonym inskrypcją poświęconą osobie lub wydarzeniu. Spośród tych obiektów, które zachowały się do naszych czasów należy wymienić pomniki: Ignacego Łukasiewicza w Krośnie (J. Raszka), Władysława Jagiełły w Dynowie, Mrzygłodzie i Przeworsku, w Przemyśle: pomnik o. Krystyna Szykowskiego (Z. Trembecki) oraz Jana III Sobieskiego (W. Gadomski ?), A. Mickiewicza (T. Dygas), T. Kościuszki (J. Tracz), pomnik Bartosza Głowackiego w Tarnobrzegu (M. Korpala), pomnik Jana Kilińskiego w Mielcu, Tadeusza Kościuszki w Jaśle (T. Błotnicki) czy Odrzykoniu (A. Lenik), pomnik króla Jana III Sobieskiego w Cieszanowie. Większość pochodzi z ostatniej ćwierci XIX i pierwszej ćwierci XX w. Pośród nich warto wyróżnić pomniki poświęcone poległym w trakcie walk o niepodległość, jak obelisk na mogile konfederatów barskich w Brzozowie i pomniki powstańców styczniowych: na Starym Cmentarzu w Krośnie (A. Lenik wg proj. N. Nawarskiego), na Starym Cmentarzu w Rzeszowie (J. Czuba) oraz wielu mniejszych miejscowościach (np. Dobrzechowie, Rudniku nad Sanem).

W 1910 roku ważnym wydarzeniem była pięćsetna rocznica bitwy pod Grunwaldem, którą świętowano w dziesiątkach miejscowości ówczesnej Galicji i zwycięstwo oręża polskiego upamiętniano w formie różnej skali pomników lub tablic. Tzw. pomniki grunwaldzkie przetrwały do naszych czasów m. in. w Brzozowie (W. Gawliński z Lwowa), Grabownicy Starzeńskiej (S. Piątkiewicz z Sanoka), Rzeszowie-Budziwoju (wyk. warsztat W. Janika z Rzeszowa, wg proj. inż. K. Angermana) i w Tyczynie (warsztat W. Janika). Wybitnym dziełem jest „tablica grunwaldzka” w formie płaskorzeźby usytuowanej na północnej ścianie prezbiterium przemyskiej katedry autorstwa wybitnego artysty J. Raszki z Krakowa. Wiele skromniejszych „pomników grunwaldzkich” znajduje się w miastach i wioskach Podkarpacia.

2.3. Muzealia

Zgodnie z art. 1 *Ustawy z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach* – muzeum jest jednostką organizacyjną nienastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów. Muzea stanowią najważniejszą formę organizacyjną ochrony zabytków ruchomych. Do głównych zadań muzeów należy gromadzenie, przechowywanie, zabezpieczanie i konserwacja dóbr kultury, urządzanie wystaw, udostępnianie zbiorów do celów naukowych i edukacyjnych, katalogowanie i naukowe opracowywanie muzealiów, a także prowadzenie działalności edukacyjnej i wydawniczej oraz prac badawczych i naukowych.

Muzea i oddziały muzealne według sektorów własności oraz zwiedzający według województw w 2016 r.¹⁵

Według stanu na dzień 31 grudnia 2016 r. w województwie podkarpackim działało 60 muzeów i oddziałów muzealnych, z czego 39 należało do sektora publicznego, a 21 do sektora prywatnego.

Dla porównania na zakończenie 2014 r. funkcjonowało 49 placówek muzealnych (w tym 33 w sektorze publicznym i 16 w sektorze prywatnym)¹⁶, a zatem ich stan liczebny wzrósł o 11 muzeów. Organizatorami większości muzeów w sektorze publicznym są jednostki samorządu terytorialnego na szczeblu gminnym. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego jest organem współprowadzącym wyłącznie jednego na terenie województwa podkarpackiego muzeum, tj. Muzeum – Zamek w Łańcucie i z tego względu jest ono wpisane w rejestrze ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego.

Według stanu na 31 grudnia 2016 r. w Polsce prowadziły działalność 944 muzea (łącznie z oddziałami; 926 w 2015 r.), z których 79,6% należało do sektora publicznego. Organizatorem zdecydowanej większości instytucji publicznych były jednostki samorządu terytorialnego (80,6%). W ramach sektora prywatnego organizatorami muzeów były najczęściej osoby fizyczne (przeszło 1/3 prywatnych muzeów), organizacje społeczne, polityczne i związki zawodowe (31%) oraz Kościoły i związki wyznaniowe (prawie co szóste)¹⁷.

¹⁵ Źródło: *Kultura w 2016 r. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury, pod kier. dra P. Łysonia, Warszawa 2017, s. 148.

¹⁶ Dane za: *Kultura w 2014 r. Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia US Kraków, Ośrodek Statystyki Kultury, pod kier. dra P. Łysonia, Warszawa 2015, s. 134.

¹⁷ Dane za: *Kultura w 2016 r.*, s. 95.

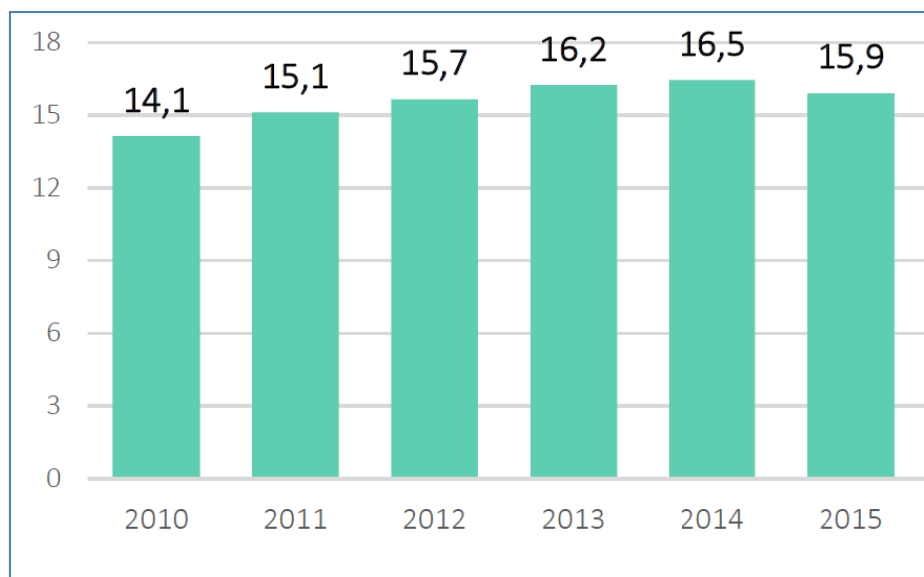
Według stanu na 31 grudnia 2015 r. liczba muzealiów w województwie podkarpackim wynosiła 1.006.900 obiektów. W stosunku do roku 2014 nastąpił wzrost o 113.100).

WYSZCZEGÓLNIENIE	2005	2010	2014	2015	SPECIFICATION
Muzea i oddziały muzealne ^a	34	44	49	54	Museums with branches ^a
Muzealia ^a w tys.	550,1	850,6	893,8	1006,9	Museum exhibits ^a in thous.
Wystawy czasowe:					Temporary exhibitions:
własne ^b	174	190	164	167	own ^b
obce ^c	97	96	81	95	exterior ^c
Zwiedzający muzea i wystawy w tys.	778,2	894,2	1423,2	1459,6	Museum and exhibition visitors in thous.
w tym młodzież szkolna ^d	345,9	288,4	370,1	305,6	of which primary and secondary school students ^d

^a Stan w dniu 31 XII. ^b W kraju. ^c Krajowe i z zagranicy. ^d Zwiedzająca muzea w zorganizowanych grupach.
^a As of 31 XII. ^b In Poland. ^c Domestic and foreign. ^d Visiting museums in organized groups.

Muzea w kraju¹⁸

W skali kraju stan liczebny muzealiów na dzień 31 grudnia 2015 r. wynosił 15.000.900. Zasób muzealiów podkarpackich w skali kraju wynosił 6,71%.

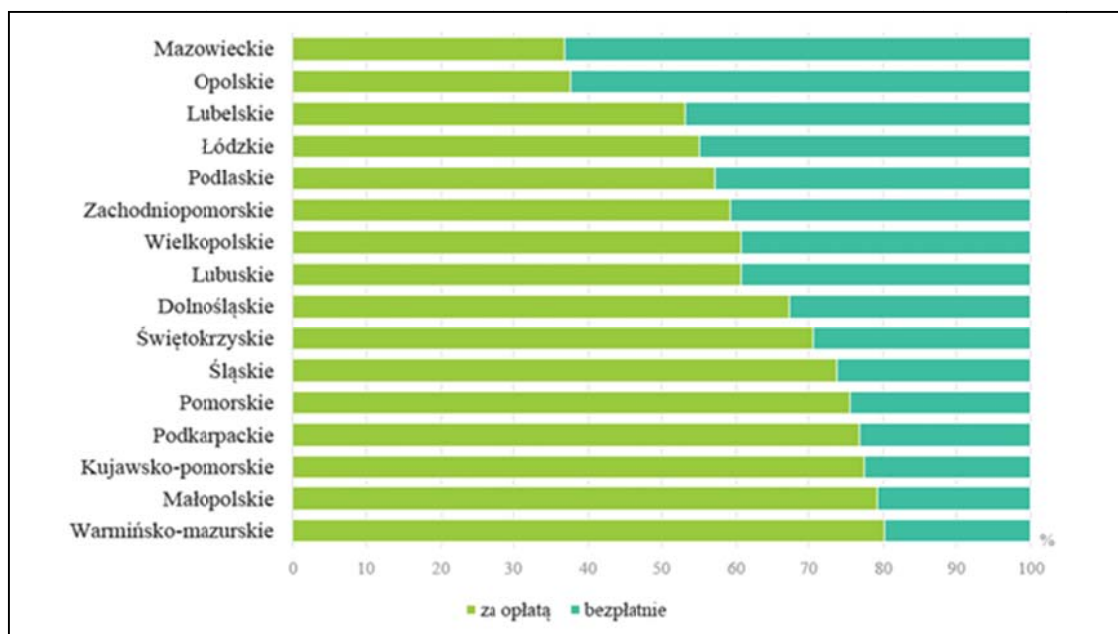
Muzealia (w mln)¹⁹

Muzea w kraju w 2016 r. odwiedziło 36,1 mln osób (o 8,4% więcej w porównaniu z rokiem poprzednim), w tym 13,7 mln osób bezpłatnie. Zorganizowane grupy młodzieży szkolnej stanowiły 15,5% ogółu zwiedzających (w 2015 r. – 16,5%). Największą popularnością wśród zwiedzających, tak jak w roku poprzednim, cieszyły

¹⁸ Źródło: *Rocznik Statystyczny Województwa Podkarpackiego*, oprac. zespół pracowników Urzędu Statystycznego w Rzeszowie pod kier. M. Cierpiał-Wolan, Rzeszów 2016, s. 251.

¹⁹ Źródło: *Działalność muzeów w 2016 r.*, oprac. Urząd Statystyczny w Krakowie, Ośrodek Statystyki Kultury, Kraków 2017 (dostęp: 20.11.2017 r., <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/kultura/dzialalnosc-muzeow-w-2016-r-,12,1.html?pdf=1>)

się muzea o profilu artystycznym i historycznym, które odwiedziło odpowiednio: 8,2 mln i 7,3 mln osób.

Struktura zwiedzających muzea i oddziały muzealne wg województw w 2016 r.²⁰

Okazją do nieodpłatnego poznawania polskiego dziedzictwa narodowego jest corocznie organizowana „Noc Muzeów”. Z tej formy zwiedzania skorzystało przeszło 930 tys. osób (o 21,7% mniej niż w 2015 r.), natomiast z innych form imprez okolicznościowych – 2,0 mln osób²¹.

Większość muzeów województwa, zwłaszcza w mniejszych miejscowościach (małych miastach i wsiach), nastawionych jest na prezentację historii, kultury i sztuki (także ludowej) najbliższej okolicy. Wiele jest jednak muzeów, które wskazać warto z uwagi na szczególną lokalizację lub posiadanie szczególnie cennych eksponatów z różnych dziedzin.

Z uwagi na walory architektoniczne zajmowanych przez muzea budynków wymienić należy: Zespół Pałacowo-Parkowy w Baranowie Sandomierskim, Muzeum w Jarosławiu – Kamienicę Orsettich, Zespół Zamkowo-Parkowy w Krasicy, Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Muzeum-Zamek w Łańcucie, Muzeum w Przeworsku – Zespół Pałacowo-Parkowy, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Muzeum Historyczne w Sanoku, Muzeum Dzieduszyckich w Zarzeczu, zespół cerkiewny w Radrużu (filia Muzeum Kresów w Lubaczowie) cerkiew w Uluczu (filia Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku), Zamek w Tarnobrzegu-Dzikowie (siedziba Muzeum Historycznego Miasta Tarnobrzega), a w nieco mniejszym stopniu Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszcach, Muzeum Historyczne – Pałac w Dukli, Muzeum Rzemiosła w Krośnie, Muzeum Ziemi Leżajskiej, Muzeum Regionalne w Mielcu, Muzeum Twierdzy Przemyśl z jego oddziałem – fortem XV Borek w Siedliskach, Muzeum Regionalne w Stalowej Woli i Muzeum Marii

²⁰ Źródło: *Kultura w 2016 r.*, s. 148.

²¹ Za: *Kultura 2016*, s. 95.

Konopnickiej
w Żarnowcu.

W zakresie ekspozycji historycznych wnętrz na szczególną uwagę zasługuje Muzeum-Zamek w Łańcucie oraz – w mniejszym stopniu – Muzeum w Jarosławiu – Kamienica Orsettich. Najcenniejsze zbiory dzieł sztuki posiadają m. in: Muzeum w Jarosławiu – Kamienica Orsettich (malarstwo, meble), Muzeum Prowincji Ojców Bernardynów w Leżajsku (sztuka sakralna), Muzeum Kresów w Lubaczowie (rysunek współczesny, rzeźba bruśnieńska), Muzeum-Zamek w Łańcucie (m.in. malarstwo, rzemiosło artystyczne, rzeźba, archiwalia), Muzeum Archidiecezjalne im. Józefa Sebastiana Pelczara Biskupa w Przemyśle (sztuka sakralna), Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle (malarstwo i rzeźba), Muzeum Okręgowe w Rzeszowie (malarstwo), Muzeum Historyczne w Sanoku (malarstwo) i Muzeum Historyczne Miasta Tarnobrzega (malarstwo i rzeźba). Wyróżniające się ekspozycje archeologiczne posiadają: Muzeum Podkarpackie w Krośnie (znajdujące się w Pałacu Biskupim), Muzeum Narodowe Ziemi Przemyskiej w Przemyśle i Muzeum Okręgowe w Rzeszowie.

Na uwagę zasługują zgromadzone w muzeach województwa bogate zbiory ikon, zwłaszcza w Muzeum-Zamku w Łańcucie, Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej w Przemyśle, Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku i Muzeum Historycznym w Sanoku. Unikatowym w skali światowej jest Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce. Na uwagę zasługuje również wyjątkowa w skali Europy kolekcja lamp naftowych w Muzeum Podkarpackim

w Krośnie. Bogatą prezentację kultury ludowej regionu oferują muzea z ekspozycją w formie skansenu (zajmujące dużą powierzchnię i dysponujące licznymi obiektami): Muzeum Kultury Ludowej w Kolbuszowej i Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku, natomiast na mniejszą skalę zakrojone są ekspozycje w skansenach: Zagroda – Muzeum Wsi Markowa i Muzeum – Skansen Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej.

Specyficznymi zbiorami dysponują następujące instytucje: Muzeum Regionalne w Stalowej Woli (COP), Muzeum Regionalne w Mielcu (Jadernówka – muzeum fotografii), Muzeum Okręgowe w Rzeszowie (duża kolekcja fotografii Edwarda Janusza), Muzeum Rzemiosła w Krośnie (nowa ekspozycja), Muzeum Historyczne – Pałac w Dukli (broń i sprzęt wojskowy z I i II wojny światowej) oraz w mniejszym zakresie Muzeum Regionalnym w Dębicy, Prywatne Muzeum Techniki i Militariów w Rzeszowie, Muzeum Gorzelnictwa w Łańcucie, Muzeum Ziemi Leżajskiej (browarnictwo), Powozownia stanowiąca oddział Muzeum-Zamku w Łańcucie, Muzeum Lalek w Pilźnie, Muzeum Dobranocek w Rzeszowie, Arboretum i Zakład Fizjografii w Bolestraszczykach, Muzeum Dzwonów i Fajek – Wieża Zegarowa w Przemyśle (oddział Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej), Dział Historii Pożarnictwa w Muzeum w Przeworsku – Zespół Pałacowo-Parkowy, Podkarpackie Muzeum Pożarnictwa w Starej Wsi oraz Muzeum Przyrodnicze w Ustrzykach Dolnych.

Szczególny charakter posiadają muzea biograficzne i izby pamięci: Juliana Przybosa w Gwoźnicy Górnej, gen. Władysława Sikorskiego w Tuszowie

Narodowym, Tadeusza Kantora w Wielopolu Skrzyńskim i Marii Konopnickiej w Żarnowcu. Na terenie województwa działają też dwa muzea misyjne: w Krośnie (Siostr Klawerianek) i Starej Wsi (Siostr Służebniczek), a pokażne zbiory o tym charakterze posiadają również: Muzeum Prowincji Ojców Bernardynów w Leżajsku i Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej w Starej Wsi k. Brzozowa.

3. Zasoby archeologicznego dziedzictwa kulturowego

Wśród wielu obszarów dziedzictwa kulturowego doniosłe miejsce zajmuje spuścizna archeologiczna, której to znaczące bogactwo spotykamy na terenie województwa podkarpackiego. W istotny sposób poznajemy dzięki niej cywilizacyjne losy świata z różnych momentów dziejów, nie tylko tych najbardziej odległych. Dziedzictwo archeologiczne jest dla nas ogólnodostępne i użyteczne dzięki odnajdywaniu i opracowywaniu zabytków archeologicznych²².

W myśl *Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (art. 3 ust. 4) zabytek archeologiczny to zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów, albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem.

Zabytkiem archeologicznym jest zatem każdy ślad pozostawiony przez człowieka, mający wartość historyczną, naukową, jak i kulturową. Wyróżnia się dwa główne typy zabytków archeologicznych: ruchome i nieruchome.

I tak, **zabytki ruchome** to takie, które mogą w sposób naturalny bądź celowy zmienić miejsce swojego położenia, poprzez działalność człowieka jak i czynniki środowiskowe. Do takich zabytków zaliczyć możemy wszelkiego rodzaju numizmaty, instrumenty muzyczne, pamiątki historyczne, rękodzieła, przedmioty metalowe, wyroby gliniane, dzieła sztuki plastycznej itp.

Z kolei **zabytkami nieruchomymi** nazywamy wszelkiego rodzaju pozostałości po działalności człowieka, które zalegają w jednym, niezmiennym miejscu. Należą do nich m.in. obiekty mieszkalne, obronne, czy też sakralne. Zabytki nieruchome są również miejscami pamięci wydarzeń historycznych, dziełami architektury i budownictwa. W ten sposób współtworzą krajobraz kulturowy.

Innym równie istotnym pojęciem jest **stanowisko archeologiczne**, nazywane nieruchomym zabytkiem archeologicznym. Jest to zwarty przestrzennie obszar, w obrębie którego występują źródła archeologiczne (zabytki nieruchome i ruchome oraz inne ślady wykorzystania terenu przez człowieka) wraz z otaczającym je kontekstem – tzw. nawarstwieniami kulturowymi. Te ostatnie są warstwami ziemi, które powstały na stanowisku (np. osadzie pradziejowej) w trakcie jego funkcjonowania w przeszłości.

Kwestią niezwykle ważną w opisywanej tematyce jest fakt, że zabytki archeologiczne bez względu na stan zachowania podlegają ochronie prawnej (art. 6).

²² Rozdział dotyczący zasobów archeologicznego dziedzictwa kulturowego został opracowany przez Dariusza Króla.

Odkryte przypadkowo lub pozyskane w wyniku badań archeologicznych należą do Skarbu Państwa (art. 35). Natomiast porządkując przed zasadniczym opisem kwestie terminologiczne warto jeszcze wspomnieć o **kulturze archeologicznej**. Jest to jednostka klasyfikacyjna służąca uporządkowaniu źródeł archeologicznych. Każda taka jednostka kulturowa jest złożona z współwystępujących ze sobą na określonym terytorium i w określonym czasie analogicznych zabytków archeologicznych (zarówno ruchomych, jak i nieruchomych). Nazwę kultury nadaje się na podstawie miejsca odkrycia zespołu zabytków charakteryzujących określone zjawisko kulturowe (np. kultura Przeworska), symptomatycznych zabytków ruchomych (np. kultura grobów katakumbowych) albo zabytków nieruchomych, np. z uwagi na zastosowaną technikę zdobienia naczyń ceramicznych (np. kultura ceramiki sznurowej).

3.1. Stanowiska archeologiczne

Początków osadnictwa na terenach dzisiejszego województwa podkarpackiego w świetle najnowszych badań można upatrywać w okresie środkowego paleolitu. Wielu informacji dostarczyły badania prowadzone na trasie budowy autostrady A4, w latach 2005-2011, oraz kontynuacja prac archeologicznych w latach późniejszych. Teren województwa podkarpackiego jest niewątpliwie obiektem zainteresowań różnych ośrodków archeologicznych i z każdym sezonem coraz lepiej rozpoznawalny. Na terenie województwa podkarpackiego zlokalizowanych jest ok. 20 tysięcy stanowisk archeologicznych z czego tylko 482 wpisane są do rejestru zabytków.

3.1.1. *Charakterystyka archeologicznych dziejów terenu obecnego województwa podkarpackiego*

Epoka kamienia

Środkowy paleolit (Neandertalczyk na Podkarpaciu)

Zabytki archeologiczne z terenów województwa podkarpackiego, a przypadające na okres środkowego paleolitu, znane są jedynie z dwóch miejscowości, z Przemyśla i Ruszelczyc (pow. przemyski). W pierwszym z nich znaleziono łącznie z **tzw. kulturą mustierską** narzędzia kamienne i odpadki z ich produkcji, natomiast w drugim było to ostrze kamienne wykonane techniką łupania. Przypuszcza się, że tereny dzisiejszego Podkarpacia były raczej krótkotrwale penetrowane w celach łowieckich i mogły być dobrym łącznikiem pomiędzy terenami dzisiejszej zachodniej Ukrainy z zachodnią częścią Małopolski, gdzie ludność neandertalska jest znacznie lepiej rozpoznana.

Górny paleolit (Człowiek współczesny, Homo sapiens sapiens)

Najwcześniejsze ślady przedstawicieli człowieka współczesnego na terenach Polski południowo-wschodniej znane są z wyrobów krzemiennych wykonanych techniką łupania oraz kościanego ostrza i pochodzą ze stanowiska w Przemyśle, przy ulicy Słowackiego. Oprócz tych zabytków znaleziono również w ich pobliżu kości zwierząt: konia, renifera i mamuta. Zabytki należały do ludności **tzw. kultury graweckiej**, która najprawdopodobniej przemieszczała się z rejonu dzisiejszego Krakowa na wschód, na tereny współczesnej Ukrainy. Kultura ta około 30 000 lat temu objęła praktycznie całą dostępną część dzisiejszej Europy. Do innych zabytków z tego okresu na ziemiach obecnego województwa podkarpackiego należą wyroby krzemienne z Nowej Wsi (pow. rzeszowski), pochodzące z badań powierzchniowych.

Wymienione wyżej znaleziska nie dają jednak możliwości pełnego poznania osadnictwa paleolitycznego na tym terenie, ponieważ dostarczają zbyt małej ilości danych, niemniej jednak poświadczają, że tereny te odgrywały znaczącą rolę w tamtym okresie.

Pomiędzy okresem 24 000 a 18 000 lat temu na ziemiach polskich, jak i innych terenach leżących od Łuku Karpat po Sudety, nie istniało praktycznie żadne osadnictwo ludzkie. Spowodowane to było trudnymi warunkami klimatycznymi i środowiskowymi.

Schyłkowy paleolit

Obejmujący okres po wycofaniu się lądolodu z jego maksymalnego zasięgu na terenach ziem polskich. W efekcie przyniosło to zmiany klimatu i związane z nimi zmiany środowiska naturalnego.

Ok. 15 000 lat temu na obszarach Polski południowo-wschodniej pojawiają się grupy łowieckie łączone z **tz. kulturą magdaleńską**. Stanowiska poświadczające obecność tej ludności to m.in. Wierzawice, st. 31 (pow. leżajski), z którego znane jest obozowisko łowieckie, na którym zachowały się w dobrym stanie pozostałości ogniska oraz inne ślady działalności człowieka. Stanowisko odkryte w miejscowości Hłomcza (pow. sanocki) to również krótkotrwałe obozowisko, na którym odkryto kilka wyrobów kamiennych oraz ślady, które są interpretowane jako pozostałości po obiekcie mieszkalnym częściowo zagłębionym w ziemię. Pozostałe stanowiska, które dostarczyły informacji to: Grodzisko Dolne, st. 22 (pow. leżajski) i Łąka, st. 11-16 (pow. rzeszowski).

Wraz z ociepleniem klimatu dochodziło do przemian w społecznościach zbieraczy i łowców, które zauważalne są w odmiennym wykonywaniu przez nich narzędzi. Widoczne jest to w społeczności **kultury Federmesser**, nawiązującej swą nazwą do niemieckiego określenia łukowato wygiętych narzędzi. Z omawianych terenów znane są pojedyncze znaleziska, a miejscem, z którego pochodzą liczniejsze jest stanowisko znajdujące się w miejscowości Rudna Wielka k. Rzeszowa. Ostatnimi przedstawicielami społeczności paleolitycznych, żyjących na terenach Polski w okresie pomiędzy 12 500 – 11 500 lat p.n.e jest ludność **kultury świderskiej**. Charakterystycznymi wyrobami tej grupy są ostrza z trzonkami służące jako groty strzał łuku. Na terenach Podkarpacia obecność tej ludności poświadczona jest pojedynczymi znaleziskami w postaci grocików strzał. Świadczy o niej także stanowisko położone w miejscowości Durdy (pow. tarnobrzegi), które prawdopodobnie pełniło funkcję pracowni, w której obrabiano surowce zamiejscowe pochodzące z rejonu Gór Świętokrzyskich. Inne stanowiska ze znaleziskami łączonymi z tą kulturą znajdują się w miejscowościach: Rzeszów-Pobitno, Sieniawa, Radymno, Białobrzegi (pow. łańcucki) czy Wesola (pow. brzozowski).

Mezolit

Około 11 000 lat temu zaczął się wycofywać lądolód z terenu Europy, co skutkowało przekształceniem klimatu w cieplejszy i zmianami środowiskowymi flory i fauny. Ludność żyjąca w tym czasie funkcjonowała na obszarze leśnym, a ich gospodarka opierała się przede wszystkim na zbieractwie, rybołówstwie i łowiectwie.

Osadnictwo z tego okresu koncentrowało się głównie w rejonie Kotliny Sandomierskiej i podobnie jak w przypadku poprzedniego okresu przemawiają za tym pojedyncze znaleziska. Pozostałości po kulturach mezolitycznych poświadczane są luźnymi znaleziskami z Majdanu Królewskiego, Płazówki, Komorowa, Raniżowa, miejscowości położonych w okolicach Kolbuszowej. Odkryte tam zabytki łączone są z **kulturą komornicką**. Znaleziska z tego okresu znajdowano również na terenie dzisiejszego Przemyśla oraz Nowej Wsi (pow. rzeszowski). Na terenie województwa podkarpackiego znajduje się duża ilość stanowisk archeologicznych z omawianego okresu, jednakże nie są one jeszcze dobrze rozpoznane i składają się głównie z luźnych znalezisk.

Neolit

Młodsza epoka kamienia to okres, w którym dokonują się olbrzymie zmiany w kulturze człowieka, zmienia się sposób jego osiedlania, pojawiają się stałe osady, dochodzi do udomowienia zwierząt i roślin oraz rozwija się gospodarka wytwórcza. Na obszarze dzisiejszego województwa podkarpackiego rozwija się **kultura ceramiki wstęgowej rytej** (ok. 5500 – 4800 p.n.e.), nazwana tak od charakterystycznego ornamentu na wyrobach ceramicznych w postaci wstęg spiralnych i innych wątków geometrycznych. Znana jest ze stanowisk w Rzeszowie z osiedla Piastów, z osiedla Zwiężczyca, a także z miejscowości Olchowa (pow. ropczycko-sędziszowski), z której znany jest jedyny odkryty do tej pory grób na terenach Podkarpacia należący do ludności z omawianej kultury. Po jej zaniku na tych terenach pojawiają się społeczności wczesnorolnicze **kultury malickiej** (ok. 4700 – 4000 p.n.e.) o bardzo zbliżonych cechach do swych poprzedników, lokujące się na podobnych terenach, posiadające przy tym zbliżony typ gospodarki oraz produkcji naczyń. Do najważniejszych stanowisk tej kultury należą m.in. Rozbórz, st. 42 (pow. przeworski), a także Rzeszów-Lisia Góra, Łańcut, st. 3 i Jarosław, st. 158.

Do kultur wczesnorolniczych zaliczyć można również **kulturę lubelsko-wołyńską** (ok. 4200 – 3700 p.n.e.), której ślady odnajdywane są także w Polsce południowo-wschodniej. Kultura ta wyróżniona została ze względu na charakterystyczne dla niej wyroby ceramiczne, takie jak amfory gruszkowate i czarki. Spotykane są też formy w kształcie bębnow. Znane stanowiska tej kultury w województwie podkarpackim to m.in. Łańcut, st. 3 i 10, Kosina st. 35 (pow. łańcucki).

Kolejną jednostką kulturową występującą na terenach Polski południowo-wschodniej jest **kultura pucharów lejkowatych** (ok. 3700/3650 – 3100 p.n.e.). Przedstawiciele tej kultury prowadzili osiadły tryb życia. Zakładali oni często dość duże, kilkuhektarowe osiedla, wokół których istniała sieć mniejszych osad, obozowisk i cmentarzysk. Duże osiedla tej kultury położone były zwykle na obszarach wyższych i dobrze eksponowanych. Podstawowym typem gospodarki była gospodarka ekstensywna, wymagająca dużych areałów ziemi pod uprawę rolną i hodowlę. W tym celu stosowano masowe odlesienia terenu za pomocą techniki wypaleniskowej. Do najważniejszych stanowisk kultury pucharów lejkowatych na terenie województwa podkarpackiego należą: Skołoszów, st. 7, 16 i 31; Pawłosiów, st. 52; Szczytna, st. 5 i 6; Jankowice, st. 6 i 9 (pow. jarosławski); Rozbórz, stan. 27 i 28 (pow. przeworski); Białobrzegi, st. 5 (pow. łańcucki) i Jasienica Sufczyńska, st. 5 (pow. przemyski). Na

st. 7 w Skołoszowie odkryto pierwszy na terenie Podkarpacia monumentalny grobowiec tej kultury związany z zachodnioeuropejską ideą megalityczną.

W późnym neolicie na przełomie IV i III tys. p.n.e. nastąpiły kolejne zmiany kulturowe. Na terenach obecnego województwa podkarpackiego pojawia się **kultura amfor kulistych**, charakteryzująca się wyrobami ceramicznymi o baniastych brzuścach. Ślady obecności tej kultury rozpoznano m.in. podczas badań autostradowych w Rozborzu, na st. 42. (pow. przeworski). Odkryto tam jamę interpretowaną jako grób. Inne, niewielkie pozostałości po społeczności tej kultury znane są także z Woli Raniżowskiej (pow. kolbuszowski) i Niska (pow. niżański).

W wyniku zmian zachodzących w tym okresie dochodzi do pojawienia się nowych społeczności pasterskich, związanych z **kulturą ceramiki sznurowej** (ok. 2800 – 2300 p.n.e.), której nazwa pochodzi od sposobu zdobienia naczyń – odciskiem sznura. Ludność ta zajmowała się wypasem licznych stad zwierząt, złożonych głównie z kóz, owiec i bydła. Prawdopodobnie ze względu na nomadyczny tryb życia tych społeczności mało jest informacji na temat organizacji osad. Więcej wiadomo

o obrządku pogrzebowym. W kulturze ceramiki sznurowej spotykane są charakterystyczne kopce ziemne (kurhany), przykrywające jamy grobowe. Występują one w dużych ilościach na pogórzach karpackich. Są one znane z miejscowości Bierówka, Krajowice, Niepla, Sieklówka (pow. jasielski) oraz Morawsko, Szczytna i Miocin (pow. jarosławski). W jednym z grobów w Szczytnej odkryto m.in. miedziany toporek.

Epoka brązu

Okres w dziejach ludzkości, rozpoczynający się na omawianych terenach ok. 2300 lat p.n.e. Od tego czasu zaczyna się intensywny rozwój metalurgii brązu (stop miedzi i cyny) na północ od Karpat. Na obszarze dzisiejszego województwa podkarpackiego najwcześniejszą jednostką kulturową, którą możemy wiązać z okresem wczesnej epoki brązu jest **kultura mierzanowicka**. Nazwa jej pochodzi od miejscowości Mierzanowice k. Sandomierza (odkryto tam ponad 100 grobów tej społeczności). Przedstawiciele tej kultury prowadzili osiadły tryb życia. Pozostałości tej kultury odkryto na wielu stanowiskach, m.in. w Skołoszowie, st. 7 (pow. jarosławski), Przeworsku, st. 158 i Miocinie, st. 27 (pow. przeworski). W Skołoszowie znaleziono groby ludzkie i zwierzęce (np. pochówek krowy z dzieckiem) tej kultury. W latach 2100 – 1650 p.n.e. na terenie dzisiejszej Trzcinicy (pow. jasielski) przedstawiciele grupy pleszowskiej kultury mierzanowickiej wybudowali osadę obronną o powierzchni ok. 60 arów. Ludność tej grupy uległa silnym oddziaływaniom kultur zakarpackich,

a ostatecznie została wyparta ze swojego miejsca pobytu na rzecz społeczności kultury Otomani-Füzesabony, która przybyła ok. 1650 roku p.n.e. i zajęła miejsce po grupie pleszowskiej. W późniejszym okresie dochodzi do załamania się kultury mierzanowickiej i akulturacji z przybyszami nowych społeczności, które wykształcają się na tym obszarze i reprezentowane są przez **kulturę trzciniecką** (jej obecność datowana jest na czasy od XVI do XIII w. p.n.e.). Nazwa kultury pochodzi od nazwy miejscowości Trzciniec w województwie lubelskim. Z obszarów województwa podkarpackiego znanych jest kilka stanowisk m.in. Grodzisko Dolne, st.

22 (pow. leżajski), Tarnobrzeg-Nagnajów oraz z miejscowości Trześć (pow. tarnobrzegi). Schyłek kultury trzcinieckiej na omawianym obszarze związany jest z pojawieniem się **tarnobrzegskiej kultury łużyckiej**, reprezentującej ogromny kompleks środkowoeuropejskich kultur pól popielnicowych o ujednoliconym obrządku pogrzebowym. Są to groby ze spalonymi szczątkami zmarłych umieszczanych w glinianych urnach tworzących wielkie cmentarzyska. Wielu informacji na temat omawianej jednostki kulturowej dostarczyły badania autostradowe w tym rejonie, które były ważnym wsparciem choćby przy rozpoznaniu osadnictwa tej ludności. Na Podkarpaciu omawiana kultura znana jest m.in. z takich stanowisk jak Paluchy, st. 1 (pow. przeworski), gdzie odkryto ponad 1000 grobów; Bachórz-Chodorówka, st. 1 (pow. rzeszowski); Tarnobrzeg-Mokrzyszów, st. 2 (pow. tarnobrzegi); Pysznica, st. 1 (pow. stalowowolski); Krzemienica, st. 1 (pow. mielecki); Dębina, st. 6 (pow. łańcucki). Tarnobrzegska kultura łużycka rozwijała się na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.

Epoka żelaza

Wczesna epoka żelaza

Na terenach województwa podkarpackiego odkryto niedawno pozostałości jedynej znanego w tej części Europy grodziska kultury scytyjskiej w Chotyńcu (pow. jarosławski). Odkrycie to potwierdza, że Scytowie nie tylko wyprawiali się po łupy na teren dzisiejszej Polski, ale i żyli na tych terenach na co dzień. Grodzisko w Chotyńcu jest najdalej wysuniętym tego typu obiektem na zachód Europy. Na obszarze Polski południowo-wschodniej nadal obserwujemy występowanie ludności tarnobrzegskiej kultury łużyckiej, a ok. V w. p.n.e. obok niej pojawiają się tutaj przedstawiciele **kultury pomorskiej**. Niewielkie grupki tej ludności stosowały bardziej mobilny tryb życia, a charakterystycznymi pochówkami dla tej kultury były pochówki podkloszowe, gdzie popielnice ze szczątkami zmarłych przykrywane były charakterystycznymi misami. Zabytki związane z tą kulturą pochodzą ze stanowisk takich jak Trześć, st. 1 (pow. tarnobrzegi), Krzemienica, st. 2 (pow. mielecki).

Okres lateński i okres wpływów rzymskich

Pierwsza połowa III tysiąclecia p.n.e. na terenach Polski południowo-wschodniej przynosi kolejne zmiany w osadnictwie pradziejowym. Pojawiają się tutaj osobnicy **kultury lateńskiej**, których powszechnie utożsamia się z Celtami. Nazwa kultury pochodzi od miejscowości nad jeziorem Neuchatel, gdzie odkryto zabytki celtyckie, jednak kultura lateńska nie jest jednoznacznie tożsama z kulturą Celtów, gdyż niektóre grupy ludności celtyckiej znalazły się poza oddziaływaniem kultury lateńskiej. Najliczniejsze znaleziska związane z kulturą lateńską pochodzą z dorzecza górnego Sanu, a ich zasięg pokrywa się z występowaniem na tym terenie źródeł solnych. Ze stanowisk w Paszkówce, st. 3 i 32; Sanoka – na Białej Górze i Trepczy (pow. sanocki) znane są znaleziska osadowe. Z Pakoszówki znany jest również skarb brązowych ozdób i narzędzi żelaznych. Pod wpływem silnych oddziaływań kultury lateńskiej na przełomie III i II w. p.n.e. oraz innych czynników wykształciła się nowa jednostka kulturowa, mianowicie **kultura przeworska**. Jej nazwa związana jest z odkryciem cmentarzyska w miejscowości Gać położonej niedaleko Przeworska.

Z Polski południowo-wschodniej pochodzi spora ilość materiałów, datowanych od początku n.e. aż po V stulecie, czyli na okres wpływów rzymskich, aż po okres wędrówek ludów. Innymi znanymi stanowiskami są m.in. Zamiechów, st. 1 (pow. jarosławski); Ożańsk, st. 13 (pow. jarosławski); Rzeszów, st. 108, Radawa (pow. jarosławski). Kultura ta jest bardzo dobrze rozpoznana na tym terenie głównie w sferze obrządku pogrzebowego.

Okres wędrówki ludów

Schyłek IV i pierwsze dekady V w. n.e. to początek tzw. Wędrówki Ludów, kiedy to dochodzi do ogromnych zmian społecznych i kulturowych na obszarze nie tylko Polski południowo-wschodniej, ale również na innych terenach kraju i Europy. Obecne tereny województwa podkarpackiego znalazły się na obszarze oddziaływania Hunów, którzy w latach 375 – 376 przybyli na tereny stepów nadczarnomorskich i niosąc poważne zagrożenie dla wielu innych ludów, spowodowali w konsekwencji liczne fale migracji w kierunku zachodnim. Te ostatnie przyczyniły się do upadku kultur archeologicznych zamieszkujących m.in. tereny dzisiejszego Podkarpacia. Znane są tylko nieliczne przedmioty pochodzące z ich pobytu na tym terenie. Jednym ze stanowisk, gdzie dokonano odkrycia pracowni bursztyniarzkiej, skarbu monet oraz ozdób metali szlachetnych wiązanych z tą ludnością, jest Świlcza, st. k. Rzeszowa.

Wczesne średniowiecze

Okres przedchrześcijański

Umownym końcem omawianego do tej pory okresu pradziejowego, jest upadek Cesarstwa zachodniorzymskiego w 476 roku. Ważnym momentem epokowych przesileń i procesu upadku świata starożytnego jest także śmierć przywódcy Hunów, Attyli (474 rok). W okresie wielkich przemieszczeń ludności na obszarze Polski południowo-wschodniej dochodzi również do wielkich przemian osadniczych. Na tereny dotąd niezajęte przez żadną jednostkę kulturową, końcem V bądź początkiem wieku VI ze wschodu napływać zaczyna ludność słowiańska. Na obszarze Pogórza Karpackiego obserwujemy rozwój dużych skupisk osadniczych. Słowianie wraz ze swoim przybyciem przynieśli nowy model kulturowy, który wyróżniał się przede wszystkim innym budownictwem domostw, organizacją przestrzenną osad, a także innymi wyrobami garncarskimi i metalowymi. Charakterystycznym typem budowli mieszkalnych dla ludności słowiańskiej były tzw. półziemianki kwadratowe z glinianym lub kamiennym piecem w narożniku domostw. Podstawowym typem gospodarki u Słowian była uprawa rolna, łowiectwo, a także zbieractwo, które dzięki lokowaniu osad w pobliżu połaci leśnych mogło obfitować w pożywienie, a także być źródłem drewna do budowy domów oraz łodzi. Kultura duchowa Słowian odbiegała nieco od późniejszego modelu chowania zmarłych. Początkowo zmarłych palono na stosie wraz z wyposażeniem grobowym, a później pozostałości stosu umieszczano w glinianych naczyniach i zakopywano w ziemi. Z wczesnosłowiańskich stanowisk znamy m.in. Bachórz, st. 16 k. Dynowa, Zamiechów, st. 18 (pow. jarosławski), Grodzisko Dolne, st. 22 (pow. leżajski), Ożańsk, st. 13 (pow. jarosławski), a także Trzcínica (pow. jasielski), z której pochodzi gród słowiański datowany na VIII wiek,

wybudowany na wcześniejszych założeniach obronnych pochodzących z epoki brązu. Z luźnych znalezisk wiemy, że do VIII w n.e. na tereny objęte przez osadnictwo słowiańskie na Podkarpaciu przybywał również koczowniczy lud Awarów, a w X w n.e. Madziarowie (Węgrzy). Pobyt tych ostatnich potwierdzają groby znalezione przy ul. Rycerskiej w Przemyślu, które utożsamia się ze stacjonującymi tam na przełomie IX i X w n.e. grupami węgierskich wojowników.

Okres po przyjęciu chrztu

W omówieniu epoki wczesnego średniowiecza warto wskazać jej istotną cezurę wewnętrzną. Jest nią przyjęcie chrześcijaństwa przez świeżo sformowane państwo piastowskie. Należy pamiętać, że proces odrzucenia starych tradycji i wierzeń pogańskich był zjawiskiem długotrwałym, który na różnych obszarach zachodził

w niejednakowym tempie. W kontekście chrześcijaństwa, ważną datą dla obszarów ówczesnego Podkarpacia był rok 988, kiedy to chrzest przyjął ruski książę Włodzimierz, bowiem pod koniec X w. tereny te były przedmiotem ciągłych zmaganiań polskich i ruskich książąt. Z perspektywy archeologicznej, ważnym znaleziskiem z tamtego okresu, świadczącym o wpływach chrześcijańskich jest odkryta na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu rotunda na planie kolistym, a raczej jej pozostałości. Jest ona jednym z najstarszych romańskich obiektów sakralnych odkrytych w Polsce. Jej datowanie określa się na koniec X i początek XI wieku. Powstanie budowli przypisuje się okresowi panowania Bolesława Chrobrego bądź jego syna Mieszka II. Kolejnym źródłem sugerującym rozwój chrześcijaństwa, są pozostałości cerkwi drewnianej ze stanowiska na wzgórzu Horodyszczce w Trepczy, datowanej na XII wiek. Do niewątpliwie cennego odkrycia doszło niedawno w miejscowości Myczkowce, jest to najdalej na południe wysunięta osada wczesnośredniowieczna w polskich Bieszczadach, datowana na okres pomiędzy X a XII stuleciem. Znane są również znaleziska obce, jak m.in. zabytek pochodzący z kręgu bizantyjskiego znaleziony w osadzie w Przemyślu, datowany na przełom X i XI wieku. Wraz z nadejściem chrześcijaństwa zauważalne są również zmiany w obrządku pogrzebowym, zmarli chowani byli niespaleni w pozycji na wznak z twarzą skierowaną na wschód (głowa skierowana na zachód). Pojawia się wtedy również bogate wyposażenie grobowe. Usystematyzował się również sposób lokowania grobów w układzie rzędownym. Przykładem jest stanowisko we wsi Boratyn (pow. jarosławski), gdzie odkryto ponad 50 grobów ułożonych w rzędku. Cmentarz datowany jest na okres między XI a XIII wiekiem. Kolejnym podobnym odkryciem jest wieś Łowce położona niedaleko Boratyna, gdzie odkryto dwa groby szkieletowe. Innymi znanymi stanowiskami omawianego okresu są te położone w miejscowościach takich jak: Haczów (pow. brzozowski), Walawa (pow. przemyski) Żurawica (pow. przemyski) Sanok oraz Przemyśl.

Późne średniowiecze i czasy nowożytne

Rozpoznanie ostatniego z omawianych okresów staje się coraz bardziej efektywne dzięki bogatym źródłom pisanim, w tym przekazom etnograficznym, oraz kulturze materialnej. Rozwijać zaczyna się na większą skalę budownictwo sakralne,

czego najlepszym przykładem jest przede wszystkim Przemyśl, bogaty w pomniki historii tamtych lat. Z punktu widzenia archeologii, do najciekawszych znalezisk tamtego okresu można zaliczyć stanowisko w miejscowości Wyszatyce k. Przemyśla, gdzie natrafiono na pochówki dziecięce złożone w naczyniach glinianych, które pełnić mogły funkcję trumienek. Z kolei w pobliżu cmentarza znajdowała się kapliczka św. Jana Nepomucena ulokowana na skrzyżowaniu dróg. Z XVIII w. znany jest również inny cmentarz z pochówkami dzieci w Jaśle, usytuowany także w pobliżu kapliczki. Z omawianego okresu pochodzą groby zaliczane do kategorii skazańców. Ich przykładem jest grób z Sanoka, znaleziony przy ul. Zamkowej, gdzie zmarły pochowany był w pobliżu szubienicy. Pojawiają się również pochówki w kryptach, grobowcach nazywanych sarkofagami czy w konstrukcjach o charakterze katakumb. Okres późnego średniowiecza jak i czasów nowożytnych to przestrzeń badawcza nie tylko dla archeologów, ale również bardzo ważny obszar zainteresowań dla historyków, etnografów, historyków sztuki i przedstawicieli innych dyscyplin.

3.2. Stanowiska archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

Poniższa tabela przedstawia informacje na temat ilości stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków na terenie województwa podkarpackiego (stan z dn. 1.12.2017 r.).

L.p.	Powiat (alfabetycznie)	Liczba stanowisk	Uwagi
1.	bieszczadzki	0	-
2.	brzozowski	5	-
3.	dębicki	12	-
4.	jarosławski	21	-
5.	jasielski	29	-
6.	kolbuszowski	18	-
7.	Krosno-miasto na prawach powiatu	6	-
8.	krośnieński	54	-
9.	leski	12	-
10.	leżajski	27	-
11.	lubaczowski	34	-
12.	łańcucki	60	-
13.	mielecki	18	-
14.	nizański	14	-
15.	Przemyśl miasto na prawach powiatu	9	-
16.	przemyski	39	-
17.	przeworski	20	-
18.	ropczycko-sędziszowski	5	-
19.	rzeszowski	34	-
20.	Rzeszów miasto na prawach powiatu	11	-
21.	sanocki	20	-
22.	stałowowski	17	-
23.	strzyżowski	3	-
24.	Tarnobrzeg miasto na prawach	4	-

	powiatu		
25.	tarnobrzeski	10	-
		Razem: 482	

3.3. Zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego oraz działania mającego na celu jego ochronę

3.3.1. *Problem zagrożeń dla dziedzictwa archeologicznego*

Stale postępująca destrukcja stanowisk archeologicznych powoduje poważne zagrożenie nieodwracalnej utraty archeologicznego dziedzictwa kulturowego województwa podkarpackiego. Na stan zachowania stanowisk mają wpływ bardzo różne czynniki, począwszy od miejsca położenia stanowiska. Stanowiska (np. grodziska i cmentarzyska kurhanowe) znajdujące się daleko od siedzib ludzkich oraz w strefach nieznacznej działalności rolniczej mają większą szansę na przetrwanie niż te, które są położone nieopodal obszarów, charakteryzujących się nasiloną aktywnością gospodarczą (antropopresją). Stanowiska te mogą jednak ulegać także degradacji w sposób naturalny, niezależnie od działań człowieka. Wyróżnić można trzy główne zagrożenia dla dziedzictwa archeologicznego:

1. **Zagrożenia naturalne** – wszystkie zmiany niezwiązane z działalnością człowieka, powstające w wyniku oddziaływania naturalnych procesów zachodzących w przyrodzie. Narażone na występowanie niekorzystnych zjawisk naturalnych są przykładowo stanowisko zadrzewione, gdzie występuje niszczenie struktury wałów przez korzenie drzew oraz poważne uszkodzenia podczas powstawania wiatrołomów i wywrotów, tworzących niekiedy rozległe wykroty. Często też obiekty na stanowiskach niszczone są przez zwierzęta ryjące nory.
2. **Zagrożenia gospodarcze** – należą do bardzo poważnych form zagrożeń. Należy do nich szerokie spektrum działalności ludzkiej, np. orka, która niszczy przypowierzchniowe warstwy kulturowe, a także niweluje istniejące zróżnicowanie morfologii terenu. Są to zarazem wszelkiego rodzaju procesy urbanizacyjne, nielegalne inwestycje, które nieodwracalnie doprowadzają do ogromnych strat dla dziedzictwa archeologicznego. Każda planowana inwestycja powinna zostać zgłoszona do odpowiedniego urzędu w celu sprawdzenia czy dany teren nie jest wpisany w karty AZP jako stanowisko archeologiczne, co w takiej sytuacji wiąże się z odpowiednią procedurą nadzorów lub badań ratowniczych stanowiska w celu ochrony dziedzictwa kulturowego.
3. **Zagrożenia społeczne** – posiadające znaczny wpływ na niszczenie dziedzictwa. Wynikają one zazwyczaj z celowej działalności człowieka. Są to przede wszystkim czynności, których to dopuszczają się tzw. detektoryści, nazywani inaczej „poszukiwaczami skarbów”. W trakcie rozkopywania stanowisk archeologicznych naruszają oni kontekst archeologiczny, który jest istotnym elementem badań nad kulturą danych społeczności. Często dopuszczają się oni grabieży na cmentarzyskach, z których pozyskują najcenniejsze dla nich skarby, a pozostałą zawartość w tym szczątki ludzkie

pozostawiają porzucane. Tego rodzaju działania, czyli rozkopywanie stanowisk archeologicznych, są surowo zabronione i podlegają karze. Jedynie osoby posiadające tytuł zawodowy archeologa i wymagany staż badawczy, po uprzednim zgłoszeniu sprawy i uzyskaniu zgody służb konserwatorskich, mogą w sposób legalny prowadzić badania wykopaliskowe na stanowiskach archeologicznych. W przypadku znalezienia luźnego materiału archeologicznego również należy niezwłocznie zgłosić to do właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków.

3.3.2. *Formy ochrony dziedzictwa archeologicznego*

Ochrona dziedzictwa archeologicznego polega na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu m.in. zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie. Jest to również zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszkodzenie zabytku, a także przeciwdziałanie kradzieży materiałów nieruchomych. Formą ochrony jest także uwzględnianie jej zadań przy planowanych inwestycjach. Dotyczy to przeprowadzania badań ratowniczych w miejscach, gdzie znajdują się stanowiska archeologiczne. Opieka nad zabytkami sprawowana jest poprzez badania naukowe oraz ich dokumentację, do których należą badania powierzchniowe jak i wykopaliskowe. Nie mniej istotne jest prowadzenie prac konserwatorskich utrzymujących zabytek w dobrym stanie. Do form opieki nad zabytkami zaliczyć można również popularyzację i upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego regionu.

Bardzo ważną formę ochrony zabytków stanowi wpis do rejestru zabytków. Wpisu do rejestru dokonuje wojewódzki konserwator zabytków. Zabytki archeologiczne wpisywane są do księgi „C” rejestru na zasadach określonych w *Rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem*.

3.3.3. *Działania popularyzatorskie i edukacyjne*

W ostatnich latach na terenie województwa podkarpackiego obserwujemy wzrost liczby prowadzonych prac archeologicznych związanych w głównej mierze z planowanymi dużymi inwestycjami, jak budowy autostrady A-4, drogi ekspresowej S-19, obwodnicy Sanoka, czy też przebudowy deptaka w Rzeszowie. Są to tylko nieliczne przykłady działań podejmowanych ostatnimi czasy. Na przykładzie badań prowadzonych w Rzeszowie można zauważyć znaczne zainteresowanie społeczeństwa dziedziną jaką jest archeologia. W ramach popularyzacji archeologii, a w głównym zamierzeniu dziedzictwa archeologicznego, organizowane są różnego rodzaju wydarzenia.

Do najbardziej popularnych należy coroczny festiwal w Skansenie Karpacka Troja w Trzcinicy (pow. jasielski). Wydarzenie ma charakter cykliczny, zapoczątkowany w roku 2011 pod nazwą „Dwa oblicza”, nawiązujący do dwóch epok, w których istniały umocnione osady na tym samym wzniesieniu w Trzcinicy. Oprócz

festiwalu skansen oferuje również warsztaty edukacyjne, lekcje muzealne i inne przedsięwzięcia promujące wiedzę archeologiczną.

Innym przykładem działań popularyzatorskich może być Osada Słowiańska w Stobiernej k. Dębicy. Organizowane są tam spotkania pod nazwą „Żywe lekcje historii”, warsztaty edukacyjne oraz konkursy plastyczne.

Kolejną formą popularyzacji dziedzictwa archeologicznego jest stała wystawa w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej „Panorama pradziejów i wczesnego średniowiecza regionu przemyskiego”. Oprócz ekspozycji zbiorów archeologicznych organizowane są tam również warsztaty ceramiczne.

Na nowej, stałej ekspozycji w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie „Odkopana przeszłość – pradzieje Polski południowo-wschodniej” prowadzone są, zwłaszcza dla młodzieży szkolnej, lekcje muzealne. Ich tematyka dotyczy całego okresu pradziejów, jak i wybranych, bardziej szczegółowych zagadnień. Oprócz tego Dział Archeologiczny Muzeum Okręgowego w Rzeszowie prowadzi również działalność naukową, głównie w zakresie opracowywania zbiorów. Efekty tych prac publikowane są w roczniku „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego” wydawanym od 1961 roku.

W Rzeszowie również Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego prowadzi działalność popularyzatorsko-edukacyjną w postaci otwartych wykładów. Prezentowane referaty dotyczące nie tylko regionu podkarpackiego, ale również terenu całej Polski i zagranicznych badań. Każdego roku Koło Naukowe Studentów Archeologii organizuje „Dzień odkrywców”, podczas którego dzieci w formie zabawy, mogą zapoznać się m.in. z pracą jaką wykonuje archeolog, a także prezentowane są zabytki.

Popularyzacja dziedzictwa archeologicznego odgrywa bardzo istotne znaczenie w jego ochronie. Większość społeczeństwa nie jest świadoma czym jest dziedzictwo archeologiczne i jak ogromną wartość kulturową ono posiada. Z roku na rok poprawia się ta świadomość jednakże wymaga to jeszcze dużego nakładu pracy ze strony osób związanych ze środowiskiem archeologicznym czy konserwatorskim.

4. Krajobraz kulturowy i wartości niematerialne – zróżnicowanie regionalne, kultura ludowa

Województwo podkarpackie obejmuje historyczne krainy – południowo-wschodnią część Małopolski i zachodnią Rusi Czerwonej. Od wieków oddziaływały na tych terenach wpływy i wzajemne przenikanie obydwu kultur. Było to pogranicze, w którym przenikały się też tradycje wyznaniowe wschodnio- i zachodniochrześcijańskie. Od X do XIV wieku wschodnia granica polityczna Polski nie była ustabilizowana, co z jednej strony ułatwiało infiltrację dwu różnych elementów osadniczych, polskiego i ruskiego, z drugiej stanowiło przeszkodę w zagospodarowaniu tych ziem. Dopiero z chwilą przyłączenia w roku 1344 Rusi Czerwonej, granica przesunęła się daleko na wschód, a na terenach pogranicza została podjęta planowa akcja kolonizacyjna²³.

²³ Rozdział dotyczący krajobrazu kulturowego został opracowany przez Andrzeja Karczmarszewskiego.

Zdecydowana większość obszaru obecnego Podkarpacia była w przeszłości pokryta puszcza i nie stanowiła środowiska dogodnego dla osadnictwa, co nie znaczy, że nie powstały stare ośrodki miejskie, zwłaszcza na Pogórzu i w dolinie Sanu jak Sanok, Przemyśl, Jarosław, Krosno. W czasach wczesnohistorycznych region należał do najslabiej zaludnionych w Polsce, chociaż ciągłość osadnicza jest tu udokumentowana już od schyłkowego paleolitu.

Z racji tego, że obejmuje kilka jednostek geograficznych, obszar województwa podkarpackiego jest zróżnicowany pod względem ukształtowania terenu i warunków naturalnych. Północna część położona jest na terenie makroregionu Kotliny Sandomierskiej oraz na niewielkim fragmencie Wyżyny Lubelskiej (fragment Roztocza Wschodniego i Środkowego), część środkową zajmuje Pogórze, południową część Bieszczadów i Beskidu Niskiego.

Stosunki osadnicze mają duże znaczenie dla ukształtowania się kultury regionu, i to nie tylko w znaczeniu czynnika demograficznego, ale również dla kształtowania struktury osadniczej regionu. Ta zaś według Marii Dąbrowskiej „zawiera cały zespół zunifikowanych norm prawnych, zwyczajowych norm dotyczących podziału ziemi, wielkości i kształtu wsi, sposobu jej zabudowy, system gospodarki.

Wiąże się z wielkością grup osadniczych, warunkuje podział grup. Określa też ramy terytorialne, w obrębie których kształtują się podstawowe elementy regionów kulturowych jak: formy kultury społecznej, organizacji życia gospodarczego, społecznego, prawnego, religijnego”.

Struktura osadnicza województwa podkarpackiego kształtowała się w warunkach pogranicza politycznego i etnicznego. Powstało kilka większych grup etnograficznych, a obok nich mniejsze, bądź o jednolitym składzie etnicznym, bądź mieszane. W procesie tym miał udział różny element osadniczy: małopolski, mazowiecki, niemiecki, ruski i wołoski. Warunki naturalne determinowały typ gospodarki. Występowało tu zarówno rolnictwo, jak i pasterstwo oraz zajęcia typowe dla terenów puszczańskich.

Istotnym elementem krajobrazu kulturowego Podkarpacia są wsie. Posiadają własne specyficzne elementy składowe krajobrazu kulturowego do których należą:

- a) budownictwo, które było zróżnicowane w zależności od panujących warunków. Reliktowe formy tej zabudowy można dostrzec jeszcze obecnie, aczkolwiek budownictwo oraz układ wsi znacznie się zmieniły,
- b) architektura rezydencjonalna (zespoły dworskie i pałacowe). Zachowane pałace i dwory często związane są z ważnymi postaciami historycznymi, literackimi, jak np. pałac Mycielskich – Wiśniowski Barbizon, Dubiecko z Ignacym Krasickim, Sieniawa z Czartoryskimi,
- c) architektura sakralna – będąca świadectwem zróżnicowania etnicznego i religijnego (kościół, cerkwie, synagogi, zbory protestanckie), z których wiele już nie istnieje,

- d) mała architektura sakralna – kapliczki i figury przydrożne mają wartość nie tylko artystyczną, ale także kulturową i historyczną, często bowiem wiązały się z konkretnymi wydarzeniami historycznymi,
- e) budownictwo przemysłowe – to przede wszystkim stare urządzenia służące do wydobywania ropy naftowej, jak np. w Węglówce, niekiedy pochodzące z końca XIX wieku. Liczne urządzenia poczynając od najstarszych szybów tzw. kopanek po współczesne szyby i sprzęt kopalniany zgromadzone są w Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza w Bóbrce.

Zróżnicowane warunki geograficzne, gospodarcze, historyczne i etniczne spowodowały wytworzenie się regionów kulturowych odpowiadających w ogólnym zarysie regionom geograficznym. Specyficzne warunki pogranicza spowodowały, że powstały grupy kresowe, wtórne, wytworzone przez różnorodny element osadniczy. Grupy te, w odróżnieniu od tak zwanych grup pierwotnych, powstałych w oparciu o dawną strukturę plemienną jak: Krakowiacy czy Wielkopolanie, były stosunkowo niewielkie za to zróżnicowane kulturowo. W przeszłości teren obecnego województwa stanowił mozaikę kultur, typową dla pogranicza etnicznego. Na przestrzeni wieków ziemie te zamieszkiwali Polacy i Rusini, w miastach i miasteczkach Żydzi, Ormianie. Pod koniec XVIII w. zaczęły powstawać kolonie niemieckie.

Różnorodność kulturowa i religijna sprawiły, że do dzisiaj na Podkarpaciu pozostało wiele świadectw dawnej tradycji. Klasztory i kościoły, cerkwie i synagogi, zamki pałace i dwory, zachowana architektura małomiasteczkowa a w skansenach wiejska, to świadectwa współistnienia kultur i ich różnorodności.

Przykładem jest Leżajsk. Od XVII wieku ośrodek kultu Matki Bożej Pocieszenia, do którego ciągną rzesze pielgrzymów, zwłaszcza w uroczystość Zaśnięcia NMP 15 sierpnia. Jednocześnie, co roku ściągają tu z całego świata chasydzy pielgrzymujący do grobu cadyka Elimelecha w rocznicę jego śmierci. Do położonej tuż przy granicy z Ukrainą Kalwarii Paclawskiej przybywają pielgrzymi nie tylko polscy, ale także z Ukrainy.

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego województwa podkarpackiego jest kultura ludowa, która w wielu aspektach zachowała się stosunkowo dobrze aż do połowy XX w. Pod względem etnograficznym teren województwa był mocno zróżnicowany.

Skarbem regionu jest budownictwo drewniane. Dwa kościoły wpisane na Listę dziedzictwa światowego UNESCO: w Bliznem, z bogatą polichromią i w Haczowie, z najstarszą polichromią w drewnianych kościołach w Europie, a także inne kościoły: w Gawłuszowicach, z polichromią Vlastimila Hofmana, Domaradzu, Woli Jasienickiej, Cmolasie, Porębach Dymarskich to cenne przykłady budownictwa sakralnego. Podobnie cerkwie w Czerteżu, Uluczu, Dobrej, Równi, czy cerkwie łemkowskie w Beskidzie Niskim. Cztery z nich: w Radrużu, Smolniku, Chotyńcu i Turzańsku są również wpisane na listę UNESCO. Muzeum Historyczne w Sanoku i Muzeum-Zamek w Łańcucie mają bogate zbiory sztuki cerkiewnej, zwłaszcza ikon zebranych

w latach powojennych z zagrożonych zniszczeniem cerkwi. Część tego wyposażenia wraca z Łańcuta do obiektów przywracanych do kultu.

Typowa architektura drewniana zachowała się w małych miasteczkach: Mrzygłodzie, Pruchniku i w Kalwarii Pałacowskiej. Można tu zobaczyć kryte gontem XIX -wieczne zespoły domów z podcieniami, jakie dawniej wznosiły się w każdym miasteczku.

Dwa skanseny, w Sanoku i Kolbuszowej dają możliwość zapoznania się z tradycyjnym budownictwem wiejskim. W skansenie kolbuszowskim zgromadzono budynki pochodzące z dwóch regionów etnograficznych: Rzeszowiaków i Lasowiaków, różniących się kulturą, co znalazło wyraz w innym budownictwie, stroju, typie gospodarki.

Jeden z najstarszych i największych skansenów w Polsce – Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku pokazuje kulturę czterech regionów etnograficznych Dolinian, Pogórze, Łemków i Bojków. Można więc zobaczyć w skansenie charakterystyczne wydłużone budynki górali ruskich, ale także zagrody pogórze. Obok cerkwi bojkowskich i łemkowskich także jeden z najładniejszych kościołów z Podkarpacia, kościół z Bączala. W parku etnograficznym znajduje się również replika galicyjskiego rynku. Skansen sanocki daje też możliwość poznania starych urządzeń wiertniczych w zrekonstruowanej kopalni ropy naftowej.

Budownictwo wiejskie chronione jest także w zabytkowej zagrodzie w Gwoźnicy Górnej, domu chłopskiego poety Jana Raka w Husowie, w społecznym skansenie w Markowej, a także w kompleksie Pastewnik w Przeworsku, który łączy funkcje skansenu z hotelową.

Ważną rolę pełniły ośrodki kultu na Podkarpaciu związane przede wszystkim z wizerunkami Matki Bożej koronowanymi koronami papieskimi. Jej sanktuaria z wizerunkami koronowanymi znajdują się w Borku Starym (obraz M. B. Boreckiej, której kult sięga XIII w., w 1387 r. modliła się tu królowa Jadwiga spiesząca z wyprawą na Ruś Czerwoną); Dębowcu (figura M.B. Płaczącej – od 1910 r.); Hyżnem (obraz Łaskawej M. B. Hyżnieńskiej – od 1592 r.); Jarosławiu (cudowna figura M. B. Bolesnej – od 1381 r.); Jasieniu (obraz M. B. Bieszczadzkiej z Rudek, skradziony w 1992 r., kopia z 1994 r.); Jodłowie (obraz M. B. Pocieszenia – od końca XVIII w.); Kalwarii Pałacowskiej (obraz M. B. Kalwaryjskiej – od 1655 r.); Leżajsku (obraz M. B. Pocieszenia – od 1598 r.); Łańcutcie (obraz M. B. Szkaplerznej – od 1640 r.); Przemyślu – w kościele oo. Franciszkanów (obraz Niepokalanej Przemyskiej Pani – od XVII w.), w przemyskiej katedrze (figura M. B. Jackowej – od początku XVI w.); Rzeszowie (figura Wniebowziętej M. Panny – od 1513 r.); Starej Wsi (obraz M. B. Miłosierdzia); Tarnobrzegu (obraz Różańcowej Matki Bożej Dzikowskiej – od XVII w., figura M. B. Tarnowieckiej – od 1790 r.); Tuligłowach (Matki Bożej Niepokalanej – od XIV w.); Wielkich Oczach (obraz M. B. Pocieszycielki Strapionych – od 1677 lub 1717 r.).

W kilku przypadkach wizerunki trafiły do Polski z Węgier – podczas wojen religijnych w XVII w., kilka zostało przywiezione po II wojnie światowej z terenów Ukrainy.

Ponadto na terenie Podkarpacia znajduje się około 30 wizerunków nie koronowanych ale otoczonych kultem. Oprócz wizerunków Maryjnych kultem cieszą się sanktuaria Pana Jezusa Ukrzyżowanego w Kobylance, św. Andrzeja Boboli w Strachocinie, gotycki kościół Bożogrobców z repliką Grobu Chrystusa i Całunu Turyńskiego w Przeworsku.

Sanktuariami, do których pielgrzymowali wierni nie tylko z Polski, ale także z Węgier, Słowacji, Ukrainy były: Stara Wieś, Tarnowiec, Kalwaria Pałacowska. Ponadlokalnymi ośrodkami kultu wschodniochrześcijańskiego były Werchrata, Ulucz, Łopienka, z której ikona znajduje się obecnie w kościele w Polańczyku. Ważnym miejscem kultu dla prawosławnych i grekokatolików jest góra Jawor koło Wysowej.

Ważnym elementem krajobrazu kulturowego jest mała architektura – kapliczki, krzyże i figury przydrożne. Są świadectwem wydarzeń historycznych, wdzięczności za zniesienie pańszczyzny, pamiątek po epidemiach. Miały chronić podróżnych przed niebezpieczeństwami a także wioski przed powodzią. Stawiano je na mogiłach, tak zwanych cmentarzach cholerycznych i na rozstajach dróg. Wyznaczały granice administracyjne dawnych wsi i miast. Jeszcze współcześnie w wielu miejscowościach wierni gromadzą się przy nich w maju na modlitwę.

Do niedawna Podkarpackie znane było jako region, w którym tradycja i kultura ludowa zachowane były stosunkowo dobrze. Aczkolwiek, podobnie jak i w innych regionach kraju, wiele zwyczajów zarzucono, niemniej nadal można spotkać tu wiele interesujących, starych tradycji. Najbardziej znaną są wielkotygodniowe stráže stojące przy grobie Chrystusa. Obok strażaków czy oddziałów w strojach ludowych występują też oddziały uformowane na wzór wojskowych, zwane powszechnie turkami. Istotnie, niektóre z nich jak w Radomyślu nad Sanem, Woli Rzeczyckiej, a dawniej także w Przeworsku, mają stroje wywodzące się podobno od tureckich mundurów. Przeważają jednak stráže w kostiumach na wzór XIX-wiecznych mundurów wojskowych. Ich cechą charakterystyczną są elementy dekoracyjne: szarfy, pasy, korale, pióra, kolorowe chusty, bukiety sztucznych kwiatów czapki typu czako.

Ciekawy zwyczaj wielkanocny zwany Emaus zachował się w Wielopolu Skrzyńskim. W Wielką Niedzielę zwołuje się dźwiękiem bębna wiernych na modlitwę przed figurą św. Jana Nepomucena stojącą przy tzw. królewskiej drodze. Tam śpiewa się pieśni wielkanocne, a także pieśń o św. Rozalii, orędownicze chroniącej od „morowego powietrza”. Następnie wszyscy udają się na cmentarz choleryczny, na którym leżą ofiary epidemii. Tam odmawia się litanie do wszystkich świętych i modlitwę za zmarłych.

Inny wielkanocny zwyczaj zachował się w Ulanowie, miasteczku o flisackich tradycjach. Podczas rezurekcji członkowie cechu św. Barbary, skupiającego dawniej flisaków, strzelają z niezwykłego urządzenia zwanego „beczką”.

Nową tradycją wielkanocną są misteria Męki Pańskiej. W Kalwarii Pałacowskiej ma ono charakter liturgii podobnej do misterium w Kalwarii Zebrzydowskiej.

Zachowane relikty kultury ludowej są ważnym elementem tożsamości kulturowej województwa podkarpackiego. Struktura osadnicza spowodowała, że

powstało tu kilka większych grup etnograficznych jak: Lasowiacy, Rzeszowiacy i Pogórzanie. Ponadto powstały mniejsze grupy jak Nadwiślanie i Dolinianie. Wpływ na kształtowanie się kultury tego regionu miały też grupy ruskie; Łemków, Bojków, Zamieszańców i pogranicza zajmujące ziemie na prawym brzegu Sanu.

Dużą grupę etnograficzną zamieszkującą tereny dawnej Puszczy Sandomierskiej w widłach Wisły i Sanu stanowili **Lasowiacy**.

Tradycje osadnicze Puszczy Sandomierskiej sięgają schyłku paleolitu. We wczesnym średniowieczu wyróżnia się dwie fazy osadnictwa. Pierwszą od VII do IX/X w. i drugą od X do XII/XIII w. Osadnictwo, z różnym natężeniem, koncentrowało się wówczas w dolinach Sanu i dwu mniejszych rzek: Wisłoki i Łęgu. W okresie wczesnopiastowskim akcja kolonizacyjna wiązała się z Sandomierzem i dzielnicą sandomierską. Podstawową formą gospodarki w puszczy było wówczas łowiectwo. Powstały dwa pasma osad, jedno w dolinie Wisły, drugie w dolinie Prawisłoki.

Podstawowy udział w zasiedleniu Puszczy Sandomierskiej miał element etnicznie polski, a szczególnie z Mazowsza. Mieszkańcy wyżyny raniżowsko-kolbuszowskiej nazywali siebie Mazurami, a gwara ich nosiła cechy gwary mazowieckiej. Na północy i północnym zachodzie wzdłuż Wisłoki a więc na terenach osadnictwa wczesnośredniowiecznego widoczne są silne cechy małopolskie. Puszcza była dogodnym schronieniem dla ludzi kryjących się przed najazdami Tatarów czy Litwinów, także dla przestępców. W wyniku akcji kolonizacyjnej prowadzonej zarówno przez króla jak i przez Kościół i feudałów, zwłaszcza Gryfitów – Mieleckich i Tarnowskich, powstały kompleksy dóbr królewskich, kościelnych i prywatnych.

Królewszczyny, skupione głównie w starostwie leżajskim zajmowały prawie dwie trzecie całego obszaru. Osiedlano w nich jeńców, którzy stanowili element etnicznie obcy. Byli to Tatarzy, Szwedzi, Rusini, Moskale, Wołosi, Litwini. Na obce pochodzenie wskazują nazwiska: Rusin, Turczyn, Wołoch, Mołdoch, Szwed, Murza itd. Obcy rodowód przetrwa też w nazwach wsi i przysiółków: Rusiny, Moskale, Wołoszyny, Szwedy, Turki, Tatary, Kuduki. Udział obcego elementu był jednym z najbardziej charakterystycznych cech stosunków osadniczych Puszczy Sandomierskiej.

Warunki naturalne sprawiły, że przeważały wsie rozproszone, często o nieregularnym układzie pól oraz zagrody jednodworcze. Oprócz tego występują wsie leśno-łanowe – łańcuchówki i ulicówki.

Środowisko puszczańskie decydowało w dużym stopniu o charakterze gospodarczym regionu. Najstarszym typem była gospodarka łowiecka. O obfitości zwierzyny świadczą nazwy miejscowości: Turza, Borsuk, Wilcza Wola, Sarnów, Łowisko. Do najstarszych miejscowości w puszczy należą dawne osady łowieckie podległe grodowi sandomierskiemu: Dymitrów, Nagnajów, Machów, Kaimów, Miechocin i Dzików leżące nad Wisłą oraz Chmielów, Mokrzyszów i Sobów w dolinie Prawisłoki.

Na koniec XIX i początek XX w. przypada intensywna akcja kolonizacyjna tzw. józefińska, w wyniku której powstało kilkadziesiąt kolonii zamieszkałych przez osadników z Austrii.

Z początkami zagospodarowywania puszczy w XIV i XV wieku wiąże się rozwój bartnictwa. Produkcja miodu i wosku musiała być znaczna, skoro w XVI wieku bartnicy stanowili 27,4% ogółu gospodarstw chłopskich. Bartnicy zrzeszali się w organizacje, które rządziły się własnym prawem. Wraz ze zniszczeniem lasów i zakazem dziania barci rozwijało się pasiecznictwo. Reliktem po gospodarce bartniczej była zagroda w Zembrzy, dobrze jeszcze zachowana w latach 90. ubiegłego wieku.

W okresie intensyfikacji osadnictwa rozpoczyna się proces trzebieży puszczy. W końcowej fazie przypadającej na XVIII w. przybiera ona rozmiary gospodarki rabunkowej. Z puszczy wywożono ogromne ilości drewna, ługu, potażu. O trzebieży lasów świadczą nazwy: Pożogi, Palenie, Podżarze. Pozyskiwane tą drogą tereny wykorzystywano pod uprawę.

Katastrofalnym dla lasów okazał się również przemysł hutniczy wykorzystujący zasoby miejscowych rud darniowych. Pierwsze wyspecjalizowane zakłady wytopu rudy, tzw. kuźnie zaczęły powstawać w XV wieku. Największy rozwój nastąpił w XVI – XVII wieku. Działało wówczas dwadzieścia kuźnic pracujących na potrzeby dworu królewskiego. Zatrudniały przeciętnie 12 – 15 osób. Przy kuźnicach powstawały osady dając początek wsiom: Ruda, Dymarka, Miechy, Hucisko, Kuźnica. Hutnictwo pochłaniało ogromne ilości węgla drzewnego. Pozyskane kosztem lasów grunty przeznaczano pod uprawę.

Oprócz hutnictwa żelaza rozwijało się hutnictwo szkła. Na przestrzeni XVI – XX w. pracowało dziesięć hut.

Niski poziom rolnictwa, wiążący się ze złej jakości piaszczystymi glebami, powodował wzrost zatrudnienia poza rolnictwem, szczególnie w rzemiośle i wytwórczości domowej. Wśród zajęć pozarolniczych największy udział miał splaw Sanem i Wisłą do Gdańska. Ośrodkami flisackimi były Krzeszów i Ulanów. Jeszcze w XIX w. splawnymi rzekami były także Wisłoka, Łęg i Wisłok. Tradycje flisackie kontynuuje Bractwo św. Barbary w Ulanowie.

Duży udział w gospodarce puszczy miało rzemiosło. Działały tu 22 ośrodki garncarskie, z których najstarszy, w Miechocinie, gdzie wyrabiano majolikę, działał już w XVI wieku. Jeszcze w latach 70. XX w. działały ośrodki w Medyni Głogowskiej, Zalesiu i Pogwizdowie, w których było kilkadziesiąt warsztatów. Tradycje tego rzemiosła prezentuje Ośrodek Garncarski w Medyni Głogowskiej. Rozwinięte było również rzemiosło drzewne. Wskazują na to nazwy: Bednarze, Bednarzówka, Bednarka, Kołodziejów Lasek, jak również nazwiska Bednarz, Kołodziej, Gancarz.

W Kolbuszowej i w Sokołowie rozwinięty był przemysł stolarski. Kolbuszowa znana była jako ośrodek wyrobu mebli tzw. kolbuszowskich, ale wyrabiano tu także na potrzeby gospodarstwa domowego. W Sokołowie wyrabiano tzw. skrzynie wianne, sprzęt niezbędny dawniej w każdym domu. Dużym ośrodkiem gdzie wyrabiano zabawki była Brzóza Stadnicka i Rakszawa. W tej pierwszej nadal zabawki są

wyrabiane, chociaż nie w takich ilościach jak w końcu XX w. Drugim ośrodkiem wyrobu zabawek jest Leżajsk. Tamtejsi rzemieślnicy wyrabiający zabawki i fujarki zwane piszczałkami już w XVI mieli swój cech piszczelników. Rzemiosło drzewne było uprawiane we wsiach szeroko. Do zajęć powszechnie wykonywanych należało ciesielstwo, wyplatanie z korzeni i wikliny, oraz tkactwo, zwłaszcza w okolicach miast Łańcuta, Leżajska i Żołyni.

Zróznicowane warunki kulturowe doprowadziły do powstania na terenie Puszczy Sandomierskiej dwóch regionów: Nadwiślańskiego i Lasowiackiego. Obydwa regiony silnie ciążyły ku sobie i różnice między nimi nie zaznaczały się w sposób wyraźny. Cechą regionu Nadwiślańskiego była większa otwartość na wpływy kulturowe z zewnątrz. Tam gdzie powszechnie uprawiano flisactwo, wieś nie była pozbawiona kontaktów ze światem, a przez to była bardziej podatna na zmiany. Natomiast wsie lasowiackie, położone w centrum puszczy zachowały wiele archaizmów zarówno w sferze kultury materialnej jak i duchowej. Tu jeszcze do lat 70. XX wieku kolędowano z końmi wprowadzając je do domów, sporadycznie jeszcze stawia się drzewka majowe zwane „majami” lub „wiechami”, czy w noc „gwiazdową” poprzedzającą święto Trzech Króli kolęduje się z gwiazdami. Długo także przetrwały praktyki magiczne i lecznicze, „zamawiania” chorób, odczyniania uroków, magia kłusownicza. Istotnym elementem kultury Lasowiaków była gwara, której relikty przetrwały do dzisiaj.

W pasie Rzeszów – Przemyśl na słabo zalesionych terenach lessowych Rynny Podkarpackiej już w neolicie występowały liczne osady, należące do kultur naddunajskich znających rolnictwo i hodowlę.

W połowie XIV wieku, po przyłączeniu ziem zajętych wcześniej przez książąt ruskich, prawie bezludne tereny podzielono na włości, które nadawano zaufanym rycerzom: Rzeszowską otrzymał Jan Pakosławic ze Stróżysk, Łańcucką Otto z Pilczy, Przeworsk Tarnowscy. Na tereny te sprowadzano osadników ze Śląska, Łużyc i Saksonii. We wsiach zachowało się wiele elementów, które wpływały na ich odmienność kulturową: występowanie domów o konstrukcji przysłupowej czy radła koleśnego, „haka”. Brakowało powszechnie występujących na sąsiednich terenach kolęd śpiewanych dla dziewcząt i gospodarzy. Po tym osadnictwie zwanym niemieckim (ludność zwano Głuchoniemcami) pozostały nazwiska. Aż do XVII w. księgi wiejskie prowadzone były w języku niemieckim. Ale jeszcze w 1827 roku Jakub Szpunar z Łańcuta spisał dwie pieśni, wielkopostną i wielkanocną w języku niemieckim. Natomiast zmieniły się nazwy wsi na polskie, np. Markowa wcześniej nazywała się Markenhof.

Różnice kulturowe ludności zamieszkującej Rynnę Podkarpacką pozwoliły na wyodrębnienie grupy nazywanej umownie **Rzeszowiakami**. Wsie miały tu zdecydowanie rolniczy charakter, natomiast rzemiosło skupiało się w miastach i miasteczkach.

W XVI i XVII w. tutejsze ziemie były zagrożone najazdami tatarskimi. Stąd obronny charakter wsi i kościołów. Mieszkańcy, podobnie jak w miastach

rzemieślnicy, mieli obowiązek utrzymywania straży, posiadania broni, budowania i strzeżenia wież, z którymi łączy się nazwa „patryja”, wałów, okopów, urządzeń sygnalizacyjnych. Regulowały to rozporządzenia dworskie jak np. Ustawa dla wsi Świlczy i Woliczki wydana przez Mikołaja Spytka Ligęzę. Wśród licznych podań czy legend, mówiących o tragicznych wydarzeniach, są też te o stawianiu przez mieszkańców skutecznego oporu np. w Nowosielcach, Malawie, Krasnem. Tradycja o tym kształtowała wizerunek chłopca, co miało niemały wpływ na aktywność polityczną, która w konsekwencji doprowadziła do powstania w Rzeszowie Stronnictwa Ludowego.

Czynnikiem kulturotwórczym, który odegrał dużą rolę byli zamożni kmiecie. Bogate wsie jak Budziwój, Staromieście czy Markowa wpływały na kształt kultury także okolicznych wsi: budownictwa, stroju, obrzędów, a zwłaszcza własnej tradycji historycznej.

Region charakteryzował się większą zamożnością, przy jednoczesnym zróżnicowaniu wsi na bogate w pasie urodzajnych gleb i biedniejsze na północy i południu. W końcu XIX wieku zakończył się proces rozpadu tego regionu na trzy podregiony: rzeszowski, łańcucki i przeworski.

W porównaniu z dwoma poprzednimi regionami **Pogórze** było znacznie wcześniej zaludnione. Między VII a IX w. powstały grody w Trepczy, Wietrznie, Brzezowej. Najstarszym jest gród w Trzcinicy, z początków epoki brązu. W X – XI w. stwierdzono znaczne zasiedlenie zwłaszcza w Dołach Jasielsko-Sanockich. Powstają wówczas osady w Bieczu, Krośnie, Sanoku. Zachodnią część Pogórza od Wisłoki i Kotlinę Jasielską zasiedlali osadnicy napływający z Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej. Akcję osadniczą prowadzili też cystersi z Koprzywnicy (Bieździedza, Siepietnica, Szebnie). Po przyłączeniu Rusi Czerwonej oprócz osadnictwa polskiego powstają w Dołach Jasielsko-Sanockich osady zakładane przez osadników niemieckich napływających ze Spiszu. Duże skupiska kolonistów niemieckich występowały koło Krosna, Rymanowa, Sanoka i Strzyżowa. Zajmowali się oni na szeroką skalę tkactwem i podobnie jak na terenie Rzeszowiaków do XVII w. zachowywali odmienny język, ubiór, nazewnictwo. Nazwy Głuchoniemcy dla ich określenia użył po raz pierwszy Wincenty Pol.

Pogórzanie graniczyli na zachodnim brzegu rzeki Białej z Lachami Sądeckimi, od północy z Krakowiakami Wschodnimi i Rzeszowiakami, od południa z Łemkami i Dolinianami. Obszar ten nie był jednorodny kulturowo i dzielił się na część wschodnią (okolice Krosna, Brzozowa i Sanoka) i zachodnią (okolice Jasła i Gorlic). Granica między Pogórzem wschodnim a zachodnim biegła najpewniej zgodnie z dawną granicą między Polską a Rusią sprzed 1341 r. tj. Wisłokiem i Jasiołką. Pogórze, graniczące od południa z grupą górali ruskich a od północy z grupami nizinnymi, łączyło w cechy kulturowe zarówno jednych jak i drugich.

Pogórze utrzymywało żywe kontakty z Węgry, w czym dużą rolę odegrały miejsca kultu, licznie odwiedzane przez pielgrzymki ze Słowacji. Szczególnym kultem cieszyły się: Stara Wieś, Tarnowiec, Harkłowa. Kontakty z południem umożliwiały liczne odgałęzienia traktu węgierskiego dochodzące do głównego szlaku z Sanoka przez Nowy Sącz do Krakowa.

Do jednego z najbardziej burzliwych okresów w historii Pogórza należała Reformacja. Oprócz konfliktów między innowiercami i katolikami okres ten cechowało ożywienie umysłowe. Z Pogórzem łączy się twórczość Wacława Potockiego i teoretyka arianizmu Fausta Socyna, a także twórczość sowizdrzalska osadzona w nurcie plebejskim.

Obok dużych miast jak Krosno, Jasło, Biecz rzemiosło i wytwórczość domowa rozwinięte były również we wsiach. Szczególnie tkactwo oraz garncarstwo.

W XIV – XVI w. nastąpiło ostateczne zasiedlenie Bieszczadów i Beskidu Niskiego przez ludność wołosko-ruską. Na obszarach górskich, nie sprzyjających rolnictwu rozwinęła się gospodarka pasterska. Z pasterstwem wiązała się inna organizacja życia społecznego, inne prawo osadnicze, tzw. wołoskie, odmienne wierzenia, obrzędy, ubiór i wiele innych cech kulturowych.

Bojkowie to największa grupa górali ruskich (ukraińskich) zamieszkująca Karpaty w pasie o długości prawie 200 km, na terenie trzech państw: Ukrainy, Polski i Słowacji, między doliną Łomnicy i Bystrzycy Sołotwińskiej na wschodzie (gdzie graniczyli z Hucułami) a Wysokim Działem na zachodzie, dokąd sięgały wpływy łemkowskie.

W obecnych granicach Polski leżała Bojkowszczyzna Zachodnia. Granicą wschodnią był San i potok Wołosaty, południową stanowiła granica państwowa. Na północy sięgała po Lesko, Ustrzyki Dolne i Krościenko. Tereny Bieszczad zasiedlali na przestrzeni XIV – XVI w. Pierwszą falę osadniczą stanowili pasterze wołoscy, do których w następnych wiekach dołączyła ludność ruska, a także z Bałkanów.

W gospodarce dominowała hodowla, głównie wołów, tzw. bojków, skąd miała się wziąć ich nazwa. Do tego typu gospodarki dostosowane było prawo osadnicze tzw. wołoskie, odmienne od prawa magdeburskiego. Bojkowie byli bardzo zachowawczy i przetrwało u nich więcej elementów archaicznych niż na Łemkowszczyźnie czy Pogórzu. Dotyczy to zwłaszcza wsi Wołosate, Sianki, Ustrzyki Górne, Berechy Górne i Wetlina, które uchodziły za te, w których tradycyjna kultura przetrwała w najmniej zmienionej formie i porównywane były z równie zachowawczym Polesiem. W Dydniowej, Łokciu i Mszańcu utrzymały się reliktywne formy wielkich rodzin, gdzie w jednej chyży mieszkało kilka małżeństw, nawet do 16 osób.

Wyraźnie różnili się od sąsiadów językiem, budownictwem i ubiorem – prymitywnym i znacznie uboższym, przez co traktowani byli pogardliwie. Sami za obraźliwą uważali nadaną im nazwę Bojko, nazywając siebie Werchowińcami. Wsie zakładane były wzdłuż potoków i ciągnęły się czasem kilometrami. Leżące nad jednym potokiem tworzyły tzw. krainę na czele której stał „krajnik”. Odpowiednikami sołtysów we wsiach nizinnych byli „kniaziowie”/„kneziowie”, którzy często mieli patenty szlacheckie. Zagrody bojkowskie były jednobudynkowe. Chaty – chyże składały się z pomieszczeń mieszkalnych i gospodarczych, były nakryte wysokimi czterospadowymi dachami krytymi słomą. Charakterystycznym elementem krajobrazu były cerkwie kryte dachami namiotowymi. Niestety zachowało się ich

niewiele. Poza skansenem w Sanoku jedna z najciekawszych znajduje się w Smolniku w gminie Lutowiska.

Na terenie Bieszczad drobna szlachta, podobnie jak w całej Ziemi Sanockiej była stosunkowo liczna i podkreślała swoją odrębność od Bojków. Prowadziło to do podziałów we wsiach i konfliktów. W odpowiedzi na utworzenie Związku Szlachty Zagrodowej ukraińscy działacze powołali Związek Bojarów.

Bojkowie zostali przesiedleni po II wojnie światowej w ramach akcji „Wisła” na tereny Ukrainy. Wiele wsi zostało zniszczonych podczas walk z UPA, wiele już po wojnie. Opustoszałe zasiedlali osadnicy z różnych stron Polski. W latach 50., gdy Bieszczady były praktycznie bezludne w miejscu wsi powstawały osady robotników leśnych zatrudnionych przy wyrębie lasów.

Obecnie zauważyć można wzrost zainteresowania Bojkowszczyzną, czego przykładem jest społeczne Muzeum Bojkowskie w Myczkowie i muzeum Chata Bojkowska w Zatwarnicy.

Łemkowie zamieszkiwali od Bukowicy i Wysokiego Działu na wschodzie po Poprad na zachodzie, gdzie najdalej wysuniętymi wsiami są Zubrzyk i Królowa Ruska. Podzieleni byli na szereg grup noszących odrębne nazwy. Na terenie podkarpackiego byli to: Pupkary, Cybuszary, Krajniacy, Koroliwcy i Łemkowie nadosławscy. Podział ten uwidaczniał się przede wszystkim w ubiorze jaki nosili, zwłaszcza w najważniejszym jego elemencie jakim była czuha – długi płaszcz zarzucany na ramiona. Nazwa Łemko pojawiła się dopiero około połowy XIX wieku. Sami siebie długo nazywali Rusnakami.

Zajmowali się głównie rolnictwem, chociaż do połowy XIX w. pasterstwo i hodowla owiec i wołów miały duży udział w gospodarce. Reliktowa forma pasterstwa zachowała się tylko w rejonie Jaworzyny Krynickiej. Oprócz rolnictwa trudnili się rzemiosłem, zwłaszcza tkactwem i obróbką kamienia. Wyrabiali kamienie służące do ostrzenia, tzw. brusy, oseeki do ostrzenia kos, kamienną rzeźbę. Ubogie gleby i górski klimat nie sprzyjały rolnictwu, toteż warunki życia na Łemkowszczyźnie były znacznie gorsze niż u ich sąsiadów na Pogórzu. Tworząc kilkusobowe grupy udawali się na południe na Węgry do prac przy żniwach otrzymując jako zapłatę zboże.

Na kształtowanie się ich kultury miały wpływ trzy czynniki: polski, wołosko-ruski i spiski inaczej północnosłowacki. Wpływy tego ostatniego silnie zaznaczyły się w budownictwie i stroju na zachodniej Łemkowszczyźnie.

Sąsiedztwo ludności polskiej, słowackiej na południu i ruskiej owocowało wieloma obopólnymi zapożyczeniami, jak obrzędowość, folklor, budownictwo, język. Podobnie jak Bojkowie byli grekokatolikami. Charakterystycznym elementem krajobrazu wsi były cerkwie z trzema wieżami, nawiązujące do architektury kościołów.

Liczba Łemków żyjących obecnie w Polsce (według spisu z 2011 r.) wynosi około 11 tys. (10 531), podczas gdy w okresie międzywojennym według różnych źródeł szacowano ich liczebność od 80 do 100 – 150 tys. Na terenie województwa podkarpackiego corocznie odbywają się dwie imprezy folklorystyczne mające duże

znaczenie dla integracji tej społeczności, bowiem przyjeżdżają na nie także Łemkowie z Kanady, Stanów Zjednoczonych i ze Słowacji. Są to: Święto Kultury i Tradycji Łemkowskiej „Od Rusal do Jana” w Zyndranowej i „Kermesz łemkowski” w Olchowcu. Ważną rolę w propagowaniu łemkowskiej kultury pełni Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej.

Niewielką grupę Rusinów zamieszkujących dziesięć wsi na północ od Krosna w środkowej, najwyższej części Pogórza nazywano **Zamieszańcami**. Osiem wsi tworzyło zwarty obszar, dwie położone były wśród polskich osad. Pomijając język, wyznanie i świadomość narodową, niczym nie różnili się od ludności polskiej. Zamieszkując teren o gorszej glebie, a większym zalesieniu rozwinęli wytwórczość opartą o miejscowe surowce: kamień i drewno. Pracowali także w miejscowych kopalniach ropy naftowej. W 1946 r. blisko 7 tys. osób zostało wysiedlonych na tereny Ukrainy, pozostali w 1947 r. w ramach akcji „Wisła” na tzw. Ziemię Odzyskaną. Na ich miejsce przybyli Polacy wysiedleni z wiosek na Ukrainie.

Dolinianie zamieszkiwali pogranicze polsko-ruskie w okolicach Sanoka. Była to grupa mieszana polsko-ukraińska, która nie została przebadana i wiedza o niej jest niewielka. Po II wojnie światowej część mieszkańców określających się jako Ukraińcy wyjechała na tereny byłego Związku Radzieckiego.

Obecne województwo podkarpackie zamieszkiwały przed II wojną światową dwie grupy etniczne będące ważnym elementem wielokulturowości. Byli to **Żydzi** i **Austriacy** osiedleni podczas kolonizacji józefińskiej w około 50 wsiach. Ludność żydowska została wymordowana, natomiast koloniści opuścili Polskę podczas II wojny światowej. W zasadzie nie pozostały po nich żadne materialne ślady. Natomiast po licznej niegdyś ludności żydowskiej, zamieszkującej głównie miasta i miasteczka pozostały cmentarze – kirkuty, niekiedy dobrze zachowane (w Lesku, Lubaczowie czy Sieniawie) oraz synagogi z najcenniejszymi z nich w Łańcucie i Lesku. Do grobów cadyków Elimelecha Weissbluma w Leżajsku i Menahema Mendla w Rymanowie, każdego roku przyjeżdżają licznie chasydzi z wielu krajów.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe

Niematerialne dziedzictwo kulturowe to nie tylko odziedziczone tradycje z przeszłości ale również współczesne praktyki, w których uczestniczą grupy zarówno wiejskie jak i miejskie. Obejmuje tradycje i przekazy ustne, sztuki widowiskowe, praktyki społeczne, rytuały, obrzędy świąteczne, wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata oraz wiedzę i umiejętności potrzebne do tradycyjnej produkcji rzemieślniczej.

Regulację prawną w zakresie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego wprowadza *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, przyjęta 17 października 2003 r. przez Konferencję Generalną ONZ w Paryżu, ratyfikowana przez Polskę 16 sierpnia 2011 r. Celem Konwencji jest:

- a) ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- b) zapewnienie poszanowania niematerialnego dziedzictwa kulturowego wspólnot, grup i jednostek,

- c) wzrost na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym, świadomości znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego oraz zapewnienie, aby dziedzictwo to było wzajemnie doceniane,
- d) zapewnienie międzynarodowej współpracy i pomocy.

Zgodnie z zapisami *Konwencji*: „Niematerialne dziedzictwo kulturowe oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego”.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

- a) tradycje i przekazy ustne: w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego, przysłowia, gadki, opowieści, rymowanki, legendy, mity, poematy, pieśni epickie, zaklęcia, modlitwy, śpiewy, recytacje, przedstawienia dramatyczne,
- b) sztuki widowiskowe: muzyka wokalna i instrumentalna, taniec, teatr, pantomima, poezja śpiewana,
- c) zwyczaje, rytuały i obrzędy doroczne, sytuacyjne i rodzinne, chrzciny, wesela, pogrzeby, ceremonie lokalne i środowiskowe, zwyczaje odpustowe i pielgrzymki, gry i zabawy, folklor dziecięcy, sposoby świętowania,
- d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata: umiejętności i wyobrażenia rozwinięte wśród społeczeństw, tradycyjne sposoby leczenia, zamawiania miłosne i lecznicze,
- e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego to „środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa”.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe może być dziedzictwem tylko jeśli jest uznawane za takowe przez wspólnoty, grupy lub jednostki, które je tworzą, utrzymują i przekazują. Jeśli one się z nim nie identyfikują, nikt inny nie może za nie decydować, czy dany środek wyrazu lub praktyka stanowi ich dziedzictwo.

Konwencja UNESCO z 2003 r. nakłada na państwa, które ją ratyfikowały, obowiązek inwentaryzacji tego dziedzictwa. Zgłoszeń wpisu na *Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego* mogą dokonywać wszystkie środowiska związane z praktykowaniem tradycji, zwyczajów, obyczajów, wykonywaniem tradycyjnego rzemiosła i rękodzieła, kultywujące pamięć historyczną, przechowujące wiedzę tradycyjną i wierzenia, zajmujące się tradycjami muzycznymi, widowiskowymi, językowymi i wszelkimi innymi przejawami usankcjonowanej tradycją działalności człowieka.

Wszystkie sprawy związane z *Krajową listą niematerialnego dziedzictwa kulturowego* prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa mający swoje oddziały we wszystkich województwach. Z województwa podkarpackiego wpisane są na listę „Turki” z Grodziska i flisackie tradycje w Ulanowie. Wpis dokonywany jest na wniosek grup, wspólnot oraz organizacji pozarządowych za zgodą depozytariuszy elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Muzyka

Kapele odgrywały ważną rolę w obrzędach weselnych, ponadto w obrzędach związanych z cyklem świąt dorocznych, jak kolędowanie, dożynki, stawianie dziewczętom „wiech” – majówek, a także na zabawach. Muzyka instrumentalna osiągnęła wysoki poziom wykonawczy. Wyrazem tego było pomawianie dobrych skrzypków o konszachty z diabłem. Przekazywana była z pokolenia na pokolenie bezpośrednio przez samych muzyków. Ponieważ muzykanci przeważnie nie znali nut, wytwarzali swój własny styl grania, tym samym przyczyniali się do wzbogacenia lokalnego folkloru. Ciekawą tradycją utrzymującą się do lat powojennych w lasowiackiej wsi Kamień, było granie na fujarkach w czasie Wielkiego Postu. We wsi tej odbywają się coroczne konkursy gry na organkach, instrumencie popularnym dawniej wśród młodzieży. Jest również muzeum harmonijek ustnych. Obecnie w województwie podkarpackim działa wiele bardzo dobrych kapel o kilkupokoleniowej tradycji jak Kurasie z Lubziny, kapela Sowów z Piątkowej. Wiele kapel i towarzyszących im solistów jest laureatami prestiżowych nagród, zwłaszcza na festiwalu w Kazimierzu Dolnym. Organizowany doroczny międzywojewódzki konkurs tańca ludowego pełni ważną rolę w przekazie tradycyjnych form tańca, kroków tanecznych, postawy tancerzy.

Podobnie jak muzyka, także śpiew towarzyszył obrzędom dorocznym i rodzinnym. Obecnie prezentowany jest przez grupy obrzędowe i zespoły śpiewacze. Zachował się szczególnie rodzaj pieśni obrzędowych jak pieśni kolędowe śpiewane pannom i gospodarzom, archaiczne pieśni pogrzebowe, pieśni wielkopostne czy piosenki wojskowe i rekruckie sprzed I wojny światowej, a także ballady i pieśni dziadowskie opisujące rozmaite dramatyczne wydarzenia. W nurt muzyki ludowej wpisują się kapele podwórkowe, prezentujące folklor w zasadzie miejski.

Z muzyką i śpiewem łączył się taniec. Oprócz popularnych tańców znanych w polskim folklorze, występowały, specyficzne właściwe tylko dla danego regionu czy nawet wsi. Do nich należą „okółki” tańczone na Pogórzu Strzyżowskim, „gacok” tańczony we wsi Gać czy „Lasowiaczek”.

Ważną rolę w kultywowaniu folkloru muzycznego pełni Światowy Festiwal Zespołów Polonijnych odbywający się cyklicznie co trzy lata. W polonijnym studium choreograficznym kształceni są przez doskonałych fachowców instruktorzy pracujący w wielu krajach w środowisku polonijnym, którzy potem przekazują nabytą wiedzę prowadząc zespoły.

Rzemiosło i sztuka ludowa

Rzemiosło ludowe zaspokajało większość potrzeb mieszkańców wsi. Jednak z chwilą wkroczenia pod koniec XIX w. produkcji fabrycznej ilość rzemieślników

wyraźnie zaczęła spadać. Proces ten trwał do lat 50. XX w., a w niektórych przypadkach, jak kowalstwo, zabawkarstwo, garncarstwo dłużej. Obecnie działalność i produkcja rzemieślnicza zostały zmarginalizowane. Tradycyjne rzemiosła mogą przetrwać właściwie tylko dzięki pomocy państwa. Celowi temu miał służyć program Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ginące zawody”.

Tkactwo

Jeszcze w XIX w. było masowo uprawiane w Łańcuckiem i na Pogórzu, we wsiach i w miastach. Słynęły z niego Czudec, Jasło, Krosno, Pilzno, Przeworsk, Leżajsk, Brzostek, Kołaczyce i Korczyna, w której było ponad 400 warsztatów i 800 krosien. Wyrabiano płótna lniane i konopne. Rakszawa znana była z wyrobu sukna. Po II wojnie światowej, gdy płótno domowe wyparte zostało przez tkaniny fabryczne, tkano barwne chodniki ze zużytych materiałów. Były one modnym elementem wyposażenia izby we wsiach i małych miasteczkach.

Kowalstwo

Ośrodkami kowalstwa były miasta i miasteczka, a kowale byli wysoko kwalifikowanymi rzemieślnikami zrzeszonymi w cechach. Z kowalstwa słynął Sokołów Młp. gdzie miały być, według tradycji, wykute kraty do kaplicy M. Bożej w Leżajsku. We wsiach kowalstwo pojawiło się w drugiej połowie XIX wieku. Wcześniej kuźnie były tylko w gospodarstwach dworskich i nie pełniły usług dla gospodarstw chłopskich. Kowale wykonywali narzędzia do uprawy ziemi, okucia wozów i sań, żelazne elementy występujące w domach. Ważną czynnością było kucie koni. Zajmowali się też leczeniem koni czy wrywaniem zębów. W dużych wsiach było po kilka kuźni. Jeszcze w latach 70. XX w. do cechu w województwie rzeszowskim należało ponad stu kowali, ale można przypuszczać, że liczba kuźni była większa. Zapotrzebowanie na wyroby kowalskie spadło w miarę pojawiania się produkcji fabrycznej. Przykładem przystosowania się do nowych wymogów była produkcja prymitywnych ciągników przydatnych w małych gospodarstwach. Obecnie praktycznie tradycyjnych kuźni nie ma. Próbą ożywienia i podtrzymania tradycyjnego rzemiosła są organizowane od 1995 r. w Ropczycach Jarmarki Kowalskie.

Garncarstwo

W 2. połowie XIX w. garncarstwo istniało w wielu miasteczkach i ośrodkach wiejskich. Zależnie od techniki wypału wyroby gliniane zalicza się do ceramiki czerwonej lub „siwej”, a także glazurowanej i niepolewanej. Ośrodki garncarskie skupiały od kilku do kilkudziesięciu garncarzy. Do miejscowości z tradycjami garncarskimi należą: Brzostek i Jodłowa (pow. dębicki), Czerмна i Kołaczyce (pow. jasielski), Medynia Głogowska, Pogwizdów i Zalesie (pow. łańcucki), Mrzygłód (pow. sanocki), Sokołów (pow. rzeszowski) i Leżajsk. Oprócz różnego rodzaju naczyń garncarze robili także gwizdki i zabawki. Niektórzy uprawiali również rzeźbę w glinie. Wśród tych ostatnich bogaty dorobek mieli Władysław Prucnal z Medyni Głogowskiej i Stefan Głowiak z Pogwizdowa. Ich rzeźby trafiły do wielu muzeów, a w Medyni Głogowskiej pamiątką po nich jest ceramiczny wystrój kościoła. Tradycje garncarskie prezentowane są obecnie w Zagrodzie Garncarskiej w Medyni

Głogowskiej.

W Leżajsku wyrabiano bogato zdobione kafle.

Plastyka

Twórczość plastyczna związana z obrzędami, czy z upiększaniem domów i zaspakajaniem potrzeb estetycznych była w przeszłości znaczącym elementem kultury ludowej. Elementy plastyczne towarzyszyły obrzędowości Bożego Narodzenia i Wielkanocy, także Zielonych Świątek czy miesiąca maja. Występowały kostiumy i maski dla kolędników, drabów, dziadów śmigusowych. W okresie Bożego Narodzenia wieszano w izbach „pajaki” wykonane z kolorowych bibuł, fasoli, słomy. Z podobnych materiałów robiono ozdoby choinkowe. W okresie Zielonych Świątek na południu województwa malowano, najczęściej wapnem, wzory na ścianach domów i budynków gospodarczych. Słynęła z tego wieś Samoklęski w powiecie jasielskim. Wzory malowane wapnem zdobiły łemkowskie chyże. Na wesela przygotowywano bogato zdobione kołaczki „korowaje”, szyszki z ciasta w formie kwiatów, ptaków i szyszek. Wnętrza izby zdobiono malowanymi na papierze „dywanami” we wzory kwiatowe, wyszywanymi makatkami, ptakami i wiewiórkami wykonywanymi z łupin świerkowych szyszek. Współcześnie najbardziej rozpowszechnioną formą plastyczną związaną

z obrzędem są wieńce dożynkowe. Odbiegają znacznie od tradycyjnych, a ich forma zależy od inwencji wykonawców. Rozwinęło się przybieranie sztucznymi kwiatami i wstęgami palm wielkanocnych. Dużo elementów plastyki występuje w kostiumach straży grobowych zwanych turkami. W Błażowej od 1987 r. organizowane są konkursy na najładniejszą pisankę wielkanocną. Uczestniczą w nim także twórczynie z Ukrainy. Przejawem zainteresowania pisankami jest fakt, że kilka twórczyń wysłała je do USA. Po I wojnie światowej w dekoracji izby pojawiły się tzw. dywany malowane na papierze lub płótnie. Moda na nie w środowisku wiejskim i małomiasteczkowym trwała do końca lat 60. Często były traktowane jako przykład sztuki jarmarcznej i kiczu. Dominującymi motywami były pejzaże, jelenie, pawie. Rzeźba ludowa, do końca XX w. reprezentowana przez licznych twórców ze środowiska wiejskiego, współcześnie jest, w pewnym sensie kontynuowana przez artystów – amatorów, wykorzystujących stylistykę ludową. Zachowały się liczne przykłady rzeźby kamiennej, czy to w kapliczkach, czy jako figury, czy na cmentarzach zarówno chrześcijańskich jak i żydowskich. Najbardziej znanymi ośrodkami kamieniarki były Brusno w pow. lubaczowskim i Bartne w pow. gorlickim. Rzeźby z obu ośrodków występują szeroko w województwie podkarpackim.

Literatura ustna

Ważne miejsce w życiu kulturalnym mieszkańców obecnego Podkarpacia zajmowały podania i legendy mówiące o własnej wsi czy parafii. Były swoistą lekcją historii przekazywanej ustnie przez starsze pokolenie młodszemu. Wszelkie związane z wydarzeniami lub postaciami historycznymi ślady materialne jak: mogiły, okopy, cmentarze, grodziska, zamki i związane z nimi tradycje, poprzez wyobraźnię i mitologię ludową wzbogacały lokalną tradycję historyczną. W tradycji ustnej przetrwało wiele motywów z wydarzeń historycznych. Najazdy Tatarów, Węgrów, Rakoczego, Szwedów, konfederacja barska, rabacja 1846 r., pańszczyzna,

wyludniająca

wsie

i miasta zaraza jak nazywano epidemie dżumy, cholery, tyfusu głodowego – to wątki pojawiające się bardzo często. Nie zostały one podane z kronikarską ścisłością lecz wzbogacone zostały o motywy wierzeniowe, magiczne, obyczajowe. Ludzie zamieniali się w kamienie, które rosły niebezpiecznie zagrażając wioskom. Drzewa miały moc uzdrawiającą, dzwony niszczą wrogów, podobnie jak krwawy deszcz. Niemal każda wieś miała własne podanie wyjaśniające zarówno historię jej powstania jak i nazwę. Liczne były podania o skarbach ukrytych w jaskiniach, śpiących rycerzach, cudownie wędrujących obrazach – które w Beskidach i na Pogórzu miały swoistą wymowę historyczną jako reminiscencje wojen religijnych toczonych na Węgrzech między katolikami a protestantami.

Strój ludowy

Oryginalny ubierany jest z okazji świąt, np. Bożego Ciała (Staromieście, Haczów). Niekiedy noszony jest przez zespoły (Kombornia). Częściej jednak zespoły używają kostiumu szytego bardziej lub mniej wiernie na wzór ludowego. Na omawianym terenie strój czy też odzież odświętna była bardzo zróżnicowana. Występowały tu bowiem trzy typy strojów: nizinny, góralski i mieszany. Wyróżnić można grupy kostiumologiczne:

1. Lasowiacki. Należący do typu nizinnego, charakteryzujący się występowaniem archaicznych cech jak: płócienny kobiecy z charakterystycznym „rańtuchem” zarzucanym na ramiona i zdobieniem w archaiczne motywy wolutowe i roślinne, u mężczyzn sukmany z samodziałowego sukna przepasane czerwonymi krajkami, czapki magierki z czerwonymi naszyciami tzw. kukurydzą. Kobiety nosiły między innymi niebieskie sukmaniki.
2. Rzeszowski. Był jedną z trzech odmian (obok łańcuckiego i przeworskiego) noszonych przez Rzeszowiaków. Noszony był nie tylko z okazji niedziel i świąt kościelnych, ale także podczas uroczystości patriotycznych, przez oddziały straży pożarnej, Sokoła i Drużyn Bartosзовych. Występowali w nim posłowie do galicyjskiego Sejmu Krajowego i działacze podczas publicznych wystąpień. Kształtował się pod wpływem zamożnych wsi, co znalazło odbicie w jego bogactwie. Kobiety nosiły po kilka spódnic, bywało, że po sześć i po trzy zapaski, kilka sznurów koralików. Męskie kamizele i spodnie były wzorowane na mundurze kawaleryjskim, sukmany szyte na wzór małopolskich, pasy krakowskie. Strój ten należy obecnie do najbardziej znanych kostiumów ludowych noszonych przez zespoły.
3. Łańcucki. Zachował najstarsze cechy (żupany, czapka dłubanka, czerwona krajka, u kobiet gorset lub kiklik z brokatu lub adamaszku przepasany metalowym pasem – obręczą oraz zdobiony czarnym lub czerwonym wyszyciem rańtuch.
4. Przeworski. W stroju przeworskim męskim występowały takie elementy jak: czarne lub granatowe kamizele – duślaki, bez rękawów, granatowe płaszcze – burnusy. Kobiety ubierały żupany przepasane obręczą – metalowym pasem, gorsety bogato zdobione szklanymi koralikami.

5. Pogórzański. Strój był odmianą stroju przejściowego łączącego cechy ubiorów górskich z noszonymi na terenach nizinnych. Charakterystycznym elementem był biały sukieny płaszcz – cuwa, noszony na ramionach, z bogato zdobionym kołnierzem oraz błękitna kamizelka zapinana na dwa rzędy guzików. Ze stroju górskiego występowały kierzce i białe sukienne spodnie, z nizinnych wełniane czapki – magierki oraz płóciennym płaszcze – płótnianki. Charakterystycznym elementem kobiecego stroju były spódnice czerwone w zachodniej części, niebieskie we wschodniej. W niektórych wsiach (Haczów, Kombornia) kobiety ubierały się na białe. Na terenach gdzie rozwijał się od końca XIX w. przemysł naftowy następował szybki zanik kultury ludowej, zwłaszcza strojów. W latach 30. XX w. dzięki programowi ochrony strojów ludowych propagowanemu przez Związek Ziem Górskich sporo strojów udało się zebrać do zbiorów muzealnych.
6. Bojkowski i łemkowski. Należały do grupy strojów górskich. Bojkowski był szyty z materiałów samodziiałowych wytwarzanych w gospodarstwie., wykazywał się dużym prymitywizmem. Występujące w nim elementy stroju górskiego jak gunie (hunia), sukienne spodnie (hołoszny), czuha (płaszcz sukieny) nosiły wiele cech archaicznych. Podobnie prezentował się strój kobiecy. Dopiero po I wojnie światowej stał się barwniejszy gdy zaczęto stosować materiały fabryczne. W odróżnieniu od bojkowskiego strój łemkowski był bardzo zróżnicowany, od prostego, gdzie dominowały materiały samodziiałowe do barwnego noszonego przez grupę zwaną Koroliwcami.

Różnorakie imprezy jak przeglądy zespołów kolędniczych, śpiewaczych, obrzędowych, konkursy pisanek, palm wielkanocnych, wieńców dożynkowych, pokazy i konkursy starych ginących zawodów jak np. organizowany w starym ośrodku garncarskim w Medyni Głogowskiej Jarmark Garncarski, coroczne parady wielkanocne „Turków”, przyczyniają się do podtrzymywania tradycji, a nawet w pewnych przypadkach do jej wzbogacania. Niektóre z tych przedsięwzięć mają charakter międzynarodowy, jak organizowany w Ropczycach konkurs kowali „Kowaliada”.

Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego

Konwencja UNESCO z 2003 r. nakłada na państwa, które ją ratyfikowały, obowiązek inwentaryzacji tego dziedzictwa. Zgłoszeń wpisu na *Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego* mogą dokonywać wszystkie środowiska związane z praktykowaniem tradycji, zwyczajów, obyczajów, wykonywaniem tradycyjnego rzemiosła i rękodziela, kultywujące pamięć historyczną, przechowujące wiedzę tradycyjną i wierzenia, zajmujące się tradycjami muzycznymi, widowiskowymi, językowymi i wszelkimi innymi przejawami usankcjonowanej tradycją działalności człowieka.

Wszystkie sprawy związane z *Krajową listą niematerialnego dziedzictwa kulturowego* prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa mający swoje oddziały we wszystkich województwach. Z województwa podkarpackiego wpisane są na listę „Turki” z Grodziska i flisackie tradycje w Ulanowie. Wpis dokonywany jest na wniosek

grup, wspólnot oraz organizacji pozarządowych za zgodą depozytariuszy elementów niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

IV. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA.

ANALIZA MOCNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ SZANS I ZAGROŻEŃ

Mocne strony:

- występowanie obiektów o wyjątkowej uniwersalnej wartości – dobra wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (dwa drewniane kościoły – w Bliznem i Haczowie oraz cztery drewniane cerkwie – w Chotyńcu, Radrużu, Smolniku i Turzańsku) oraz zespołów o randze krajowej – czterech Pomników Historii (Leżajsk – zespół klasztoru oo. Bernardynów, Łańcut – zespół zamkowo-parkowy, Radruż – zespół cerkiewny, Krasiczyn – zespół zamkowo-parkowy);
- istnienie innych obiektów o znaczeniu międzynarodowym – kopalnia w Bóbrce, twierdza Przemyśl;
- duży zasób innych obiektów i zespołów obiektów o znacznych wartościach historycznych, artystycznych i naukowych oraz o cennych walorach krajobrazowych;
- zespoły staromiejskie i małomiasteczkowe o zachowanym historycznym rozplanowaniu i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi;
- wyjątkowy w skali kraju zasób sakralnych zabytkowych obiektów drewnianych i zabytkowego budownictwa drewnianego;
- istnienie zabytków będących świadectwem wielokulturowości i wielowyznaniowości oraz położenie w obszarze o znacznych walorach środowiska kulturowego, „na pograniczu kultur”;
- zabytkowe zespoły architektury rezydencjonalnej, zrewaloryzowane i wykorzystywane jako ośrodki kultury o znaczeniu krajowym i międzynarodowym (Łańcut, Krasiczyn, Baranów Sandomierski);
- bogaty zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych oraz w muzeach stanowiących zbiory będące świadectwem wielu kultur i narodów;
- istnienie turystycznych szlaków kulturowych;
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i atrakcyjne tereny krajobrazowe;
- ośrodki kultu religijnego o charakterze międzynarodowym i krajowym (np. Leżajsk – dla katolików i dla chasydów, Kalwaria Pałacowska);
- zachowane poczucie tożsamości kulturowej społeczności lokalnych;
- pograniczne położenie Podkarpacia, sąsiedztwo Ukrainy i Słowacji – wysoka ranga województwa jako turystycznej bramy na Wschód i na Zachód;

- możliwość współpracy transgranicznej z Ukrainą i Słowacją w zakresie ochrony i popularyzacji dziedzictwa kulturowego;
- występowanie zróżnicowanego, ciekawego krajobrazu naturalnego i kulturowego;
- duże walory turystyczne najatrakcyjniejszych obszarów: m.in. Beskid Niski, Bieszczady, pas pogórzy, Rostocze Południowe,
- chronione środowisko przyrodnicze (parki narodowe, rezerваты, obszary chronione);
- różnorodność biologiczna (unikalna fauna i flora);
- żywa tradycja – aktywne zespoły ludowe, festiwale, rękodzieło – głównie garncarstwo, hafciarstwo, kowalstwo, wikliniarstwo, zabawkarstwo, lokalne produkty żywnościowe jako produkty regionalne;
- aktywność twórcza mieszkańców regionu oraz wielość i różnorodność amatorskich grup artystycznych z dominacją grup folklorystycznych;
- dostrzeganie znaczenia niematerialnego dziedzictwa kulturowego jako ważnego elementu promocji Podkarpacia;
- współpraca dużych miast na poziomie kontaktów międzynarodowych;
- rozwojowa infrastruktura turystyczna – wyciągi narciarskie, wypożyczalnie sprzętu, oznakowanie tras turystycznych;
- duża poprawa stanu lokalowego muzeów na terenie województwa;

Słabe strony:

- zły stan zachowania części obiektów zabytkowych – dotyczy zwłaszcza zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych, zabytków postindustrialnych, zabytkowych cmentarzy, nieużytkowanych cerkwi, części zabytkowej zabudowy historycznych miast i miasteczek oraz budownictwa drewnianego;
- przekształcone zespoły zabudowy historycznych miast i miasteczek z elementami nowej zabudowy, nie liczącej się z lokalną tradycją, architekturą i historycznymi uwarunkowaniami;
- brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego zespołów staromiejskich ze względu na znikomą ilość miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz planów rewitalizacji i rewitalizacji;
- stosunkowo duża liczba nieużytkowanych, dewastowanych i niszczących obiektów stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach;
- słaby stan ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej;
- brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków przy równoczesnym nieuregulowanym statusie prawnym części obiektów zabytkowych prowadzące do postępującego zaniedbania, rujnacji, a nawet utraty obiektu;

- wykonywanie części remontów zabytkowych obiektów bez poszanowania substancji zabytkowej;
- brak skutecznych sposobów egzekwowania właściwej ochrony i konserwacji zabytkowych obiektów od ich właścicieli m.in. ze względu na niedostatek państwowych funduszy na wykonywanie remontów zastępczych oraz zbyt małą wrażliwość sądów i organów ścigania na kwestie ochrony zabytków zapisane w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;
- brak systemów zabezpieczeń obiektów zabytkowych (ochrony przeciwpożarowej, antywłamaniowych);
- zanikanie tradycyjnej sztuki budowlanej i form budowlanych oraz stosowania tradycyjnych materiałów;
- niedostateczna obecność problematyki ochrony zabytków w powszechnej świadomości mieszkańców województwa;
- brak promocji i upowszechniania dobrych wzorców w zakresie harmonijnego kształtowania krajobrazu kulturowego;
- brak harmonijnego kształtowania komunikacji wizualnej (reklamy) zarówno na terenach wiejskich, jak i miejskich;
- niedostateczny poziom cyfryzacji zasobów dziedzictwa regionu, w tym dziedzictwa niematerialnego pozwalającej na powszechny dostęp do tych zasobów;
- słaba promocja walorów kulturowych i turystycznych – brak biur informacji turystycznej, niewielka ilość imprez kulturalnych o znaczeniu ponadregionalnym promujących dziedzictwo;
- niewystarczająca edukacja w zakresie wartości dziedzictwa i potrzeby jego ochrony;
- niewystarczająca „ochrona” tradycyjnych rzemiosł oraz ginących zawodów;
- silna konkurencja zwłaszcza ze strony województwa małopolskiego;
- niepełne wykorzystanie międzynarodowych programów współpracy kulturalnej w pasie transgranicznym.

Szanse – czynniki pozytywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w programach, strategiach i planach rozwoju województwa, gmin i miast;
- uwzględnianie zagadnień z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego w wojewódzkim planie zagospodarowania przestrzennego;
- możliwość włączenia problematyki ochrony zabytków w sferę rozwoju regionalnego przez samorząd województwa;

- możliwość finansowania prac konserwatorskich i remontowych obiektów zabytkowych ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki UE i in.;
- korzystne warunki dla rozwoju turystyki z wszechstronnym wykorzystaniem zasobu i wartości dziedzictwa i krajobrazu kulturowego;
- korzyści wynikające z walorów ukształtowania krajobrazu naturalnego Podkarpacia (niski stopień urbanizacji i uprzemysłowienia, zasoby lasów i wód, zróżnicowane ukształtowanie terenu);
- tworzenie i realizacja programów operacyjnych w oparciu o strategię rozwoju np. *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*;
- rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego;
- rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie opieki nad zabytkami oraz wzrost tożsamości lokalnej;
- kreowanie nowych produktów turystycznych wykorzystujących dziedzictwo kulturowe na zasadzie zrównoważonego rozwoju;
- korzystanie z doświadczeń międzynarodowych w dziedzinie ochrony zabytków oraz rewitalizacji;
- stopniowy rozwój bazy i infrastruktury turystycznej, w tym o znaczeniu krajowym (Wschodni Szlak Rowerowy Green Velo);
- rozwój tranzytowych korytarzy komunikacyjnych sprzyjający ruchowi turystycznemu (autostrada A4, Via Carpatia, lotnisko w Jasionce, modernizacja linii kolejowych).

Zagrożenia – czynniki negatywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- niedostateczne finansowanie działalności w zakresie ochrony środowiska kulturowego;
- niekontrolowany rozwój inwestycyjny na obszarach miast i wsi ingerujący w historyczny układ urbanistyczny i ruralistyczny;
- brak kompleksowej i spójnej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego na poszczególnych szczeblach administracji;
- brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego ze względu na minimalną ilość opracowywanych miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego obszarów o znaczących wartościach kulturowych;
- budzący zastrzeżenia – ze stanowiska konserwatorskiego – rozwój inwestycyjny na obszarach miast, osad wiejskich (d. miasteczek) i wsi ingerujący w otoczenie historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych;

- ekspansja znaczących, wielkogabarytowych inwestycji lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie obszarów cennych kulturowo i krajobrazowo;
- zagrożenie postępującym niszczeniem zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej;
- liczne zagrożenia niszczenia zabytków archeologicznych;
- liberalizacja przepisów prawa budowlanego, dopuszczającego w przypadku nowych inwestycji odstępstwa od zatwierdzonych projektów budowlanych, czego częstym skutkiem jest ewidentne naruszanie wymogów konserwatorskich (np. zmiana kubatury);
- nierozstrzygnięte kwestie własnościowe obiektów zabytkowych, w tym reprivatyzacyjne;
- silne tendencje do zastępowania tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną;
- zagrożenie komercjalizacją i modernizacją zabytków bez zachowania ich zabytkowego charakteru;
- niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków;
- braki w edukacji kulturowej i niedostateczna świadomość wartości zasobów kulturowych oraz możliwości ich wykorzystania;
- pogarszający się stan techniczny tkanki zabytkowej spowodowany niewłaściwym użytkowaniem, celowym niszczeniem.

V. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE – PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ I DZIAŁANIA

Założenia programowe w niniejszym programie zostały zaktualizowane w oparciu o dokonane analizy w zakresie: aktualnych tendencji dotyczących ochrony dziedzictwa, oceny zmian w stanie zachowania zabytków w stosunku do stanu sprzed czterech lat oraz kierunków rozwoju polityki regionalnej województwa podkarpackiego. Większą uwagę zwrócono przede wszystkim na obiekty najcenniejsze oraz potrzebę wzmocnienia ich ochrony i właściwego zarządzania, co ma szczególne znaczenie w kontekście wpisów na *Listę dziedzictwa światowego UNESCO* obiektów z terenu województwa podkarpackiego. Więcej uwagi poświęcono też działaniom skierowanym na wzmocnienie tożsamości regionalnej oraz zachowanie dziedzictwa świadczącego o historycznej wielokulturowości regionu. Wskazane poniżej priorytety, kierunki działań i zadania wynikają zasadniczo z ustawowo określonych celów, jakim służyć powinny programy opieki nad zabytkami. Wybrane założenia programowe wynikają też z wyznaczonych kierunków polityki regionalnej przyjętych przez Samorząd Województwa.

Wybór konkretnych priorytetów dokonany został po wcześniejszej gruntownej analizie zasobu dziedzictwa kulturowego w regionie. Analizie takiej poddano zarówno układy urbanistyczne, budowle sakralne, obiekty architektury rezydencjonalnej, obronnej i użyteczności publicznej, budownictwo drewniane i przemysłowe, zabytkowe zespoły zieleni i cmentarze, bogaty zasób dziedzictwa archeologicznego, zabytki ruchome (zgromadzone w zbiorach muzealnych oraz w obiektach sakralnych), jak również krajobraz kulturowy. O wyborze konkretnych priorytetów, kierunków działań i działań w dużej mierze zdecydowała też dokonana w trakcie prac nad *Programem* ocena stanu zachowania poszczególnych rodzajów zabytków składających się na bogaty zasób dziedzictwa kulturowego regionu oraz analiza zagrożeń i występujących problemów w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Priorytet I – Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego zawiera 3 kierunki działań oraz szereg działań, które odnoszą się do celów nr 1, 2 i 4 określonych w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 ust. 2) i generalnie służyć mają: dbałości o krajobraz kulturowy regionu, o zachowanie jego charakterystycznych elementów zabytkowych i przyrodniczych oraz dążeniom do rewaloryzacji przekształconych cennych elementów dziedzictwa, a także włączenia dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia samorządów lokalnych. Cele takie mogą zostać spełnione poprzez realizację działań ujętych w kierunkach działań odnoszących się do: rewaloryzacji założeń urbanistycznych i ruralistycznych, zachowania tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu, tworzenia parków kulturowych.

Priorytet II – Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa zawiera 6 kierunków działań oraz działania odpowiadające celom nr 3 do 7 wymienionym w Ustawie

o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 ust. 2). Wskazane do realizacji działania i zadania przyczynić się mają przede wszystkim do: ochrony obiektów o szczególnej wartości, zahamowania procesu degradacji zabytków i dążenia do poprawy ich stanu zachowania, wspierania racjonalnego wykorzystania środków finansowych na ratowanie obiektów szczególnie zagrożonych, tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet III – Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości zawiera 3 kierunki działań oraz zadania, które zgodne są z celami nr 4 do 7 określonymi w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 87 ust. 2). Uwzględnione w tym priorytecie kierunki działań i działania służyć mają przede wszystkim: poszerzeniu wiedzy o zabytkach regionu poprzez wspieranie różnych projektów badawczych, szeroko rozumianemu wykorzystaniu zabytków dla potrzeb edukacyjnych i turystycznych, promowaniu potrzeby ochrony dziedzictwa i dobrych praktyk dotyczących jego wykorzystania.

Priorytet I

Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

Kierunek działań 1

Rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych i ochrona układów ruralistycznych

Działania:

1. Systematyczne, konsekwentne wdrażanie zapisów wojewódzkiego planu zagospodarowania przestrzennego odnoszących się do dziedzictwa kulturowego.
2. Historyczne układy urbanistyczne proponowane do ochrony w Wojewódzkim Planie Zagospodarowania Przestrzennego: Babice, Baranów Sandomierski, Bircza, Brzostek, Brzozów, Cieszanów, Czudec, Dębowiec, Dukla, Dynów, Głogów Małopolski, Iwonicz Zdrój, Jaćmierz, Jarosław, Jasło, Jaślicka, Kalwaria Pałacowska, Kańczuga, Krosno, Krzeszów, Krzywczyna, Lesko, Leżajsk, Lubaczów, Łańcut, Mielec, Mrzygłód, Narol, Nowy Żmigród, Oleszyce, Osiek Jasielski, Pilzno, Pruchnik, Przecław, Przemyśl, Przeworsk, Radymno, Rozwadów, Rudnik, Rybotycze, Rymanów, Rymanów-Zdrój, Rzeszów, Sanok, Sędziszów Małopolski, Sieniawa, Sokołów Małopolski, Stalowa Wola, Strzyżów, Tarnobrzeg, Tyczyn, Ulanów, Ustrzyki Dolne, Wielkie Oczy, Zaklików, Żołynia, z których pierwszorzędne znaczenie posiadają: Jarosław, Krosno, Przemyśl i Pruchnik.
3. Wspieranie przez samorząd województwa działań samorządów lokalnych dotyczących opracowania i realizacji planów rewitalizacji i rewitalizacji centrów historycznych miast oraz dzielnic staromiejskich z zachowaniem wymogów konserwatorskich przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz

zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z oddziaływania układów komunikacyjnych. Programy rewaloryzacji powinny być opracowywane w oparciu o dokładne rozpoznanie historycznego rozwoju przestrzennego ze szczególnym uwzględnieniem następujących wytycznych:

- zachowanie i uczytelnienie historycznych układów miast – rynku z historycznie ukształtowaną siecią uliczną,
- ochrona konserwatorska zabudowy zabytkowej oraz zabudowy o cechach regionalnych; wykonywanie prac konserwatorskich zgodnie z zasadą minimalnej niezbędnej ingerencji,
- zachowanie ukształtowania terenu,
- zachowanie kompozycyjnych wartości zespołu wnętrza architektoniczno-krajobrazowych,
- rekompozycja wnętrza urbanistycznych zdegradowanych przez: nową zabudowę niedostosowaną do zabytkowego otoczenia, zaniedbania w utrzymaniu i konserwacji obiektów zabytkowych oraz nieodpowiednie zagospodarowanie terenu,
- ochrona ekspozycji charakterystycznych układów kompozycyjnych, wnętrza urbanistycznych, dominant architektonicznych i osi widokowych oraz sylwetki miasta poprzez zachowanie kierunków, ciągów i punktów widokowych,
- sanacja i modernizacja sieci uzbrojenia – likwidacja sieci napowietrznych,
- uporządkowanie działek na zapleczu zabudowy,
- wprowadzanie nowych elementów do istniejącej historycznej zabudowy winno być dokonywane z zachowaniem układów przestrzennych i parcelacyjnych oraz skali i charakteru istniejącej zabudowy,
- ustalenie zasad kształtowania nowej, uzupełniającej zabudowy, dotyczących: bryły, formy, kształtu i pokrycia dachów, materiałów i wystroju architektonicznego,
- uporządkowanie i skodyfikowanie zasad umieszczania reklam,
- rewaloryzacja pierzei rynkowych zgodnie z wytycznymi odnoszącymi się przede wszystkim do gabarytów pierzei, uzupełnienia pierzei, kształtowania bryły i elewacji budynków (kompozycji, podziałów, wystroju, stolarki, formy i pokrycia dachów),
- uporządkowanie ruchu kołowego uwzględniającego ograniczanie występującej uciążliwości komunikacji; ruch pojazdów w obrębie dzielnic staromiejskich powinien być ściśle regulowany, ilość parkingów minimalizowana.

Podkreślić należy, że są to jedynie ogólne wytyczne, natomiast realizacja planów rewaloryzacji i rewitalizacji miast historycznych wynikać powinna każdorazowo z opracowania studium rewaloryzacji opartego na wnikliwych analizach, szczegółowo wskazanych zasadach, indywidualnych dla każdego układu urbanistycznego, określonych w wyniku interdyscyplinarnych prac programowo-przestrzennych, studiów historycznych itp. Jest to konieczne zarówno ze względu na różnorodność struktury funkcjonalno-przestrzennej i odmienny krajobraz kulturowy poszczególnych miast, jak również ze względu na różny stopień przekształcenia układu przestrzennego i kompozycyjnego oraz różny stan zachowania obiektów zabytkowych.

4. Udzielanie pomocy przez Województwo Podkarpackie samorządom Jarosławia i Przemyśla przy rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów staromiejskich tych miast – ze względu na:
 - bogaty zasób obiektów o dużych wartościach zabytkowych,
 - zachowany kontekst krajobrazowy,
 - zły stan zachowania znacznej części obiektów zabytkowych wchodzących w skład tych zespołów.
5. Promowanie i wspieranie pozytywnych przykładów rewaloryzacji zabytkowych przestrzeni miejskich, na wzór dokonanych realizacji, np. w Rzeszowie, Jaśle, Krośnie, Sanoku, Pruchniku, Frysztaku.
6. Propagowanie zasad dotyczących dostosowania nowej zabudowy i infrastruktury do warunków krajobrazowych i tradycji miejscowego budownictwa.
7. Popularyzacja wartości zespołów staromiejskich oraz potrzeb i zasad ich rewaloryzacji nastawiona przede wszystkim na szeroko rozumianą społeczność lokalną (inwestorów, właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych oraz pozostałych mieszkańców, zwłaszcza zamieszkających w obrębie tych zespołów); prezentowanie przez władze samorządowe perspektywicznego pozytywnego obrazu rozwoju szans i korzyści, jakie może przynosić należyta dbałość o szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe (pozyskiwanie dodatkowych funduszy, rozwój turystyki, nowe miejsca pracy).
8. Integracja ochrony zabytków z ochroną przyrody:
 - uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków (w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego) łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej w planach rozwoju województwa,
 - zintegrowanie ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego oraz środowiska przyrodniczego przez planowanie przestrzenne. Uwzględnianie w planach zagospodarowania przestrzennego ochrony środowiska naturalnego powiązanego przestrzennie

z założeniami urbanistycznymi i ruralistycznymi oraz zespołami architektonicznymi.

Kierunek działań 2

Zachowanie tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu

Działania:

1. Ochrona obiektów zabytkowych stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach.
 - 1.1. Utrzymanie wielokulturowego bogactwa, tożsamości lokalnej i regionalnej m.in. poprzez działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, w tym wspieranie folkloru i sztuki ludowej oraz ochronę wartości niematerialnych.
2. Prowadzenie działań związanych z ochroną niematerialnego dziedzictwa kulturowego – „»ochrona« oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa” (zgodnie z *Konwencją UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego*).
3. Ochrona dziedzictwa niematerialnego w tym tradycji oraz produktów regionalnych i lokalnych.
 - 3.1. Wspieranie tradycyjnego rzemiosła i ginących zawodów oraz tradycyjnych form działalności gospodarczej.
 - 3.2. Promocja produktów regionalnych i lokalnych, np. drewnianych zabawek z Brzozy Stadnickiej i okolic Leżajska, wyrobów plecionkarskich m.in. w Rudniku i okolicy, ceramiki w Medyni Głogowskiej i Zalesiu, lokalnych, tradycyjnych wyrobów gastronomicznych.
 - 3.3. Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).
 - 3.4. Wspieranie archiwizacji cyfrowej zasobów niematerialnego dziedzictwa.
 - 3.5. Działania na rzecz ochrony i wspierania tradycji wsi i jej krajobrazu kulturowego w kontekście wykorzystania jako atrakcji turystycznej.
 - wspieranie oryginalnych tradycji podkarpackiej wsi – np. tradycji wielkanocnych straży grobowych,
 - przygotowanie specjalistycznej oferty adresowanej do grup turystów krajowych i zagranicznych zainteresowanych np. nauką dawnych

umiejętności rękodzielniczych, fotografowaniem lub filmowaniem: dawnej zabudowy wiejskiej i małomiasteczkowej, praktykowanych tu obrzędów, czy też pielgrzymek do licznych miejsc odpustowych,

- wpieranie popularnych wydawnictw o kulturze ludowej jako atrakcji turystycznej.

3.6. Wspieranie organizowania imprez folklorystycznych zwłaszcza tych, które mają związek z ochroną najcenniejszych tradycji autentycznego śpiewu i muzykowania oraz popularyzacji tradycji w społeczeństwie. Są to przede wszystkim:

- przeglądy zespołów śpiewaczych, w trakcie których jest prezentowany folklor przekazywany i wyuczony w sposób bezpośredni lub też tworzony ściśle w oparciu o lokalną tradycję folklorystyczną,
 - a. prezentacje gry na określonym zestawie instrumentów typowych dla regionu w ramach przeglądów kapel.
- 4. Wsparcie działań dotyczących upamiętnienia ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z regionem itp. poprzez działalność wydawniczą (regionalia), organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji.

Kierunek działań 3

Tworzenie parków kulturowych jako forma ochrony krajobrazu kulturowego

Działania:

1. Promowanie działań zmierzających do tworzenia parków kulturowych jako skutecznej formy zintegrowanej ochrony cennych obszarów kulturowych województwa podkarpackiego.
2. Parki kulturowe proponowane do powołania na terenie województwa podkarpackiego:
 - a. Bieliny – zabudowa wsi z kościołem parafialnym, klasztorem ss. Dominikanek, zespołem dworsko-parkowym,
 - b. Borek Stary – zespół kościelno-klasztorny oo. Dominikanów,
 - c. Cieszanów – miasto z kościołem, cerkwią, synagogą,
 - d. Dukla – centrum z kościołem parafialnym i zespołem pałacowym, zespół klasztorny oo. Bernardynów i pustelnia św. Jana,
 - e. Iwonicz-Zdrój: uzdrowisko,
 - f. kolejka wąskotorowa Przeworsk – Dynów,
 - g. Kalwaria Pałacowska – zespół kościelno-klasztorny oo. Franciszkanów wraz z krajobrazowym zespołem kaplic kalwaryjskich i zabudową miasteczka,
 - h. Krosno – zespół staromiejski,
 - i. Lesko – miasto z kościołem parafialnym, synagogą, zamkiem,

- j. Leżajsk – miasto z zespołem kościelno-klasztornym oo. Bernardynów,
- k. Łańcut – zespół zamkowo-parkowy wraz z zespołem staromiejskim,
- l. Łopienka: dolina bieszczadzka z wyremontowaną kamienną cerkwią – sanktuarium łemkowskim/greckokatolickim,
- m. Magurski Zespół Parków Kulturowych – obejmujący m.in. cerkwie w Kotani, Krempnej, Świątkowej Małej, Świątkowej Wielkiej oraz cmentarze z I wojny światowej,
- n. Odrzykoń – ruiny zamku „Kamieniec” z rezerwatem „Przędki”,
- o. Pilzno – zespół staromiejski,
- p. Pruchnik – drewniana zabudowa małomiasteczkowa,
- q. Przemyśl – zespół staromiejski,
- r. Przemyśl – Twierdza Przemyśl,
- s. Radymno – miasto z zespołem kościelnym, koszarowym,
- t. Rymanów-Zdrój – uzdrowisko,
- u. Rzeszów – stare miasto z kościołami i zamkiem,
- v. Sanok – stare miasto z kościołami i zamkiem,
- w. Sieniawa – zespół pałacowo-parkowy z miastem,
- x. Stalowa Wola – układ urbanistyczny miasta wraz z modernistyczną zabudową z okresu budowy COP-u i z lat 50. XX w.,
- y. Wielkie Oczy – rynek miasteczka z zabudową pierzei oraz trzy świątynie: cerkiew, kościół i synagoga,
- z. Zagórz – ruiny klasztoru oo. Karmelitów,
- aa. Zarzecze – zespół pałacowo-parkowy wraz z kościołem parafialnym,
- bb. Krzeszów – zespół kościelny, z cerkwiskiem rotundą i otoczeniem,
- cc. Ulanów – zespół zabudowy małomiasteczkowej.

Wskazane obszary i zespoły proponowane do utworzenia parków kulturowych nie wykluczają wytypowania do tego celu innych obszarów, jeśli tylko charakteryzują się one znaczącymi wartościami kulturowymi i krajobrazowymi. Proponuje się także tworzenie kulturowych parków archeologicznych, których propozycje znajdują się w Aneksie nr 1.

Priorytet II

Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa

Kierunek działań 1

Ochrona obiektów zabytkowych o szczególnej wartości, wpisanych oraz predysponowanych do wpisania na Listę dziedzictwa światowego UNESCO oraz Listę Pomników Historii

Działania:

1. Podjęcie działań na rzecz usankcjonowania ochrony otoczenia (tzw. stref buforowych) obiektów z Listy UNESCO jako obszarów prawnie chronionych poprzez odpowiednie zapisy w wojewódzkim planie zagospodarowania przestrzennego oraz w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. Inicjowanie i wspieranie działań na rzecz uzupełnienia ochrony tych obiektów ochroną obszarową zapewniającą trwanie i zachowanie krajobrazu kulturowego.
2. Obejmowanie szczególną dbałością i finansowym wsparciem dóbr wpisanych na *Listę dziedzictwa światowego UNESCO* oraz Listę Pomników Historii. Przyjęcie zasady zachowania autentyczności za naczelną zasadę, decydującą o zachowaniu wartości tych miejsc.
3. Wspieranie działań związanych z opracowywaniem Planów Zarządzania obiektów wpisanych na *Listę dziedzictwa światowego UNESCO* w celu zapewnienia należytej im ochrony. Plany te winny uwzględniać najnowsze wymagania dotyczące ochrony i współczesnego wykorzystania (turystyka, promocja, edukacja) w zgodzie z realizacją pryncypiów ochrony.
4. Współpraca i współfinansowanie projektów naukowych i badawczych dotyczących ochrony miejsc światowego dziedzictwa i Pomników Historii.
5. Aktywne uczestnictwo w różnorodnych działaniach i inicjatywach związanych z promocją miejsc światowego dziedzictwa i Pomników Historii. Skuteczna popularyzacja i promocja ww. obiektów zabytkowych i ich wykorzystanie jako miejsc szczególnie atrakcyjnych turystycznie.
6. Wspieranie działań na rzecz poszerzenia *Listy dziedzictwa światowego UNESCO* o kolejne szczególnie wartościowe obiekty z terenu województwa podkarpackiego.
7. Propagowanie dążeń zmierzających do rozszerzenia listy Pomników Historii o kolejne obiekty z terenu województwa: wytypowanie – w oparciu o kryteria brane pod uwagę przy wyborze – obiektów i zespołów obiektów predysponowanych do uznania za Pomniki Historii. Wspieranie działań właścicieli i użytkowników tych obiektów zmierzających do składania wniosków o uznanie za Pomnik Historii oraz do ich konserwacji i należytego utrzymania.
8. Obiekty i zespoły obiektów proponowane do uznania za Pomniki Historii – przykładowe propozycje:
 - a. Baranów Sandomierski – zespół pałacowo-parkowy,
 - b. Bóbrka – kopalnia ropy naftowej,

- c. Iwonicz-Zdrój – zespół zdrojowy,
- d. Jarosław – zespół staromiejski i zespół oo. Dominikanów,
- e. Kalwaria Pałacowska – zespół kościelno-klasztorny oo. Franciszkanów z zespołem kaplic kalwaryjskich,
- f. Krosno – zespół staromiejski,
- g. Posada Rybotycka – cerkiew,
- h. Przemyśl – zespół staromiejski,
- i. Stalowa Wola – układ urbanistyczny z zabudową z okresu COP-u,
- j. Twierdza Przemyśl,
- k. Ulucz – cerkiew.

Powyższa lista ustala priorytety, lecz nie ma charakteru zamkniętego.

Kierunek działań 2

Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania

Działania:

1. Działania dotyczące opieki nad obiektami zabytkowymi, których właścicielem lub posiadaczem jest Województwo Podkarpackie.
 - 1.1. Prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych stanowiących własność wojewódzkich władz samorządowych zgodnie z wytycznymi lub zaleceniami konserwatorskimi.
 - 1.2. Wykonywanie prac konserwatorskich, restauratorskich i remontowych w pierwszej kolejności przy obiektach znajdujących się w złym stanie lub wymagających prac konserwatorskich, a prezentujących znaczne wartości zabytkowe lub historyczne i walory architektoniczne, np. zespół pałacyku myśliwskiego w Julinie.
2. Zagospodarowanie i zapobieganie procesowi degradacji zabytków stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach jako charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego Podkarpacia (np. nieużytkowane cerkwie, synagogi, cmentarze różnych wyznań, kościeliska i cerkwiska).
3. Ochrona zabytków architektury drewnianej w tym ich zabezpieczenie przed pożarem oraz architektury regionalnej, tradycyjnej zabudowy.
4. Ochrona zabytkowych zespołów dworsko-parkowych i folwarcznych:
 - 4.1. Wspieranie działań zmierzających do rewaloryzacji założeń dworsko-parkowych oraz do zagospodarowania nieużytkowanych i popadających w ruinę podworskich zabudowań gospodarczych.

4.2. Podjęcie inicjatyw zmierzających do:

- powstrzymania postępującego procesu degradacji dworskich parków i ogrodów,
 - przeciwdziałania przekształceniom zabytkowych założeń ogrodowych i parkowych na skutek wprowadzania niewłaściwych programów użytkowych,
 - wypracowania merytorycznej współpracy w zakresie opieki nad zabytkowymi założeniami zieleni instytucji zajmujących się ochroną środowiska, planowaniem przestrzennym i ochroną zabytków.
5. Udzielanie pomocy finansowej z Budżetu Województwa Podkarpackiego z przeznaczeniem na dofinansowanie prac w zakresie ochrony, konserwacji i zabezpieczenia zabytków zgodnie z uchwalonymi przez Sejmik Województwa Podkarpackiego zasadami. Z budżetu Województwa Podkarpackiego udzielane będą dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, znajdującym się na terenie województwa podkarpackiego, posiadającym istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe oraz znajdującym się w złym stanie technicznym. Szczegółowe kryteria oraz tryb weryfikacji i przyznawania pomocy finansowej, jak też jej realizacji określa stosowny regulamin przyjmowany w postaci Uchwały Sejmiku Województwa Podkarpackiego.
6. Ochrona archeologicznego dziedzictwa kulturowego.
- 6.1. Wspieranie działań na rzecz zachowania archeologicznej substancji zabytkowej.
- popieranie rozszerzenia chronionego zasobu archeologicznego (Aneks nr 1 i nr 2 do niniejszego *Programu* zawiera listę propozycji cennych stanowisk archeologicznych nie objętych ochroną prawną).

Kierunek działań 3

Wzmocnienie poziomu ochrony zabytków przemysłu, techniki i sztuki inżynierskiej

Działania:

1. Wykonanie kompleksowego rozpoznania zasobu zabytków poprzemysłowych w województwie podkarpackim oraz wybór obiektów szczególnie wartościowych; wytypowanie i wykonanie prac studialnych wraz z propozycjami adaptacji do nowych funkcji najcenniejszych obiektów poprzemysłowych (działania wspólnie z samorządami lokalnymi, stowarzyszeniami, wojewódzkim konserwatorem zabytków, NID Oddział Rzeszów).
2. Wspieranie działań związanych z ochroną i rewaloryzacją wybranych cennych obiektów i zespołów obiektów pozostających w złym stanie technicznym oraz ich promocja.

3. Wspieranie działań zmierzających do objęcia ochroną (zabezpieczenie, remonty i konserwacja oraz rewitalizacja) zabytkowych obiektów kolejowych (dworce kolejowe, budynki pomocnicze, infrastruktura towarzysząca) jako historycznie uwarunkowanych form architektonicznych charakterystycznych dla miast i miasteczek galicyjskich.
4. Promocja obiektów i zespołów obiektów poprzemysłowych ze szczególnym uwzględnieniem zabytków przemysłu trwale wpisanych w tradycję województwa (m.in. przemysł naftowy, obiekty przemysłowe związane z COP-em, hutnictwo szkła).
5. Wspieranie rozwoju i promocji Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. I. Łukasiewicza w Bóbrce – z najstarszą na świecie kopalnią ropy naftowej i unikatowymi zabytkami techniki związanymi z przemysłem naftowym – jako jednej z głównych atrakcji wyróżniających nasze województwo.

Kierunek działań 4

Opieka nad zabytkami ruchomymi

Działania:

Muzealia

1. Wsparcie procesów digitalizacji zbiorów muzealnych znajdujących się na terenie województwa podkarpackiego.
2. Wspieranie działań mających na celu zapewnienie odpowiedniej bazy lokalowej instytucji muzealnych Samorządu Województwa Podkarpackiego.
3. Konserwacja najcenniejszych zabytków ruchomych i archeologicznych.
4. Dążenie do zwiększenia ilości środków przeznaczanych na zakupy dzieł sztuki w muzeach podległych samorządowi województwa (proporcjonalnie do lokalowych możliwości instytucji muzealnych).

Zabytki ruchome poza zbiorami muzealnymi

1. Kontynuacja dofinansowywania prac konserwatorskich przy obiektach o znaczącej wartości artystycznej, historycznej lub naukowej.

Kierunek działań 5

Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami

Działania:

1. Dążenie do zwiększenia wysokości funduszy przeznaczonych na opiekę nad zabytkami (prace konserwatorskie, edukacja i popularyzacja).
2. Zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości, np. poprzez budowę i promocję produktów turystycznych w oparciu o dziedzictwo kulturowe.

3. Wspieranie rozwoju muzeów, skansenów, izb pamięci oraz unowocześnienie instytucji opieki nad zbiorami.
4. Wspieranie rozwoju i promocja gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach oferujących wypoczynek i rozrywkę oparte na miejscowych tradycjach (regionalne potrawy, zwyczaje, muzyka, rzemiosło).
5. Wspieranie działań zmierzających do tworzenia miejsc pracy związanych z zagospodarowaniem i popularyzacją dziedzictwa kulturowego; szkolenie specjalistów reprezentujących „ginące” zawody – np. w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną.

Priorytet III

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości

Kierunek działań 1

Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach

Działania:

1. Tworzenie systemów gromadzenia, przetwarzania i udostępniania informacji o dziedzictwie kulturowym województwa podkarpackiego (projekt będzie wspomagał działania na rzecz regionalnej edukacji kulturalnej i badania naukowe w zakresie nauk humanistycznych oraz procesy decyzyjne z zakresu polityki konserwatorskiej).
2. Udział i współfinansowanie projektów badawczych dotyczących dziedzictwa kulturowego.
3. Wspieranie programów współpracy z Ukrainą i Słowacją w zakresie prowadzenia badań naukowych, prac konserwatorskich, ewidencjonowania i dokumentowania obiektów zabytkowych, organizowania wspólnych sesji i konferencji naukowych, wydawania publikacji popularyzujących tereny przygraniczne po obu/trzech stronach granicy (m.in. w ramach odpowiednich, ukierunkowanych na współpracę transgraniczną programów unijnych).
4. Wspieranie organizowania praktyk studenckich mających na celu dokumentowanie zasobu dziedzictwa kulturowego województwa podkarpackiego.

Kierunek działań 2

Działania szkoleniowe oraz edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu

Działania:

1. Inicjowanie i wspieranie projektów działań edukacyjnych w obszarze dziedzictwa kulturowego. Wzmocnienie ogólnospołecznej edukacji powszechnej, w tym edukacji dzieci i młodzieży nastawionej na poznanie wartości tzw. małych ojczyzn i wskazanie potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego jako swoistego wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej oraz edukacji profesjonalnej na rzecz dziedzictwa kulturowego, podniesienie poziomu kształcenia kadr zarządzających potencjałem dziedzictwa kulturowego.
2. Współpraca przy organizacji Europejskich Dni Dziedzictwa (EDD) jako corocznej imprezy promującej dziedzictwo kulturowe. Zakłada się, że obowiązująca formuła EDD jako imprezy popularnej, o masowym charakterze wymaga współdziałania z jednostkami samorządu terytorialnego, w tym Samorządem Województwa Podkarpackiego, w zakresie organizacji i promocji. Głównym celem EDD jest pobudzenie do działania maksymalnej liczby jednostek samorządu terytorialnego, muzeów, stowarzyszeń i osób fizycznych, udział jak największej liczby uczestników mogących odwiedzić jak największą liczbę zabytków i zaproponowanie bogatej, interesującej oferty.
3. Wspieranie działań edukacyjnych i promocyjnych oraz popularyzujących wiedzę o dziedzictwie kulturowym województwa podkarpackiego – w szczególności:
 - przygotowanie i organizacja konferencji naukowych,
 - opracowanie i wydruk publikacji,
 - organizacja konkursów,
 - wspieranie projektów edukacyjnych poświęconych upowszechnianiu historii i dziedzictwa kulturowego,
 - popularyzacja dobrych realizacji konserwatorskich i budowlanych przy zabytkach, popularyzacja dobrych praktyk projektowych przy zabytkach, a także zagospodarowaniu obszarów oraz terenów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo,
 - wspieranie inicjatyw zmierzających do publicznej prezentacji obiektów zabytkowych znajdujących się w zbiorach prywatnych lub w zbiorach publicznych na co dzień nie dostępnych (w formie wystaw czasowych, incydentalnych pokazów, „dni otwartych” itp.).
4. Wspieranie wydawnictw i publikacji, w tym multimedialnych, o zabytkach i krajobrazie kulturowym regionu, zwłaszcza jako elementu oferty turystycznej.
5. Wspieranie tworzenia oraz promocja markowych, ponadlokalnych produktów kulturowych i turystycznych województwa opartych na zasobach dziedzictwa kulturowego ze szczególnym uwzględnieniem wielokulturowości i wielowyznaniowości.

6. Poprawa dostępności miejsc, obiektów oraz zbiorów mających charakter ogólnopolskich oraz ponadregionalnych atrakcji turystycznych lub reprezentujących unikatowe dziedzictwo kulturowe i/lub przyrodnicze regionu.
7. Stworzenie programu wspólnej promocji muzeów województwa podkarpackiego.
8. Podejmowanie działań w celu wykorzystania obiektów zabytkowych (zwłaszcza nieużytkowanych) dla potrzeb rozwoju infrastruktury turystycznej oraz dla rozwoju alternatywnych źródeł dochodu na obszarach wiejskich.
9. Promocja ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego poprzez różnego rodzaju przedsięwzięcia jak np. organizowanie festynów, pikników i pokazów archeologicznych (archeologiczno-historycznych), jak również tworzenie szlaków turystycznych, ścieżek edukacyjnych, wystaw i prezentacji tematycznie związanych z archeologią, a także większą promocję tego typu wydarzeń w Internecie itp. (por. np. Aneksy 3 oraz 4).
10. Przeredagowanie, uaktualnienie i uzupełnienie na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego informacji o dziedzictwie kulturowym regionu (m.in. informacje o dziedzictwie archeologicznym).
11. Współpraca transgraniczna Województwa Podkarpackiego i odpowiednich jednostek administracyjnych Słowacji i Ukrainy w zakresie promocji i wykorzystywania dla celów turystycznych, edukacyjnych itp. zasobów kulturowych – transgraniczne tematyczne szlaki dziedzictwa, wystawy zbiorów muzealnych, pielgrzymki i imprezy religijne.

Kierunek działań 3

Tematyczne szlaki turystyczne

Działania:

1. Działania zmierzające do tworzenia nowych tematycznych szlaków turystycznych: rowerowych, pieszych, samochodowych i wodnych uzupełniających obecną strukturę. Bogactwo zasobów kulturowych, w dużej mierze nieprzekształconych układów przestrzenno-krajobrazowych, stwarza możliwości wzbogacenia dotychczasowej oferty. Szlaki turystyczne tworzone w oparciu o zasoby kulturowe mogą łączyć się ze szlakami czy obszarami przyrodniczymi takimi, jak parki krajobrazowe, parki narodowe, a także pokrywać się, łączyć lub przecinać ze szlakami o różnej tematyce.

Proponowane do utworzenia:

- Karpacki szlak śladami dawnej kultury szlacheckiej,
- Szlak Twierdzy Przemyśl,
- Szlak Linii Mołotowa,
- Szlak Ordynacji Potockich,

- Szlak kamieniarki bruśnieńskiej,
a także proponowane archeologiczne: szlaki i ścieżki edukacyjne – propozycje zawarte w Aneksach nr 3 i 4.
2. Utrzymywanie i promowanie istniejących szlaków kulturowych poprzez wydawnictwa reklamowe, przewodniki, płyty CD, reklamy na targach turystycznych krajowych i zagranicznych itp.:
- Szlak Architektury Drewnianej,
 - Szlak Architektury Art Deco,
 - Szlak Chasydzki,
 - Szlak Ikon „Dolina Sanu”,
 - Szlak Ikon „Dolina Osławy”,
 - Szlak Gniazd Rodowych Lubomirskich,
 - Szlak „Śladami Aleksandra Fredry”,
 - Szlak „Śladami Dzielnego Wojaka Szwejka”
 - Szlak Dziedzictwa Kulturowego Miasta Krosna,
 - Szlak Garncarski,
 - Polsko-słowacki Szlak Świątyń Karpackich Stropkov-Krosno,
 - Szlak Naftowy (Jasło-Lwów),
 - Forteczna trasa Rowerowa,
 - Szlak wodny „Błękitny San”,
 - Szlak Tradycyjnego Rzemiosła Podkarpacia,
 - Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej,
 - Jasielski szlak winny
 - Szlak militarny
 - Szlak papieski
 - Karpacki Szlak Ogrodów i Domów Historycznych
 - Szlak Centralnego Okręgu Przemysłowego
 - Szlak kulinarny „Podkarpackie smaki”
 - Szlak Podkarpackiego Jadła i Wina
3. Tworzenie wspólnych tematycznych szlaków dziedzictwa i szlaków turystyczno-krajoznawczych ze Słowacją i Ukrainą.

4. Inicjowanie i wspieranie działań w kierunku ścisłej współpracy samorządów w tworzeniu tras łączących region.
5. Kordynacja działań promocyjnych w odniesieniu do szlaków przebiegających przez teren kilku województw (np. poprzez publikowanie serii wydawniczej o ujednoliconej szacie graficznej).
6. Współdziałanie z Urzędem Marszałkowskim Województwa Małopolskiego w celu rozszerzenia wybranych szlaków edukacyjno-turystycznych istniejących na terenie województwa małopolskiego na teren województwa podkarpackiego i ich ujednolicenia (sposób oznakowania, tablice informacyjne itp., tak jak funkcjonuje to w przypadku Szlaku Architektury Drewnianej).
Dotyczy to w szczególności następujących szlaków województwa małopolskiego:
 - Szlak Gotycki,
 - Szlak Cerkwi Łemkowskich,
 - Szlak Cmentarzy Wojskowych z I Wojny Światowej.
7. Podjęcie współpracy z Urzędem Marszałkowskim Województwa Lubelskiego w celu organizacji wspólnych inicjatyw turystycznych na terenie szeroko rozumianego Roztocza – np. szlaków turystycznych.
8. Podejmowanie inicjatyw zmierzających do należytego utrzymania obiektów zabytkowych znajdujących się na szlakach dziedzictwa, współfinansowanie prac konserwatorskich obiektów pozostających w złym stanie jako niezbędny czynnik podniesienia konkurencyjności oferty turystyki tematycznej.
9. Uzupełnienie informacji przy zamkniętych obiektach znajdujących się na Szlaku Architektury Drewnianej o dane dotyczące możliwości zwiedzania wnętrza.

VI. INSTRUMENTY WDRAŻANIA I OCENA WYNIKÓW WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM NA LATA 2018-2021

1. Instrumenty wdrażania Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim

Instrumentami wdrażania *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim* dysponują wszystkie podmioty zobowiązane do działań zapisanych w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

Wojewódzkie władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym:

- finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć – możliwość ujmowania w rocznych budżetach środków finansowych na zagadnienia związane z ochroną zabytków,
- sporządzanie i aktualizowanie planu przestrzennego zagospodarowania województwa,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów społecznych, gospodarczych i politycznych (np. władz samorządowych gmin i powiatów, instytucji biznesowych), stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno-prywatnych, informowanie środowisk, opinii publicznej, władz państwowych itp. o swoich zamiarach i wpływanie na regionalną politykę kulturalną,
- inspirowanie podległych instytucji kultury do działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego,
- promowanie pozytywnych działań w ochronie zabytków np. przez fundowanie nagród, nagłaśnianie przez media, przyznawanie dyplomów itp.

Określone w Programie zadania winny być także wdrażane przez samorządy powiatów, miast i gmin na drodze realizowania ustawowych obowiązków, m.in. poprzez:

- planowanie w rocznych budżetach jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli środków finansowych na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami,
- opracowywanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i ujęcia w nich zagadnień dotyczących ochrony zabytków,
- opracowywanie studiów historyczno-urbanistycznych, programów opieki nad zabytkami, studiów krajobrazowych itp.,
- stymulowanie działań właścicieli obiektów zabytkowych do ich utrzymywania w należytym stanie,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów (instytucje, stowarzyszenia, osoby prawne i fizyczne) na rzecz zagospodarowania zabytków, ich promocji i popularyzacji.

Zakłada się, że zadania określone w Wojewódzkim Programie Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. wspólne działanie władz regionu z ministerstwem właściwym do spraw kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego, z wojewódzkim konserwatorem zabytków, jednostkami samorządu terytorialnego, diecezjami, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi oraz właścicielami i posiadaczami obiektów;
2. działania własne władz regionu:
 - a. prawne – tworzenie prawa miejscowego;
 - b. finansowe – finansowanie instytucji kultury (m.in. muzeów), dotacje, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych oraz należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością województwa;
 - c. programowe – realizacja projektów i programów regionalnych;
 - d. inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.;
3. działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

2. Ocena wyników Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim

W odniesieniu do wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami *Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* stanowi:

1. Zarząd Województwa Podkarpackiego ma obowiązek sporządzania co 2 lata sprawozdania z realizacji programu, które przedstawia się Sejmikowi Województwa Podkarpackiego (zgodnie z art. 87 pkt 5),

2. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami będzie przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i Podkarpackiemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (zgodnie z art. 87 pkt 6),
3. Z uwagi na zasięg i skalę programu wskazane byłoby, aby sporządzanie ocen wyników Programu realizowane było przez Zarząd Województwa przy wsparciu wyspecjalizowanych instytucji, a to:
 - Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
 - Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Oddział Terenowy w Rzeszowie.

Program zostanie udostępniony do publicznej wiadomości na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego (www.wrotapodkarpackie.pl).

2.1. Proponowane wskaźniki realizacji Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018–2021:

- Wysokość środków finansowych budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego przeznaczonych na ochronę i opiekę nad zabytkami w rozbiciu na obiekty własne i dotacje dla beneficjentów zewnętrznych

Priorytet I. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

- Liczba zrealizowanych programów rewitalizacji historycznych centrów miast oraz dzielnic staromiejskich,
- Liczba zjawisk dziedzictwa niematerialnego umieszczonych w regionalnym inwentarzu dziedzictwa niematerialnego,
- Liczba utworzonych parków kulturowych,
- Liczba dofinansowanych przez samorząd i współorganizowanych przez instytucje podległe imprez folklorystycznych.

Priorytet II. Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa

- Wysokość środków finansowych budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podkarpackiego przeznaczonych na prace remontowo-konserwatorskie obiektów wpisanych na *Listę Dziedzictwa Światowego UNESCO*,
- Liczba obiektów wpisanych na Listę Pomników Historii,
- Liczba muzealiów poddanych digitalizacji ze zbiorów muzealnych podległych instytucji,
- Liczba zwiedzających podległych muzeów w rozbiciu na poszczególne instytucje,

- Liczba muzealiów poddanych konserwacji muzeów podległych,
- Liczba zmodernizowanych ekspozycji muzealnych w jednostkach podległych,
- Liczba zabytków architektury drewnianej zaopatrzonych w instalacje przeciwpożarowe.

Priorytet III. Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego materialnego i niematerialnego oraz promocja i edukacja służące budowaniu tożsamości

- Liczba projektów edukacyjnych i promocyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego wspartych przez samorząd województwa,
- Liczba nowych szlaków kulturowy.

VII. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA WOJEWÓDZKIEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI W WOJEWÓDZTWIE PODKARPACKIM

Przedstawione poniżej informacje są wskazaniem możliwości finansowania w różnorodnych obszarach działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. Nie stanowią jednak bezpośredniego wskazania sposobów finansowania poszczególnych zadań. Ponieważ opieka i ochrona zabytków realizowana jest poprzez różnorodne działania – dotyczące zarówno sfery materialnej (np. konserwacja i renowacja zabytków, zabezpieczenia) jak i niematerialnej (np. edukacja i popularyzacja wiedzy) – system finansowania ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce złożony jest z wielu różnorodnych i niezależnych od siebie elementów. Zakłada się, że źródłem finansowania zadań wskazanych do realizacji w *Programie*, będą zarówno środki, które pozostają w dyspozycji lub w zasięgu wojewódzkich władz samorządowych, jak również inne źródła (rządowe, prywatne, itp.)

Podstawowymi źródłami finansowania są:

- finanse publiczne:
 - o krajowe (budżet państwa, budżety samorządów terytorialnych wszystkich szczebli, fundusze celowe),
 - o zagraniczne (środki Unii Europejskiej i inne środki pomocowe),
- finanse prywatne (osób fizycznych i prawnych, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp.).

Zgodnie z *Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega m.in. na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, a także na prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz jego zabezpieczeniu, dla utrzymania zabytku oraz jego

otoczenia

w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań także jest obowiązkiem podmiotu posiadającego tytuł prawny do zabytku – osób fizycznych, jednostek organizacyjnych – a więc właścicieli, trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym. Wsparciem w realizacji tych zadań mogą być środki publiczne przekazywane w formie dotacji celowej, udzielanej na wniosek właściciela, użytkownika lub osób przez nie upoważnionych.

1. Finanse publiczne – budżet państwa i budżety samorządów terytorialnych

Dotacje na ochronę dziedzictwa kulturowego, w tym na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane, przeznaczane z budżetu państwa i budżetów samorządów lokalnych, mogą być udzielane przez:

- Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego) oraz innych ministrów,
- wojewódzkiego konserwatora zabytków (ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda),
- sejmik województwa (budżet województwa),
- rady powiatów (budżety powiatów),
- rady gmin (budżety gmin),
- rady miast (budżety miast).

1.1. Budżet Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego dysponuje instrumentami finansującymi działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego na mocy przyjętych rozwiązań wynikających z *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*.

Corocznie Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłasza nabór wniosków do prowadzonych przez siebie programów. Ogłaszane decyzją Ministra Kultury

i Dziedzictwa Narodowego programy stanowią podstawę ubiegania się o środki ministra na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Dla realizacji zadań z zakresu ochrony zabytków najważniejszy jest program *Ochrona zabytków*.

Programy określają: cele, zadania, typy projektów, alokację finansową, uprawnionych wnioskodawców, tryb naboru i wyboru wniosków, kryteria oceny, zobowiązania wnioskodawców oraz wskaźniki monitoringu. Szczegółowy opis każdego programu i priorytetu zamieszczony jest na stronie internetowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Na 2018 rok Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłosił kilka programów, z których najważniejsze znaczenie dla realizacji zadań niniejszego *Programu* ma program *Ochrona zabytków*. Celem programu jest zachowanie

materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz ich udostępnianie na cele publiczne.

Celem programu *Wspieranie działań muzealnych* jest wspieranie działalności w zakresie opieki konserwatorskiej nad muzealiami, archiwaliami i księgozbiorami, a także – prezentacji zbiorów w postaci atrakcyjnych poznawczo projektów wystawienniczych.

Celem programu *Kultura ludowa i tradycyjna* jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania.

Celem programu *Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą* jest poprawa stanu zachowania i wzmocnienie ochrony dziedzictwa kulturowego znajdującego się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej oraz upowszechnianie wiedzy na jego temat.

Celem programu *Ochrona zabytków archeologicznych* jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych.

Celem programu *Kultura cyfrowa* jest udostępnianie i umożliwianie ponownego wykorzystywania zasobów cyfrowych do celów popularyzacyjnych, edukacyjnych i naukowych, uwzględniające opracowanie i digitalizację zasobów dziedzictwa kulturowego.

1.2. Budżet wojewódzkiego konserwatora zabytków

Wojewódzki konserwator zabytków, oprócz działań administracyjnych, realizuje ustawowo określone zadania dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego, przy pomocy środków z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda. Udzielane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków dotacje dotyczą ściśle określonych w ustawie o ochronie zabytków prac konserwatorskich, restauratorskich i budowlanych przy zabytkach nieruchomych i ruchomych.

Dotacje wojewódzkiego konserwatora zabytków na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków udzielane są – podobnie jak dotacje ministra kultury – na podstawie ustaw (o ochronie zabytków, o finansach publicznych) i aktów wykonawczych do nich (rozporządzeń). Katalog zadań uprawniający do ubiegania się o dotacje jest ten sam, co w przypadku dotacji ministra. W przypadku dotacji wojewódzkiego konserwatora zabytków także występuje zawężenie pomocy do obiektów wpisanych do rejestru zabytków. Omawiane dotacje realizowane są w cyklu danego roku budżetowego, adekwatnie do wielkości przyznanych środków finansowych.

Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków corocznie ogłasza nabór wniosków w dwóch terminach: do 28 lutego dla wniosków na prace planowane do

wykonania w danym roku oraz do 30 czerwca na realizację refundacji poniesionych wcześniej nakładów.

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane może m.in. obejmować nakłady konieczne na: sporządzanie ekspertyz technicznych i konserwatorskich; badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych; opracowanie programu konserwatorskiego, projektów budowlanych; zabezpieczanie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku, odnowienie i odtworzenie okładzin architektonicznych, tynków, okien, drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego; modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych; wykonanie izolacji przeciwwilgociowej; uzupełnienie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach architektonicznych; zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, wyeksponowanie oryginalnych elementów parku, wykonanie instalacji przeciwwłamaniowej, przeciwpożarowej i odgromowej.

1.3. Fundusz Kościelny w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji

Dodatkową możliwość wsparcia prac przy zabytkach sakralnych daje Fundusz Kościelny (funkcjonujący w ramach Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji). Fundusz Kościelny jest ustawową formą rekompensaty za utracone przez kościoły dobra ziemskie.

Jednym z celów funduszu jest dofinansowanie remontów i prac konserwatorskich zabytkowych obiektów sakralnych (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolacja, remonty i wymiana zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, wodnej, kanalizacyjnej, odgromowej). W szczególnie uzasadnionych przypadkach może nastąpić finansowanie z Funduszu Kościelnego remontu ruchomego wyposażenia obiektów sakralnych (takiego jak np.: instrumenty muzyczne, dzwony) oraz stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Z Funduszu Kościelnego nie finansuje się co do zasady prac dotyczących otoczenia obiektu (takich jak np.: chodniki, ogrodzenia, trawniki). Dofinansowanie nie zawiera ograniczenia związanego z wpisaniem obiektu do rejestru zabytków: dotyczy wszystkich obiektów sakralnych, także tych, znajdujących się w ewidencji konserwatorskiej.

1.4. Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

W szczególnych sytuacjach możliwe jest pozyskanie środków z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Rzeszowie. Fundusz dysponuje środkami przeznaczonymi na finansowanie ochrony środowiska

i gospodarki wodnej w celu realizacji zasady zrównoważonego rozwoju i polityki ekologicznej państwa oraz na współfinansowanie projektów inwestycyjnych, kosztów operacyjnych i działań realizowanych z udziałem środków pochodzących z Unii Europejskiej.

1.5. Budżet Województwa Podkarpackiego

Z budżetu Województwa Podkarpackiego mogą być udzielane dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku

wpisanym do rejestru zabytków, znajdującym się na terenie województwa podkarpackiego, posiadającym istotne znaczenie historyczne, artystyczne lub naukowe oraz znajdującym się w złym stanie technicznym.

O dotację może ubiegać się każdy podmiot będący właścicielem lub posiadaczem zabytku, jeżeli posiadanie to oparte jest o tytuł prawny do zabytku wynikający z użytkowania wieczystego, ograniczonego prawa rzeczowego, trwałego zarządu albo stosunku zobowiązaniowego.

Szczegółowe kryteria oraz tryb weryfikacji i przyznawania pomocy finansowej, jak też jej realizacji określa stosowny regulamin przyjmowany w postaci uchwały Sejmiku Województwa Podkarpackiego.

Ponadto w ramach sprawowanego nad działalnością kulturalną mecenatu Samorząd Województwa Podkarpackiego udziela dotacji celowych dla organizacji pozarządowych i innych podmiotów.

1.6. Budżety samorządów lokalnych

Działając na podstawie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami organy stanowiące samorządów lokalnych, a więc Rady Powiatów, Rady Gmin, Rady Miast, mają prawo udzielania dotacji na prace restauratorskie, konserwatorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków, znajdujących się na ich terenie. Zasady udzielania ww. dotacji, są określane w podjętych uchwałach, tworzących prawo lokalne.

1.7. Środki europejskie

Znaczne środki finansowe na różnorodne działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego, są możliwe do pozyskania z funduszy europejskich.

W ramach tych funduszy najważniejszym źródłem finansowania różnorodnych projektów kulturalnych jest obecnie Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020.

Ponadto o środki europejskie na realizację projektów z zakresu kultury można się starać składając wnioski do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Projekty te realizowane są w ramach Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko oraz Mechanizmu Finansowego EOG 2014-2021.

Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko

VIII oś priorytetowa Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 ma na celu ochronę

i rozwój dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego, a także rozwój zasobów kultury. W ramach priorytetu VIII będzie można realizować projekty przede wszystkim z zakresu zachowania dziedzictwa kulturowego: renowacji zabytków wraz z otoczeniem, konserwacji zabytków ruchomych, zabytkowych parków i ogrodów. Ponadto, dofinansowanie będą mogły uzyskać projekty mające na celu przebudowę czy rozbudowę instytucji kultury oraz szkół i uczelni artystycznych z przeznaczeniem ich na cele kulturalne.

Mechanizm Finansowy EOG 2014-2021

Mechanizm Finansowy EOG, obok funduszy strukturalnych, stanowi największe źródło zewnętrznego finansowania kultury w Polsce. Środki przeznaczone przez trzy kraje Europejskiego Obszaru Gospodarczego: Norwegię, Islandię i Liechtenstein aktywnie wspierają działania m.in. z zakresu kultury. Podczas przygotowywania niniejszego Programu trwały prace prowadzące do określenia szczegółowych obszarów, które będą wspierane w ramach danego programu, oraz zasad prowadzenia naboru wniosków.

2. Finanse niepubliczne – źródła prywatne

Według zapisu w *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020*: „polski model finansowania kultury zakłada, że sektor publiczny jest głównym, ale nie jedynym mecenasem kultury. Mecenat prywatny jest uzupełnieniem, a nie alternatywą dla publicznego finansowania kultury. Łączenie środków publicznych z prywatnymi jest także swoistym docelowym elementem systemu”. W praktyce jednak, szczególnie dotyczącej utrzymania, rewaloryzacji i konserwacji zabytków nieruchomych znajdujących się w rękach osób prywatnych lub osób prawnych (szczególnie przedsiębiorstw), finansowanie w znacznej mierze odbywa się w oparciu o własne środki. Wielkość niepublicznych źródeł finansowania – zarówno osób fizycznych jak i osób prawnych, w tym przedsiębiorstw, organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji, kościelnych osób prawnych itp. – przeznaczanych na ten cel jest z pewnością znaczna, lecz trudna do oszacowania.

3. Finansowanie działalności naukowej, edukacyjnej i popularyzatorskiej

Realizacja i finansowanie działalności popularyzatorskiej, edukacyjnej i naukowej, jest działaniem wykonywanym przez wiele niezależnych podmiotów. Działalność ta jest jednym z celów statutowych zarówno instytucji finansowanych z budżetu państwa należących do sektora administracji zespolonej (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków), jak i będących w gestii Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (Oddział Terenowy Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Rzeszowie) oraz samorządowych instytucji kultury Województwa Podkarpackiego, stowarzyszeń i organizacji pozarządowych, korzystających z dotacji państwowych, samorządowych i prywatnych. Jednostki te realizują działalność popularyzatorską poprzez organizowanie konferencji, wystaw, działalność publicystyczną, prowadzenie imprez promujących dziedzictwo kulturowe województwa podkarpackiego.

Finansowanie działań naukowych, edukacyjnych i popularyzatorskich następuje w różnorodnej formule, co utrudnia zbilansowanie przeznaczanych na nie środków. Przekazywanie środków odbywa się poprzez: dotacje na działalność bieżącą (np. dla instytucji kultury), dotacje celowe przyznawane na zasadach konkursu ofert lub dotacje na realizację wskazanych zadań. W części jest to także działalność podejmowana społecznie przez członków organizacji i stowarzyszeń. Podmioty prowadzące taką działalność korzystają ponadto z prawa aplikowania o środki zewnętrzne np. Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego na zadania mieszczące się w priorytetach programów.

ANEKSY

ANEKS 1

Archeologiczne Parki Kulturowe – przykładowe propozycje

1. Bóbrka, gm. Chorkówka, pow. krośnieński, stan. 11 (znane jako Wietrzno-Bóbrka) – wieloczołowe grodzisko (grodziska?) wczesnośredniowieczne z elementami osadnictwa z epoki brązu;
2. Brzezowa, gm. Nowy Żmigród, pow. jasielski, stan. 1 – wieloczołowe grodzisko wczesnośredniowieczne;
3. Chodakówka, gm. Kańczuga, pow. przeworski, stan. 1 – bardzo dobrze zachowane grodzisko wczesnośredniowieczne (z czytelną, podwójną linią wałów);
4. Dąbrówka Starzeńska, gm. Dynów, pow. rzeszowski – relikty zamku, który jest systematycznie odsłaniany podczas trwających od kilku lat badań wykopaliskowych;
5. Lubenia, gm. loco, pow. rzeszowski, stan. 1 – zespół wczesnośredniowieczny: grodzisko wraz z osadami przygrobowymi (stanowiska nr 20 i 23);
6. Przedmieście Czudeckie, gm. Czudec, pow. strzyżowski, stan. 7 – grodzisko wczesnośredniowieczne i odkryte relikty murowanego zamku (XIV – XVII w.), który jest systematycznie odsłaniany podczas trwających od kilku lat badań wykopaliskowych;
7. Przemyśl, stan. 1 – teren grodziska wczesnośredniowiecznego z relikтами zabudowy (rotunda oraz palatium) wraz z późniejszym zamkiem (w tym przypadku można by traktować to stanowisko jako część składową w kategorii Parku

Archeologiczno-Architektonicznego, która objąć by mogła również historyczne centrum miasta razem z innymi stanowiskami archeologicznymi);

8. Trepcza, gm. Sanok, pow. sanocki, stan. 1 oraz 2 – zespół dwóch grodzisk wczesnośredniowiecznych wraz z reliktnymi osadnictwem pradziejowego (z epoki brązu jak również okresu lateńskiego) oraz unikatowym, wczesnośredniowiecznym obiektem sakralnym (cerkwią) i cmentarzem ulokowanym wokół budowli cerkiewnej.

ANEKS 2

Wpisy do rejestru zabytków – przykładowe propozycje

W rejestrze zabytków archeologicznych powinny się znajdować najbardziej wartościowe stanowiska. W tym miejscu zostaną zaprezentowane te, które zostały już wstępnie rozpoznane wykopaliskowo lub nawet przebadane w większej części:

1. Boratyn, gm. Chłopice, pow. jarosławski, stan. 17 – stanowisko wielokulturowe (w tym cmentarzysko wczesnośredniowieczne), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
2. Grodzisko Dolne, gm. Igołó, pow. leżajski, stan. 21 – stanowisko wielokulturowe;
3. Grodzisko Dolne, gm. Igołó, pow. leżajski, stan. 22 – stanowisko wielokulturowe;
4. Hłomcza, gm. Sanok, pow. sanocki, stan. 1 – stanowisko wielokulturowe;
5. Lipnik, gm. Kańczuga, pow. przeworski, stan. 5 – cmentarzysko i osada z epoki brązu;
6. Lubaczów, gm. Igołó, pow. lubaczowski, stan. 2 – osada i zespół zamkowy;
7. Łąka, gm. Trzebownisko, pow. rzeszowski, stan. 11 – 16 – rozległe stanowiska wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez ich obszar autostrady A4;
8. Łukawica, gm. Narol, pow. lubaczowski, stan. 22 – stanowisko wielokulturowe;

9. Mirocin, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 24 – stanowisko wielokulturowe (w tym cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
10. Mirocin, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 27 – stanowisko wielokulturowe (w tym cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej oraz kultury mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
11. Olchowa, gm. Iwierzycy, pow. ropczycko-sędziszowski, stan. 20 – stanowisko wielokulturowe;
12. Ożańsk, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 13 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
13. Pawłosiów, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 52 – stanowisko wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
14. Prusiek, gm. Sanok, pow. sanocki, stan. 25 – cmentarzysko kultury przeworskiej;
15. Rozbórz, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 28 – stanowisko wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
16. Rozbórz, gm. Przeworsk, pow. przeworski, stan. 42 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury malickiej, ceramiki sznurowej i mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
17. Skołoszów, gm. Radymno, pow. jarosławski, stan. 7 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury pucharów lejkowatych, ceramiki sznurowej i mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
18. Szczytna, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 5 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury ceramiki sznurowej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
19. Szczytna, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 6 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki kultury ceramiki sznurowej i mierzanowickiej), aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
20. Terliczka, gm. Trzebownisko, pow. rzeszowski, stan. 5 i 7 – rozległe stanowiska wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez ich obszar autostrady A4;
21. Warzyce, gm. Jasło, pow. jasielski, stan. 17 – osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar drogi wojewódzkiej nr 988;
22. Wierzawice, gm. Leżajsk, pow. leżański, stan. 18 – cmentarzysko z epoki brązu;

23. Zamiechów, gm. Chłopice, pow. jarosławski, stan. 1 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówek kultury przeworskiej) aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
24. Zamiechów, gm. Chłopice, pow. jarosławski, stan. 18 – stanowisko wielokulturowe (w tym pochówki z okresu rzymskiego) aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4;
25. Zwiężczyca, gm. Rzeszów, pow. rzeszowski, stan. 3 – stanowisko wielokulturowe;
26. Żyraków, gm. loco, pow. dębicki, stan. 1 – rozległe stanowisko wielokulturowe, aktualnie w większej części przebadane ze względu na przebieg przez jego obszar autostrady A4.

Ponadto do rejestru zabytków z całą pewnością należałoby wpisać zespół stanowisk, które odkrywane są w trakcie Archeologicznego Zdjęcia Polski. Przybliżoną ilość stanowisk, które obejmowałby tego typu wpis można oceniać na co najmniej kilkaset stanowisk (dane na ten temat posiadają lokalne oddziały Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków).

Natomiast przedstawiony poniżej wykaz obejmuje szereg stanowisk nieprzebadanych, ale hipotetycznie ważnych. Stanowiska te powinny zostać przebadane zanim nastąpi decyzja o wpisie.

1. Babice, gm. Krzywczka, pow. przemyski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
2. Blizne, gm. Jasienica Rosielna, pow. brzozowski, stan. 1 – domniemane grodzisko lub zamczysko;
3. Brzyska, gm. loco, pow. jasielski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
4. Cieszacin Wielki, gm. Pawłosiów, pow. jarosławski, stan. 37 i 38 – cmentarzysko kurhanowe;
5. Drohobyczka, gm. Dubiecko, pow. przemyski, stan. 17 – kurhan;
6. Domaradz, gm. loco, pow. brzozowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
7. Gbiska, gm. Strzyżów, pow. strzyżowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
8. Hołuczków, gm. Tyrawa Wołoska, pow. sanocki, stan. 1 – domniemane grodzisko lub obiekt nowożytny;
9. Iskań, gm. Dubiecko, pow. przemyski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
10. Jarosław, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 2 – domniemane grodzisko (rejon dawnego klasztoru oo. Jezuitów);
11. Jazowa, gm. Wiśniowa, pow. strzyżowski, stan. 2 – grodzisko wczesnośredniowieczne;
12. Krajowice, gm. Kołaczyce, pow. jasielski, stan. 5 – cmentarzysko kurhanowe;
13. Kramarzówka, gm. Pruchnik, pow. jarosławski, stan. 17, 18 – kurhany;
14. Łopuszka Wielka, gm. Kańczuga, pow. przeworski, stan. 3, 4 – kurhany;

15. Maćkowice, gm. Żurawica, pow. przemyski, stan. 13, 15, 16 – cmentarzyska kurhanowe;
16. Malinówka, gm. Haczów, pow. brzozowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
17. Niechobrz, gm. Boguchwała, pow. rzeszowski, stan. 14 – kurhan;
18. Pawłosiów, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 52 i 53 – kurhany;
19. Podgrodzie, gm. Dębica, pow. dębicki, stan. 1 – domniemane grodzisko;
20. Przedmieście Czudeckie, gm. Czudec, pow. strzyżowski, stan. 7 – grodzisko wczesnośredniowieczne i odkryte reliktory murowanego zamku (XIV – XVII w.);
21. Przedmieście Czudeckie, gm. Czudec, pow. strzyżowski, stan. 18 – kurhan;
22. Przędzel, gm. Rudnik nad Sanem, pow. niżański, stan. 10 – cmentarzysko kurhanowe;
23. Przemyśl – Wzgórze Trzech Krzyży – domniemane grodzisko;
24. Przyszów, gm. Bojanów, pow. stalowowolski, stan. 1 – zamczysko XIV – XVIII w.;
25. Radymno, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 11 – domniemany gródek stożkowaty;
26. Rokietnica, gm. loco, pow. jarosławski, stan. 8 – 16 – kurhany;
27. Ruszelczyce, gm. Krzywcz, pow. przemyski, stan. 17 – kurhany;
28. Skopów, gm. Krzywcz, pow. przemyski, stan. 13 – 16 – kurhany;
29. Szufnarowa, gm. Wiśniowa, pow. strzyżowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
30. Średnia, gm. Krzywcz, pow. przemyski, stan. 1 – 5, 12 – 13 – cmentarzyska kurhanowe;
31. Tarnogóra, gm. Nowa Sarzyna, pow. leżajski, stan. 3 – cmentarzysko kurhanowe;
32. Tuligłowy, gm. Rokietnica, pow. jarosławski, stan. 8 – 14 – kurhany;
33. Tyrawa Wołoska, gm. loco, pow. sanocki, stan. 1 – domniemane grodzisko;
34. Ulucz, gm. Dydnia, pow. brzozowski, stan. 1 – obwałowania cerkwi;
35. Wisłok Wielki, gm. Komańcza, pow. sanocki, stan. 1 – domniemane grodzisko lub obwałowania cerkwi;
36. Wola Rafałowska, gm. Chmielnik, pow. rzeszowski, stan. 1 – domniemane grodzisko;
37. Wola Węgierska, gm. Rożwienica, pow. jarosławski, stan. 3 – 5, 8 – cmentarzysko kurhanowe;
38. Wola Wielka, gm. Żyraków, pow. dębicki, stan. 1 – zamczysko;
39. Wola Zgłobieńska, gm. Boguchwała, pow. rzeszowski, stan. 31 – kurhan;
40. Zarzecze, gm. Nisko, pow. niżański, stan. 2 – wał ziemny;

- 41. Zboiska, gm. Bukowsko, pow. sanocki, stan. 1 – gródek stożkowaty;
- 42. Zgórsko, gm. Radomyśl Wielki, pow. mielecki, stan. 1 – domniemane grodzisko.

ANEKS 3

Archeologiczne Szlaki Turystyczne – przykładowe propozycje

1. Szlak grodzisk karpackich (na podstawie *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013*):

Rzeszów – Lubenia – Przedmieście Czudeckie – Grodzisko k. Strzyżowa – Braciejowa – Przeczyca – Brzyska – Lisów – Trzcinica (skansen archeologiczny „Karpacka Troja”) – Mrukowa – Brzezowa – Żmigród Stary – Wietrzno – Bóbrka – Mymoń – Trepcza – Sanok – Sobień – Tyrawa Wołowska – Kopyśno – Przemyśl – Tuligłowy – Chodakówka – Hyżne – Rzeszów.

Szlak prezentuje najciekawsze, różnorodnie ukształtowane i zachowane obiekty wczesnośredniowieczne i średniowieczne na obszarze wschodnich Karpat. Obejmuje w sumie 24 punkty i liczy łącznie ok. 450 km, czyli jest szlakiem zalecanym dla turystyki samochodowej. Wyznaczoną trasę można dowolnie modyfikować poprzez rezygnację z niektórych punktów, jak też istnieje możliwość jej rozpoczynania w innych miejscach niż centralnie położony Rzeszów.

2. Nadwiślański Szlak Archeologiczny (na podstawie *Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013*):

Wielowieś k. Tarnobrzega (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Tarnobrzeg (Zakrzów, Dzików, Miechocin, Chmielów) z licznymi śladami osad i cmentarzysk prahistorycznych w tym na terenie silnie przekształconym przez eksploatację siarki

oraz garncarską osadą produkcyjną z XVI – XVII wieku, wytwarzającą tzw. półmajolikę) – Baranów Sandomierski (domniemane grodzisko na terenie renesansowego zamku) – Knapy (cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza jako przykład typowej lokalizacji na wydmy) – Durdy (wydmy ze śladami osadnictwa mezolitycznego) – Łysakówek (obwałowania ziemne nowożytnego dworu obronnego) – Łysaków (fortyfikacje nowożytne) – Podborze (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Mielec.

Szlak liczy około 120 km i biegnie równolegle do doliny Wisły. Promuje on różnorodne stanowiska pradziejowe i nowożytne. Warto zwrócić uwagę na duże zniszczenia archeologicznego dziedzictwa kulturowego w obrębie tzw. zagłębia siarkowego.

3. Najważniejsze zbiory i stanowiska archeologiczne – Złoty Szlak Archeologii Podkarpackiej (na podstawie Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2010-2013):

Rzeszów (stała wystawa archeologiczna „Kamień – Brąz – Żelazo”) – Chodakówka (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Tuligłowy (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Wola Węgierska/Średnia (cmentarzysko kurhanowe z końca neolitu) – Przemyśl (relikty zabudowy średniowiecznej z grodziskiem oraz zbiory muzealne, w tym stała wystawa archeologiczna) – Fredropol/Kormanice (największa osada z okresu wczesnego neolitu) – Posada Rybotycka (najstarsza obronna cerkiew murowana) – Sanok/Trepcza (zamek, grodziska, zbiory archeologiczne) – Mymoń (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Krosno (miasto z relikami zabudowy średniowiecznej i zbiorami archeologicznymi) – Wietrzno-Bóbrka (grodzisko wczesnośredniowieczne z osadnictwem z epoki brązu) – Stary Żmigród (grodzisko wczesnośredniowieczne) – Trzcinica (grodzisko z epoki brązu i wczesnego średniowiecza; obecnie skansen archeologiczny „Karpacka Troja”) – Jasło (osady z epoki brązu) – Warzyce (osada z epoki brązu) – Bierówka/Niepla (kurhany z końca neolitu) – Jazowa (grodzisko późnośredniowieczne) – Przedmieście Czudeckie (grodzisko wczesnośredniowieczne z relikami architektury zamku) – Lubenia (wczesnośredniowieczny zespół osadniczy) – Rzeszów.

Szlak liczy ok. 400 km i uwzględnia zarówno najciekawsze obiekty o własnej formie krajobrazowej (grodziska i kurhany, w tym zrekonstruowane po badaniach wykopaliskowych), jak również archeologiczne zbiory muzealne z zabytkami pochodzącymi z wykopalisk. Obejmuje wiele regionów, w tym szczególnie interesujące i obfitujące w znaleziska archeologiczne.

ANEKS 4

Archeologiczne Ścieżki Edukacyjne – przykładowe propozycje

1. Archeologia Rzeszowa:

Staromieście (osady wczesnośredniowieczne z domniemanym grodziskiem wczesnośredniowiecznym) – tzw. Skalka (ze śladami osadnictwa paleolitycznego, neolitycznego i okresu rzymskiego) – Kopiec Konfederatów Barskich (kurhan lub grodzisko wzniesione na terenie prahistorycznej osady) – Rynek (z relikdami architektury w Podziemnej Trasie Turystycznej) – Muzeum Okręgowe (stała ekspozycja archeologiczna) – Osiedle Piastów (jedna z największych osad pierwszych rolników neolitycznych) – Lisia Góra (osady neolityczne) – Zwiężczyca, stan. 3 (osada neolityczna).

2. Archeologia Łańcuta:

stan. 6 – Zamek (przykład nowożytnego założenia obronnego) – stan. 11 (teren średniowiecznego miasta z wykopaliskami na Placu Sobieskiego) – stan. 1 (relikty grodziska wczesnośredniowiecznego) – stan. 2, 3, 10 (wielka osada prahistoryczna z epoki neolitu i epoki brązu).

3. Archeologia Grodziska Dolnego:

stan. 16 (osada prahistoryczna) – stan. 10 (kopiec ziemny – kurhan?) – stan. 8 i 28 (obozowisko z górnego paleolitu oraz domniemany gród wczesnośredniowieczny)

z osadą) – stan. 7 (miejsce znalezienia importowanego z Imperium Rzymskiego naczynia) – stan. 22 (wielka osada wielokulturowa – epoka brązu, wczesna epoka żelaza, okres rzymski, wczesne średniowiecze; cmentarzysko ze starszej epoki brązu) – stan. 2 (cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza) – stan. 1 (cmentarzysko z młodszej epoki brązu) – stan. 3 (osada wczesnosłowiańska).

Według analogicznych reguł lokalne ścieżki edukacyjne poświęcone archeologii, czy też bardziej zaawansowane w formie szlaków, można wyznaczać właściwie we wszystkich regionach województwa oraz wokół wielu miejscowości. Do stworzenia podobnych propozycji bardzo dobrze nadają się np. następujące miasta:

- Przemyśl (wraz z okolicą) z intensywnymi śladami osadnictwa od paleolitu do późnego średniowiecza oraz z czasów nowożytnych (forty), a także wystawa poświęcona archeologii znajdująca się w Muzeum Narodowym Ziemi Przemyskiej;
- Sanok (wraz z okolicą) z licznymi śladami osadnictwa pradziejowego (m.in. z epoki brązu i związanego z pobytem Celtów) oraz z okresu wczesnego średniowiecza (wraz z dwoma grodziskami w Trepczy);
- Krosno (wraz z okolicą) z rozlicznymi pozostałościami osadnictwa poczynając od okresu pradziejowego (epoka kamienia – epoka brązu – epoka żelaza) oraz z okresu wczesnego średniowiecza i czasów nowożytnych (np. relikty architektury miejskiej miasta), a także wystawa archeologiczna „Pradzieje Podkarpacia – przeszłość ożywiona” prezentowana w Muzeum Podkarpackim;
- Tarnobrzeg (wraz z okolicą) z różnorodnymi wątkami osadniczymi już od okresu paleolitu poprzez wczesne średniowiecze (np. grodzisko znajdujące się w granicach miasta) po czasy późnego średniowiecza, a także ekspozycja zabytków archeologicznych w Piwnicach Zamku w Dzikowie.

Kwestie organizacji „archeologicznych ścieżek edukacyjnych” powinny przyjąć na siebie poszczególne samorządy lokalne przy wyraźnej merytorycznej współpracy archeologicznych służb konserwatorskich a także miejscowych placówek muzealnych.

